

OLVASÁSÜGY

Kamarás István

Iskolakultúra-könyvek 25.
Sorozatszerkesztő: Géczi János

Szerkesztő: Sz. Molnár Szilvia

OLVASÁSÜGY

KAMARÁS ISTVÁN

iskolakultúra

Iskolakultúra, Pécs, 2005

ISBN 963 217 789 4
ISSN 1586-202X

© 2005 Kamarás István, Katsányi Sándor

© 2005 Iskolakultúra
Nyomdai előkészítés: VEGA 2000 Bt.

Nyomás: Molnár Nyomda és Kiadó Kft., Pécs
Felelős vezető: Molnár Csaba

TARTALOM

OLVASÁSTÖRTÉNET	7
ÉRTÉKES-E A DEVIÁNS?	8
MINDIG VÁN REMÉNY (LENYOMAT A HETVENES ÉVEKBŐL)	18
IRODALOMKÖZVETÍTÉS AZ 1950-80-AS ÉVEK OLVASÓMOZGALMAIBAN (TÁRSSZERZŐ: KATSÁNYI SÁNDOR)	23
OLVASÁSSZOCIOLÓGIA	71
AZ OLVASÁSKUTATÁS TÁRSADALMI VISSZHANGJA MAGYARORSZÁGON	72
A MAGYARORSZÁGI IRODALOMOLVASÁS ALAKULÁSA A POLITIKAI RENDSZERVÁLTÁS UTÁN	83
A KÉZIRATOK NEM ÉGNEK EL (EGY BULGAKOV-REGÉNY MAGYAR OLVASÓI AZ 1970-ES ÉS AZ 1990-ES ÉVEKBEN)	95
AMILYEN MÉRTÉKŰ A DEMOKRATIZÁLÁS, OLYAN MÉRTÉKŰ A KOMMERCIALIZÁLÓDÁS?	105
EGYHÁZI ÁLDÁS VAGY ÁTOK HARRY POTTEREN?	114
OLVASÁSELMÉLET	133
RECEPCIÓ-ELMÉLETEK ÉS BEFOGADÁS-VIZSGÁLATOK SZEMBESÍTÉSE	134
REGÉNY-OLVASATOK AZ 1960–70-ES ÉVEK ÉS AZ EZREDFORDULÓ IRODALMI ÉLMÉNYVILÁGÁBAN	151

OLVASÁSTÖRTÉNET

ÉRTÉKES-E A DEVIÁNS?

A normális és a deviáns fogalmát meglehetősen önkényesen ideologikus jellegű értékjelenségek körére szűkítem le, megközelítem tehát nem szociálpszichológiai jellegű. Több vonatkozásban is korlátozom bizonyító apparátusom körét:¹

- a) Csak a 15–40 éves korosztállyal foglalkozom;
- b) csak az esztétikai szempontból értékelhető területeket, a művészetet és határterületeit veszem figyelembe;
- c) egy sor fontos dimenziót és szempontot csak jelzek, bizonyos önkényességgel emelem ki a három fő kategóriát.

A) A hivatalos értékrend viszonya a vizsgált jelenséghez. (A hivatalos értékrendet képviselik a politikai határozatok és irányelvek, a kitüntetések, a példányszámok, a pártsajtó kritikái és értékelései, a tananyagba emelés, a közművelődésben kijelölt fontos szerep stb.)

A három alapkategória:

A1 – támogatott;

A2 – tűrt;

A3 – tiltott.

(Természetesen célszerű lenne a „mértékletesen támogatott”, a „fogsikorgatva tűrt” és egyéb kategóriákat is használni.)

B) Az esztétikai érték. (Tekintve, hogy a művészet határterületeivel is foglalkozom, akár a tudományos érték is szóba jöhet, például a szociográfia és a sci-fi esetében.) A kardinális kérdés: ki értékeli? Egy képzeletbeli zsűri, melyben az értéket létrehozók, kijelölők és az értéket közvetítők foglalnak helyet, akik sok esetben eléggé eltérően értékelik az adott műveket, jelenségeket. Nekem abban a zsűriben csak egy szavazatom lenne, amihez képest most véleményem – érthetően – nagyobb súlyt kap.

A három alapkategória:

B1 – értékes;

B2 – az érték megítélése bizonytalan;

B3 – értéktelen.

(Számolok azzal, hogy a „zsűri” egyes tagjai azt az elvet vallják, hogy „ha eszmeileg nem felel meg, akkor esztétikailag sem lehet megfelelő”, de azzal is, hogy olyan tagjai is vannak, akik azt vallják, hogy „ami esztétikailag fogyatékos, hiába pozitív a tartalma, kompromittálja az eszmét fogyatékos megjelenítésével. Megvallom, ezt a hangot hallom ki erősebben.)

C) Elterjedtség, vagyis a mű ismertségének és kedveltségének mértéke.

C1 – tömeges (amennyiben az általam vizsgált réteghez tartozóknak legalább egyharmadára vonatkozik);

C2 – már vagy még nem tömeges (amely már vagy még csak a réteg egytizedére vonatkozik);

C3 – csak kis csoportra terjed a hatóköre.

Fontos, ehhez kapcsolódó aldimenziók lehetnének:

(1) a hatókörbe tartozók összetétele, heterogenitása;

(2) a hatás, vagyis a működés intenzitása (ugyanis vannak olyan művek, melyeket sokan olvasnak, de olvasói közül viszonylag kevesen értékelik magasra, vannak kevésbé olvasott, de abban a körben igen hatásos, vannak folyamatosan és hosszú ideig, vannak csak rövid ideig ható művek);

(3) a csatorna, mely bizonyos mértékig a tartalmat is alakítja és az értéket is módosítja (más a tévé és a rádió, más az odafigyelve rádiózás és a háttér rádiózás);

(4) az autonómia, vagyis, hogy mennyire tudja magát a befogadó függetleníteni a hivatalos értékrendtől, a szakértők véleményétől és a leggyakoribb értékelésektől.

A három dimenziót egymásra vetítve térképet készíthetünk, ezen megkereshetjük a deviáns jelenségeket, illetve azokat az értékeket, melyek a szubkultúra vagy az ellenkultúra (esetleg antikultúra) jegyeivel jellemezhető rétegekben és csoportokban az átlagosnál gyakoribbak.

A tömeges² és támogatott értékek közül „zsűrünk” minősítése alapján:

– értékes: Petőfi művei, Tolsztoj egyes művei, Jókai regényei, József Attila versei Koncz Zsuzsa előadásában, Hemingway egyes művei;

– bizonytalan értékű: Hofi Géza működése, Moldova néhány műve, Kertész Ákos Makrá-ja, a Magyar Rádió politikai kabaréja, a Gyökörek című tévéfilm;

– értéktelen: Szilvási regényei, egyes dokumentumszerű tévéjátékok, sorozatok.

Felvetődhet a kérdés, lehet-e valami a hivatalos értékrend által támogatott, ugyanakkor értéktelen. A gyakorlat azt mutatja, lehet. Természetesen a támogatás különböző mértékével is számolni kell.

A tömeges és túrt értékek közül

– értékes: a Latinovits-jelenség (kivétel olyan támogatott filmek és más produkciók, amelyekben ő is részt vett), a Száll a kakukk fészkére című film;

– bizonytalan értékű: Rejtő Jenő regényei³, krimik, tévéfilmek;

– értéktelen: giccek, krimik, tévéfilmek, a diszkózene alacsonyabb színvonalú változatai rádióban, tévében.

A tömeges és tiltott értékek kategóriái elvileg kizárnák egymást, mégis mintha a politikai viccek egy része ebbe a kategóriába tartozna. Még akkor is, ha a hivatalos értékrend türelmes velük szemben, ha figyel rájuk, hiszen „valamit jeleznek”.

A már nem vagy még nem tömeges és támogatott értékek szektorába jó néhány „mozgásban lévő”, a „művelődéspolitikai időjárás-változást” jelző mű tartozik. Ezek közül

- értékes: A Mester és Margarita, József Attila műveinek jelentős része, Az ötödik pecsét című regény, Lázár Ervin meséi;

- bizonytalan értékű: Fejes regényei, az Angi Vera című film, a Húsz óra című regény;

- értéktelen: Berkesi regényei, Illés Béla művei.

A már nem vagy még nem tömeges és túrt értékekre még fokozottabb mértékben vonatkozik az, amit az előző kategóriáról mondtam:

- értékes: Kesey, Ottlik, Salinger, Updike Magyarországon legnépszerűbb regényei, Weöres költészetének egy része, a táncházak tevékenysége (ma már inkább a túrt és támogatott határán), de a Biblia is ebbe a kategóriába tartozik;

- bizonytalan értékű: a sci-fi legnagyobb része (természetesen a rendkívül heterogén értékű és eszmeiségű sci-fi köre átnyúlik a szomszédos – értékes és értéktelen – mezőkre;

- értéktelen: a nóta, a sláger, a musicalhez közelebb álló operettek egy része.

A viszonylag tömeges és tiltott értékkategória szintén eléggé üres, akárcsak a tömeges és tiltott. A politikai viccek egy része, a pornográf képek, az Elfújta a szél-hez hasonló (kiadásra nem kerülő és közkönyvtárban nem elérhető) lektűrök tartoznak ide.⁴

A támogatott, de még csak kis körhöz⁵ eljutó értékek közül

- értékes: Suksin, Raszputyin regényei, a Harcmódor című film, hangjátékok a harmadik csatornán, a szimfonikus zenébe jelentős része;

- bizonytalan értékű: Cseres Tibor művei, Jancsó Miklós Magyar rapszodiája, Hernádi Gyula színművei;

- értéktelen: az úgynevezett munkásírók művei.

A túrt és csak kis körhöz eljutó értékek közül

- értékes: Esterházy, Kafka, Konrád, Tandori, Pilinszky művei, a jazz;

- bizonytalan értékű: amatőr színjátszók produkciói, alkotókörök, diáklapok, egyes diszkók;

- értéktelen: a provinciális álművészet, az ócska disc-jockey-szöveg egy adott szórakozóhelyen.

A tiltott és csak kis csoportba eljutó értékek közül

- értékes: Szolzsenyicin művei, Petri György néhány verse;

- bizonytalan értékű: punk-rock zene, happening, Haraszi Miklós darab;

– értéktelen: az előbbi értéktelen változatai.

A térkép egészen más helyére kerülhet bármelyik érték sajátos értelmezése.

Az értelmezés lehet olvasat, előadásmód, műsor, adaptáció, paródia. (Elég csak az ironikus célzattal énekelt mozgalmi dalokra, baptista imaházban elhangzó József Attila-költeményre, egy gyengébb József Attila-vers megzenésítésére és ennek ellenkezőjére gondolni.)

„Térképünket” tanulmányozva egyértelművé válik, hogy mennyire helytelen lenne a tömegközlési eszközök által közvetített és szétsugárzott kultúra jelenségeit csupán a tömeges kategóriákba belegyömöszölni. Nyilvánvaló, hogy Hemingway tömegesen olvasott és – nagyszámú „lektúrszintű olvasata” ellenére is – értékes. A különböző „iparok” (szórakoztatóipar, lektúripár, lakásipar) termékeinek többsége a túrt, tömeges és értéktelen kategóriákba sorolható, de nem tartozik ide például a házilag barkácsolt giccs.

A legolvasottabb lektűrök hatóköre sem terjed túl az olvasók felén, harmadán. Még kisebb az ezeket magasra értékelők száma. Így került Berkesi a hetvenes évek végén ebben a korosztályban a „már nem tömeges” kategóriába. Hatóköre alapján a sajtó, a rádió és a lektűr nem sorolható ugyanabba a kategóriába, mint a divatos öltözkék, a divatos tárgyak, a mindenki fülébe jutó dallamok és a televízió legnézettebb műsorai. Egyedüli kivétel a sajtóból talán a Nők Lapja (de csak a vizsgált korosztályhoz tartozó nők körében!). Ezt a lapot egyébként ma még a férfiak közül is többen olvassák, mint a napilapokat, melyekbe jobbra csak belelapoznak. Az országos napilapok kulturális közleményeit csupán tízezrek olvassák. Feltűnő, hogy a fiatal értelmiség mennyire nem olvassa a napilapokat. Másképpen és máshonnan próbál tájékozódni; természetesen a kulturális élet eseményeit és értékeit illetően is.

A rádió által közvetített értékek kérdése már csak a háttérrádiózás miatt is roppant bonyolult kérdés. Mellesleg a háttértévézésről sem szabad megfeledkezni. Ez is egyre inkább terjed, következésképpen egyre inkább nő a felületesen észlelt, feldolgozásra, értelmezésre még inkább alkalmatlanná váló tévéélmények száma. A rádió közvetítette értékek jelentős része csak kis csoportokhoz eljutó ritka érték: szimfonikus zene, hangjáték, jazz, igényes művészeti viták, költemények, műelemzés. A tömegközlési eszközöknek az értéket aprópénzre váltó mechanizmusa jóval kevésbé érvényesül a rádióban, mint a televízióban. A bizonyításhoz elég, ha az irodalmi művek rádiós és tévés adaptációit vetjük össze. Az Elveszett illúziók sok-sok részes tévéváltozata mindvégig hasonlított az eredetire, „csupán” az eredeti „szomorú” befejezését változtatták meg a tévéiparos vidámra, megjutalmazva a kitartó nézők hűségét.

A televízióval való kapcsolatot vizsgálva három olyan csoportot kell észrevenni, amelyeknél a szubkultúra jegyei is megtalálhatók: a) A tévéellenesek meglehetősen vegyes összetételű „szektája”, amelyben az

„új módit” mellőző idős parasztember, az idős egyetemi tanár vagy a fiatal értelmiségi egyaránt megtalálható. Megjegyzendő: a fiatal értelmiség egyre nagyobb részénél érezhető bizonyos mértékű tévéellenesség, ha ezt gyakorlatuk még nem is igazolja meggyőzően. b) Maguk a tévéműsor-termelők. c) A tévé előtt heti 10–20 vagy több órát eltöltő gyerekek csaknem félmilliós táborra, akik nem alusszák ki magukat, akiknek nincs türelmük egy-egy könyvet végigolvasni⁶, akik meglehetősen rossz hatásfokkal értelmezik az elolvasottakat, ügyetlenkednek a „képzeld el”-típusú játékokban. Roppant sok mindenről szereznek „képet” ezek a gyerekek, akikben egyre kórosabban halmozódnak föl a feldolgozatlan, értelmezhetetlen tévéélmények. A kis „tévérágcsálók” szubkultúrája ez, akiket szüleik nem engednek visszabeszélni a tévének. Nem véletlenül, hiszen a szkeptikus, a szemtelen, a visszabeszélő, a látottaknak utána néző, azokat megkérdőjelező, a dolgoknak utánaolvasó, a műsort nézés közben minősítő felnőtt tévé néző meglehetősen ritka példa a gyerekek nagy többsége számára.

Egyre gyakrabban lehet találkozni olyanokkal, akiknek életében a rádió szinte „ellenkultúra” szerepet kap. Nem véletlenül, hiszen jó néhány rádiós rétegműsor még a túrt kategóriába sorolt értékeket is integrálja, s hallgatóik között szép számmal találhatók az illusztratív, didaktikus, propagandisztikus művektől iszonyodó befogadók.

Hol kell keresnünk térképünkön az úgynevezett deviáns értékeket és jelenségeket? Három kitüntetett dimenzióink közül – a nálunk is érvényesülő kultúra-szerkezetet figyelembe véve – a hivatalos értékrend kínálja magát vonatkoztatási pontként a deviáns itt és most használt fogalmának alkalmazásához. Eszerint az a deviáns, ami a hivatalos értékrendtől eltér.⁷ Jószerivel csupán a túrt és a tiltott művek használata, igénylése, magasra értékelése tekinthető – ha nem is a normálistól, hanem – a normától eltérőnek.

A deviáns góccokat a még nem és már nem tömeges túrt, a kis csoportra szorítkozó túrt, valamint a kis csoportra szorítkozó tiltott értékek mezőiben találhatjuk meg. E három mező kilenc szektorának értékei nem egy esetben eléggé jól körülhatárolható rétegeket és csoportokat idéznek föl. Szó sincs persze arról, hogy minden mezőnek egy-egy társadalmi csoport vagy réteg lenne a gazdája! Mindenesetre mindhárom mezőben olyan – meglehetősen különböző értékű – művek találhatók, melyek sokkal inkább jellemzők ennek a 15–40 éves korosztálynak az értékrendjére, mint az idősebbekéire, és jobban jellemzik a hetvenes éve 15–40 éves korosztályát, mint akár a hatvanas évek azonos korosztályát.

Ez még mindig csak statikus használata térképünknek. Ha egymás mellé tennénk ugyanennek a térképnek a hatvanas évek elején, közepén, végén, a hetvenes évek elején, közepén, végén, valamint akár egyes kitüntetett években (például 1968-ban) elkészített változatát, észrevehetnénk, hogy egyes művészeti értékek és jelenségek bizonyos pá-

lyákat befutva változtatják helyüket, pontosabban fogalmazva irányukat. Változhatott a művek esztétikai értékének megítélése is⁸, de feladatunk szempontjából a hivatalos értékrend és az elterjedtség dimenziókban felfedezhető változtatások érdekesek igazán.⁹

A mozgások egyik fajtája a hivatalos integrálás, amelynek kezdőpontja lehet a „tiltott” státusból a „fogcsikorgatva tűrt” státusba vagy a „tűrt” státusból az „óvatosan támogatott” státusba kerülés. Ennek a – nem egyszer göröngyös és kanyargós útnak – egy-egy szakaszát járta be a Rozsdatemető, Weöres művei, Hofi nívós bohóckodása, Pilinszky költeményei, a táncház, a beatzene, Kafka regényei, A Mester és Margarita, a Micimackó, A kis herceg, a nagyobb nyilvánossághoz jutó amatőr művészeti együttesek. Szinte valamennyi más utat járt be, más és másféle előítéletekkel szemben, másféle zászlót lobogtatva, másféle habitusú és összetételű közönségtől és érték-kijelölőktől támogatva.

A beatzene elismerése egyúttal „lejárátása” is volt: az állásfoglalást jelentő harsány nyersesség sok esetben pusztá hangerővé szelídült. Sem a formális keret, sem az „ez mindenkié”, „ez mindenkinek tetszik” minősítés nem segített a beatzene fiatalságának magatartásában. Így az esetek nagy részében „másodlagos frissességű” áruvá vált ez a zene, sőt nem egyszer azt a funkciót vette át, amellyel szemben fellépett: a slágerét és a mozgalmi dalét. A pol-beat csak látszólagos megújulása lett. A támogatott magyar beatzene a nyugati beatzenét kiszorító szigetelőréteg szerepét is betöltötte.

Más volt a táncház útja, mely ha tetszik, többfelé ágazott: a tévé nyilvánossága és a lemezek felé, a mozgáskultúra elemi iskolája (lásd gyermektáncház) felé és a közösségi érzést, a nemzedéki, nemzeti identitást, a társakat kereső fiatal értelmiségi csoportosulás irányában.¹⁰

Sajátos az útja a gyermekirodalom olyan alkotásainak, mint a Micimackó, A kis herceg, a „felnőtt mesévé” váló Lázár Ervin-művek, a svéd gyermekversek, amelyek itt-ott az „ellen-mű” funkcióját is betöltik, általánosabb azonban híd-szerepük a gyerekek és a felnőttek között. Eszközei lehetnek a nyolcvanas években majd talán erőteljesebbé váló, új típusú gyerek-felnőtt kapcsolatnak.

Más utat járt be A Mester és Margarita, amely az akkor szükséges legalább 40 000 példány helyett 6 500 példányban jelent meg. Jellemző, hogy ezt a regényt akkor elsősorban mint humoros művet ajánlotta a hivatalos értékrendet és a szakértőket egyaránt képviselő Új könyvek nevű könyvtári állománygyarapítási tanácsadó periodikája. Ma már több mint 200 000 példányban forog közkézen, és az alig magyarázható nagy sikerben bizonyára annak is szerepe van, hogy magyarországi pályája kezdeti szakaszában a személyi kultusz titkaiba is bevilágító műként, „tiltott gyümölcsnek” tűnve az „ellen-mű” szerepét is betöltötte.

Érdekes a Biblia pozíciója is. Azon értékek körébe tartozott, amelyekről már viszonylag sokat lehetett olvasni, hallani, de sokáig nem

kapott igazi nyilvánosságot.¹¹ Most, a rádió-sorozatok, a Kossuth kiadónál megjelenő Bibliai kislexikon és az új gimnáziumi tankönyv megjelenése után kezd a közművelődési könyvtárak szabadpolcán is megjelenni.

A mozgások másik fajtája a kisajátítás: amikor egy kisebb vagy nagyobb csoport úgy érzi, hogy „róla szól a mese”, hogy hozzájuk (vagy csakis hozzájuk) szól egy író, költő, egy színész, egy együttes, egy folyóirat. Így váltak a hetvenes években kisajátított „ellen-művekké” Ajar, Vian, Esterházy, Konrád, Suksin, Raszputyin, Bulgakov, Moldova regényei, Pilinszky és részben Nagy László költeményei, Beckett, Császár István, Örkény, Nádas, Nemeskürthy különböző műfajú művei, Latinovits Ködszurkálója, az „alulnézet-szociográfiák”, a perifériát bemutató szépirodalmi művek, a kaposvári színház, a sci-fi, Tarkovszkij filmjei, a személyi kultusz témakörével foglalkozó művek, a pantomim, a NÉKOSZ-témakör, a dokumentumirodalom egyes alkotásai, Károlyi Mihály önéletírása, Széchenyi naplója, a Mozgó Világ egyes számai, József Attila egyes művei.

Leolvasható térképünkéről az is, hogy egyes értékek választása, fogyasztása hogyan válik tömegessé. A vizsgált korosztályban a hetvenes években egyre gyakrabban fordult elő, hogy értékek tömegessé váltak politikai agitáció és propaganda eredményeként. Ám ezek áttételes megnyilvánulásai, a mozgalmak, a vetélkedők, pályázatok éppen ebben a korosztályban hatottak leginkább. A tömegessé válás egyik leggyakoribb esete a televízióban való megjelenés. Maga a televízió talán a legfontosabb „háttértényező”, ha tetszik, alaptényező; 1960-ban még csak 10 000, 1975-ben már 2 222 000 tévé-előfizető volt. Alig van olyan művelődési tevékenység, amelyre nem toboroztak, agitáltak volna az utóbbi harminc évben. A tévé ezen kevesek egyike. Művelődési kampány nélkül néznek tévét egymillió olyanok, akik nem olvasnak, nem kapcsolódnak be más művelődési tevékenységekbe. Nem könnyű arra a kérdésre válaszolni, hogy valóban egymillió nagyságrendű új közönségről van-e szó, amelynek egynegyede-egyharmada éppen a vizsgált korosztályhoz tartozik, vagy üres idejét kitöltő egymillió emberről. A tömegessé válást – amennyiben ez egy-egy mű olvasóinak, nézőinek, hallgatóinak növekedését jelenti – a legtöbb esetben egy másik jelenség is kíséri: az adott művek értelmezéseinek sokasodása, a kisajátítások esélyének növekedése.

Az érték-deviáció érzékelését a vizsgált korosztály már a hatvanas évek örökségként kapta. Akkor például az Oszlopos Simeon még egzotikus szélsőségségnek tűnt. A Rozsdatemető is meghökkentette, nem annyira az olvasókat, mint inkább a hivatalos értékrend képviselőit: az tűnt benne deviánsnak, ami meglehetősen általános volt a valóságban, igaz, akkor ezt még nem igazolhatták szociológiai felmérések. Konrád A látogató-ja ellen az volt a vád, hogy általánosnak mutatja azt, ami létezik ugyan, de deviáns, pedig valójában csak a tömegméretű deviáns jelenségét írta le.¹²

A Makra már nem csak rövid ideig okozott zavart „életképtelen” munkás hőisével és anarchista hősnőjével (aki kutatásunk tanúsága szerint óriási sikert aratott éppen a főhőshöz hasonló amatőr képzőművész munkásfiatalok között: íme a kisajátítás egyik meggyőző példája!), mivel, úgy látszik, az idők változtak, és a Rozsdatemető is „kita-posta” az utat.

A „hobó-író” Császár István szinte elvégezte helyettünk a feltérképezést, legalábbis abban a témakörben, hogy van-e Magyarországon ellenkultúra, azaz a normát tagadó és alternatív kultúrát kínáló szubkultúra. A feljegyzések az utolsó padból című elbeszélés „értelmiségi térképén” az egyik égtáj az örökölt értékek értelmiségije, Jablonszky tanár úr, a másik a botcsinálta új értelmiségi, a hivatalos értékrend képviselője, ám a fő égtáj, az utolsó padban ülő, hobónak nézett író, aki mindkét értékrendet elutasítja, aki értéket választ magának, s ezért alkalmas valódi értelmiségi tevékenység ellátására: az alkotásra. Kortársai üzemekben, iskolákban, szellemi műhelyekben, pontosabban ezek egy részében már vezető szerepet kapnak. (Magukra veszik a munka dandárját, s vele egy darabkát a hatalomból is megszereznek.) Más alternatíva is leolvasható Császár térképén? A buddhista szerzetessé váló Károlyé, az öngyilkosságot elkövető Dávidé, a provinciális urambátyámmá váló Rejtőé, a technokrata életművésze. Ha Császár egy nyolcadik osztály utolsó padjában ülve írta volna novelláját, feltétlenül írt volna azokról is, akik kettes vagy gyenge hármassal, átlaggal, folyékony olvasásra képtelenül szakmunkástanuló-intézetben folytatják életüket, esetleg Szabolcsból Budapestre, vákuum-helyzetbe kerülve, s úgyszólván csak a diszkóba, a Piramis vagy az Edda együttesbe kapaszkodva. Írt volna azokról is, akik szakmunkások lettek, de nem érték be ezzel és „nyüzsögni” kezdtek (esetleg csak a cigarettaszünetekben, vagy esetleg olvasni, festegetni, szavalni szakkörökben, zenélni, dalokat írni, esetleg csak vetélkedőkön részt venni), megkapva érte a fejmosást, a ledorongolást a „pedálemberektől”, akikre viszont mindig, mindenben számítani lehet, akik a munkaidő alatt csak a munkára gondolnak, akik nem keverednek bele soha semmiféle „hülyeségbe”.

Léteznek-e Magyarországon szubkultúrák? Szakmunkástanulóké, szakmunkásoké, gimnazistáké, egyetemi hallgatóké, fiatal művészeké, vallásos fiataloké, vagy éppen a dávidoké és károlyoké, az utolsó padból „karriert” befutóké? Léteznek-e viszonylagos önmozgással rendelkező s kihívást, integrálható értéket jelentő szubkultúrák?

Úgy tetszik, nincsenek. Csak kis csoportok vannak. És vannak „közös nevezőt” jelentő jellemző jegyek. Még olyan nagy rétegekben is, mint a 15–40 éves korosztály. (Például az, hogy sokkal jobban tetszenek nekik Camus, Bradbury, Bulgakov, Hemingway, Keyes, Sagan, Semprun, Abe Kobo, Rejtő, Charriere regényei, mint az idősebbeknek.) Képezhetők persze formális csoportok, ahová olyan emberek tartoz-

nak, akik befogadóként hasonló módon viselkednek különféle alkotásokkal szemben, de ettől még nem alkotnak valóságos csoportot, élő szubkultúrát.

Jó néhány réteg és csoport – a középiskolások, az egyetemisták, a szakmunkástanulók, az amatőr művészek, a vallásos fiatalok, a punkok, a Fiatal Művészek Klubjának tagjai – jellemző jegyei között az ellenkultúra (a punkoknál talán már az antikultúra) egyes jegyei is fellelhetők. A felsorolt rétegek többsége – különösen a diákok – társadalmi összetételét, értékrendjét, szokásait, kulturális fogyasztását és viselkedését tekintve egyaránt eléggé heterogén. Feltűnő, hogy a középiskolás diákok életéből mennyire hiányzik a „cement”, a diákélet. Látványosan szűrül el a diákéletmód, aminek egyik kézzelfogható jele, hogy évről évre csökken az április elsejei tréfák száma, nem is beszélve a diákpárlamentek többségének áporodott hangulatáról. És mi sem jellemzőbb, mint az, hogy egy bizonyos gimnáziumban a letehetségesebb és legkreatívabb diákok nem a diáklapot, hanem a „hivatalos” diáklap paródiáját szerkesztik. Az egyetemi hallgatók körében találkozhatunk leggyakrabban térképünk túrt és csak kis csoportokra jellemző értékeivel. Az egyetemistákat, fizikai munkásokat, középiskolás diákokat és fiatal értelmiségieket nem egyszer összehozó amatőr művészeti együttesek legfeljebb csomósodási pontokat jelentenek, akár csak a kevés számú legitim fórum: a Mozgó Világ, a Fiatal Művészek Klubja vagy az olvasótáborok.

Valamennyi felsorolt csoport az átlagosnál nagyobb mértékű nyitottsággal jellemezhető és valamennyi az átlagosnál nagyobb mértékű bizonytalansággal is. Talán elég, ha most csak egyetlen bizonyítékot hozok föl: az amatőr képzőművész munkásfiatalok igencsak rokonszenveztek a Makra lázadó hősnőjével, Valival, ám korántsem ellenszenveztek olyan mértékben a konzervatív „falvédős-értékrendet” képviselő Magdussal, mint azt művészeti beállítottságuk és Vali-imádatuk alapján várhattuk volna. Még a közösségként működő csoportokra is jellemző, hogy tagjaik közösség-érzete meglehetősen alacsony fokú.

Sokkal több az összeverődő, a toborzott, a sztárokat tömjénező, mint a programmal, célokkal, értékekkel rendelkező csoport. Talán elsősorban azért, mert korlátozottak a lehetőségek a kezdeményezésre, a választásra. Ma már az ELTE KISZ-klubjában marxista filozófus és keresztény hittudós válaszol a KISZ-es fiatalok kérdéseire, de a kisebb városokban a vallásos középiskolások nem mernek városuk templomaiban istentiszteleten részt venni, és amikor egyszer egy iskola fele – zömmel kíváncsiságból – elmegy egy beat-misére, súlyos szankciókkal kell számolniuk. Megcsonkítva jelenik meg ugyanennek az iskolának a diáklapja egy-két „malac” kifejezés miatt, melynek „disznó” változata rendre hallhatók a rádió hétfő esti kabaréiban.

Mint igazi értelmiséggel rokonszenvezhetünk Császár István főhő-sével, de egyben talán nem kell követnünk. Ő individualista és magá-nyos. „Jó néhány embert kedvelek, de egyetlen egy sincs, akit igazán barátomnak nevezhetnék”, mondja az elbeszélés végén. De az utolsó padban ülő „szabad választók” között ma már azért akadnak olyanok is, akik keresik egymást. Egymás véleményét, egymás írásait, egymás igazságát. Sokan csak örömforrásnak tekintik kis csoportjukat, amelyet „egyorruák társaságá”-nak (vagy hasonlóknak) neveznek el, és egyelő-re még nem tesznek csak beszélgetnek.

Úgy vélem, vizsgálódásom tárgya nem választható el attól az alapve-tő bölcsességtől, hogy a hivatalok ellen akkor is védekezni kell, ha nem ellenünk vannak. A különböző alternatív csoportok, még a nem kifejezet-ten kreatív tevékenységet választók is, értékeket, a jövő csíráit hordozzák magukban. Az igazi alternatívákban nem bővelkedő, tehát tökéletlen szo-cializáció áldozatai egyre gyakrabban keresik a választ a „ki vagyok én?” kérdésre úgy, hogy egyszersmind a másokkal közös bizonytalanság érzé-sét és helyzetét is tudatosítják. Ki tudja, nem az-e a legkisebb árulás, ha a tökéletlen szocializáció szelleméhez leszünk hűtlenek? (1980)

MINDIG VAN REMÉNY (LENYOMAT A HETVENES ÉVEKBŐL)

„– Egy kriptá különben sem olcsó – közölte a tisztviselő. – A legkevésbé a főútvonalon.

– Nem kell neki a főútvonalon lenni – mondta az érdeklődő. – Az a fontos, hogy betonozva legyen.

– Betonozva? – hökkent meg a tisztviselő. – Szokatlan, kérem. De azért lehet.

Félretette a gépelt árjegyzéket. Egy blokkra gyors számvetést csinált; a betonozott kriptának, sírkő nélkül, a mellékútvonalon is elég borsos volt az ára. Az érdeklődő azonban kijelentette, hogy nem baj.

Rágta a körmét, gondolkodott.

– Továbbá – mondta –, kell bele egy cső.

– Miféle cső? – kérdezte a fekete ruhás tisztviselő.

– Magam sem tudom. Mint egy kémény. Mint egy kürtő. Mint a hajókon. Vagy amilyen a borospincékben van.

A mérnök, akit a tisztviselő odahívott, elég lassú észjárású volt. Kétszer is elmagyaráztatta magának a dolgot, s utána is csak hümmögött.

– Ha szabad megkérdezni – kérdezte –, miből legyen a cső?

– Azt már önöknek kellene tudni – mondta kissé türelmét veszítve az érdeklődő.

– Palából is jó lesz? – kérdezte a mérnök. – Vagy inkább kitéglázzuk? Vagy legyen egyszerűen valamilyen fém?

– Ön mit ajánl? – kérdezte az érdeklődő.

– Én semmit sem értek az egészből – mondta a mérnök. – De a legkézenfekvőbb volna a pala.

– Legyen pala – mondta az érdeklődő, és mélázva nézte a nehéz felfogású mérnököt. – Továbbá – mondta aztán –, be kellene vezetni a villanyt.

– A villanyt? – bámultak rá mind a ketten. – Minek oda villany?

– Jó kérdés – mondta bosszúsán az érdeklődő. – Hogy ne legyen sötét.”

Igy szól Örkény István *Mindig van remény* c. novellája, ám úgy tűnhet, a folytatás is az ő műve. Az történt ugyanis a hetvenes évek végén egy alföldi kisvárosban, hogy egy lelkes szakszervezeti könyvtáros javaslatára (őt egy olvasásszociológus biztatta fel egy továbbképzésen) 32 szocialista brigád vállalta fel, hogy a „szocialista módon művelődni” jelszó jegyében folyó vetélkedő keretében elolvassa és véleményezi a művet. Mindez meg is történt annak rendje és módja szerint. Az anyag egy *MINDIG VAN REMÉNY* feliratú dossziéból bukkant elő másfél évtizeddel a történetek után, nyilván azért, hogy okuljon az utókor, és mert mindig van remény. És most, íme a becses dokumentum: a brigádok rövid bemutatása (a szakszervezeti könyvtáros filctol-lából a margón) és véleményük (amelyeket nehéz szívvel rövidített alulírott, a hajdani olvasáskutató).

A Lenin szocialista brigád (Állami Gazdaság, növényvédők és traktorosok, nők és férfiak)

Az író rövid, tömör írása gondolkodásra készíti az olvasót, hogy vajon mit is takarnak a rövid tömondatok, gyakori azonban az ellentmondás. Jelen művében is ez tükröződik, ugyanis nem világosodik ki igazán, hogy temetkezés vagy lakás céljából építteti-e a sírboltot. Ha már volt ilyen igénye a megrendelőnek, akkor közérthetőbb megvilágításban kellett volna az olvasó elé tárni, mert a fiatal olvasók körében a túlvilági élet érthetetlen, nevetséges, bolondos hisztéria.

Nyikolajev szocialista brigád (Hűtőgépgyár, szalagon dolgozó hűtőgépszerelők, nők és férfiak)

(...) Nagyon jónak tartjuk a kriptá feldolgozását, hisz több rádió- és tévériportban is hallottuk, ha már a kocsi, ház, nyaraló megvan, már nem tudják az emberek, mire költeni a pénzüket. (...)

Auróra szocialista brigád (BUBIV, technikusok és adminisztrátorok, nők és férfiak, 6 éve résztvevői a vetélkedőnek)

Az országosan nagy port felvert divathóbort karikatúrája. Az egészséges közvélemény (Hofi Géza) sem ért egyet az esztelen, eltúlzott halott kultusszal. (...) A kulturális forradalom mai szakaszában még az un. normális családi sírboltkultusz is egy lépés visszafelé.

Ady Endre szocialista brigád (a Járási ÁFÉSZ Mozgalmi és Igazgatási Főosztályának dolgozói, többségükben nők, első alkalommal vettek részt)

Az író félrevezeti az olvasót, mert az érdeklődő olyan lakást építtet, amely kriptához hasonlít, ami egyben a mai modern lakásokat jelképezi. Az igénylő nem a kényelemre, hanem a modernságra törekszik. Úgy gondoljuk, hogy a társadalomban élő emberek tudatát még jelentősen fejleszteni kell, hiszen hogy értenénk mi meg a novellát, amikor a szereplő mérnök sem érti meg az érdeklődő kérését.

Bólyai János szocialista brigád (A Hűtőgépgyár Szervezési Osztályának dolgozói, többségükben nők, első alkalommal szerepeltek a vetélkedőn)

Az életszínvonal növekedésével sajnos nem minden ember tudati fejlődése áll egyenes arányban. Ez főleg az idősebb korosztálynál és falun figyelhető meg. Vallásosságukat a szocialista eszmék még nem tudták feloldani. Még a mai napig is hisznek a túlvilági életben, a feltámadásban. (...) Örkeny nagyon szellemesen figurazza ki ezt az embertípust, aki megelégedik egy nagyon fontos követelménnyel, a víz bevezetéséről.

Auróra szocialista brigád (Az Aprítógépgyár Program osztályának dolgozói, nők és férfiak)

(...) Az elburjánzó kriptáépítési divatot pellengérezi ki. Szinte emlékműveket építenek, nem az elhunytaknak, hanem az élők saját maguknak. A temető lassan státuszszimbólum lesz. (...)

Martos Flóra szocialista brigád (Hűtőgépgyár Nyomdája, szedők és gépészek, többségük nő, zömmel érettségizettek)

(...) Az 1960–70-es évek hagyományán hatalmas változások mennek végbe. Ugrás-szerűen megnövekszik a városok vonzása, egyre többen költöznek fel az ipari városokba, gyáraik környékére. Ezt a hirtelen lakosságnövekedést képtelenség ellátni lakással. Örkeny látja ezt a hatalmas városi koncentrációt, szemlélője az emberek gondjainak. Sokan albérletbe költöztek, voltak, akik ágyra jártak. Ezt a tényt gúnyolja ki az író novellájában. (...)

Lévai Oszkár szocialista brigád (Hűtőgépgyár Műszaki Fejlesztés, nők és férfiak, mérnökök és technikusok, 8 éve vesznek részt a versenyen)
(...) A tisztviselőnek és a mérnöknek eszébe sem jutott, hogy az érdeklődőnek lakás céljára kell a kriptá addig, amíg él. (...)

Petőfi Sándor szocialista brigád (Cipőipari Vállalat, csak általánost végzett nők és férfiak, harmadszor vesznek részt vetélkedőn.)

Keményen ostorozza az egyes emberek sznobságát, felveti az emberi gyarlóságot, a hivatali bürokráciát, de ugyanakkor rámutat arra is, hogy mekkorát változott az életünk, hogy már csak az a gondja az embereknek, milyen legyen az általa elképzelt kriptá. (...)

Csonka János szocialista brigád (Vegyesipari Szolgáltató Vállalat, szállítómunkások, raktárosok, gépkocsivezetők, négy éve versengenek, mindig az élvezőnyben végeznek)

(...) Örkeny úgy leplezi le a haladás ellenségeit, hogy látszólag feldicséri őket. (...) Véleményünk szerint az író látszatra teljesen elszakad a valóságtól, s hőseit egy kicsit a képzelet birodalmába viszi, ahol fantasztikus dolgokat beszélnek és a józan észnek ellentmondó dolgok válnak természetessé. Így – feje tetejére állítva – tárul fel a világ emberellenes mivolta. Az író torz képet ad az érdeklődőről és a tisztviselőkről. (...) Arra ösztökél, hogy kinevessük és meggyűlöljük a rosszat. (...) Úgy gondoljuk, az érdeklődő a halálra készül, mégis oly földi dolgokat akar magának, ami nem a túlvilágra, hanem az életre szükséges. (...) A tisztviselők is lehetetlen válaszokat adnak, holott a túlvilágon nincs fűtés és meleg, és nem élnek az emberek tovább.

Elektronika szocialista brigád (Hűtőgépgyár Műszaki Fejlesztés, technikusok, mérnökök. Már 3 éve versenyeznek)

Társadalmunk egyik kóros jelenségét rögzíti: a nagyozolást, az úrhatnamságot. (...) Parabola arról, hogy elvágyódásunk, kítőrészi kísérleteink milyen szánalmasan torzok.

Déryné szocialista brigád (Városi Tanács, Fél éve alakult brigád a titkárság és a szervezési osztály dolgozóiból, zömmel nők, érettségizettek és főiskolát végzettek) A szerző kifigurázza az ügyintézkést, magát az ügyet, de az ügyfelet is, illetve annak szemléletét. (...) Javaslatunk, hogy ésszerűen fel nem használható pénzét utalja át brigádunk kasszájába.

Komárom József szocialista brigád (A Városi Tanácson fél éve alakult, a pénzügyi osztály dolgozóiból, zömmel nők)

(...) Kivétel nélkül mindenkinek kétszer-háromszor el kellett olvasnia, és csak azután tudtunk beszélgetni róla. (...) Abban mindenki megegyezett, hogy ragyogó példája az újjazdag kriptáépítési hullám kigúnyolásának.

Valaki hozzátette, hogy a szomszéd kriptájába biztos nem vezették be a villanyt, másvalaki pedig, hogy a mérnök inkább lakóházat, gyárat, pályaudvart tervezzen, az érdeklődő meg könyvet vegyen. (...) „Ugyan-ugyan, arra költi a pénzét, amire akarja”, mondta valaki, de ezt a véleményt mindannyian lehurrogtuk. (...)

Hűtőtechnika szocialista brigád (Hűtőgépgyár, mérnökök, férfiak, a harmadik alkalommal vesznek részt)

(...) Többségünk szerint az érdeklődő lakáshoz akar jutni, s ez az egyetlen reménye. (...) A kisebbség viszont úgy véli, hogy nem kell feltétlenül kisiskolás módon eszmei mondanivalót keresni. Józan eszünk alapján mi sem értjük, de miért kell mindig célszerűen, racionálisan dönteni? Az abszurd döntésben az emberi szabadság nyilvánul meg, szabadon dönthetünk „értelmetlenül”. (...)

Hámán Kató szocialista brigád (Cipőipari Szövetkezet, tűzőgépen dolgozó munkások, második alkalommal vetélkedtek)

Annak ellenére, hogy nincs túlvilág, az emberek mégis reménykednek benne. Igyekeznek berendezkedni, előkészíteni túlvilági életüket. (...) Problémáznak, miből legyen a cső. A mérnök semmit sem ért az egészségből, de a palát javasolja. Neki tulajdonképpen a halála után már mindegy, de a ma még élő ember reménykedik abban, hogy nem lesz neki mindegy.

Május 1. szocialista brigád (Cipőipari Szövetkezet, 8 nő, 3 bejáró, szalag mellett dolgoznak, első alkalommal vettek részt versenyen)

Ez a mű ellentmondásos véleményt ébreszt az olvasóban. Ezt bizonyítja az a tény, hogy a megrendelő kriptát rendel. Lehetetlen dolgokat kíván, tulajdonképpen maga sem tudja, mit akar. Vagy a túlvilágban bíz, vagy nem tudja a pénzét hová tenni.

Bólyai János szocialista brigád (Hűtőgépgyár, műszaki ellenőrök, nők és férfiak, 5 éve vetélkednek)

Szocialista társadalmunkban az anyagi biztonság mellett egyre több családnak nyílik lehetősége jelentős összegek felhalmozására, ugyanakkor az emberek sokszor nem tudnak célszerűen gazdálkodni ezzel. Hogy ilyen vadhajtások létrejöhetnek, annak egy másik, egy lélektani oka is van: az hogy keveseknek adatik meg az, hogy valami maradandót alkossanak, s a hétköznapi ember így próbálkozik a maga eszközeivel valami időtálló alkotni. (...)

Komplex IV. szocialista brigád (Aprítógépgyár villanyszerelők, férfiak, ifjúsági brigád, első alkalommal vettek részt)

Négyféle vélemény alakult ki brigádunkban. Az első: Örkeny azokat az embereket ítéli el, kik vagyonukat nem a jobb megélhetésre, életszínvonaluk emelésére fordítják, hanem nagyzási mániával kriptát készíttetnek maguknak. (...) A második: A vallás és a buzgó hit az oka, hogy annyi pénzt költ magára, a túlvilági életre, feleslegesen. A harmadik: Az író a tisztviselőt gúnyolja ki, akit nem veszi észre, hogy cukkolja őt a megrendelő. A negyedik: Azért szép ez a novella, mert annyira gondolkodba ejt minket, hogy többfélét gondolunk róla.

Jedlik Ányos szocialista brigád (Hűtőgépgyár Műszaki Fejlesztés, nők és férfiak, 7 éve résztvevői a vetélkedőnek)

(...) A brigád tagjainak véleménye megoszlik a novella értelmezésével kapcsolatban. Az egyik elgondolás: bizonyos szférákban a legirracionalisabb kívánságok is teljesíthetők, ha van rá megfelelő anyagi fedezet. A halállal járó fizikai pusztulást, a lelki morális és intellektuális megsemmisülést nem minden ember képes elfogadni. A halál mindig értelmetlen, de természetszerű állapot, amelyet tudomásul kell venni, el kell tudni viselni. Nincs túlvilág és feltámadás, ezért felesleges a pazar sír-emlék építtetése. Mások véleménye, hogy Örkeny a lakásgondok megoldatlanságát csúfolta ki. (...) Egyes vélemények szerint a novellában alkalmazott látásmód morbid, az élettől elvonatkoztatott, lóg a levegőben.

Székely Mihály szocialista brigád (Hűtőgépgyár Műszaki Fejlesztés, mérnökök, férfiak, négy éve vesznek részt)

Háromféle vélemény alakult ki. Az egyik: a drágán megfizetett, rossz minőségű al-bérletek miatt érzett keserűség. A másik: a divatnak hódoló kispolgár kigúnyolása. A harmadik: a halál ellensúlyozásaként mintegy túl akarják élni magukat egyesek azáltal, hogy örök nyugvóhelyüket úgy alakítják, hogy annak maradandósága nyújtson kárpótlást az emberi élet végességéért.

Március 8. szocialista brigád (Tejüzem, adminisztrátorok és tejkezelők, nők, többségük 4–5 általános iskolai osztályt végzett, ketten érettségiztek, első alkalommal vettek részt)

A halál gondolata évezredek óta minden ember számára a legfélelmetesebb és a legtitkosabb probléma. Az emberi gondolkodás nem tudja igazán felfogni az elmúlás tényét. (...) A vallások nagy része a haláltól való félelem ellen ígér segítséget. A keresztény vallás legvonzóbb ígérete az, hogy a földi lét után egy megfoghatatlan túlélési lehetőséget ígér híveinek. (...) Örkeny is azt a problémát veti fel, hogy az ember sohasem barátkozik meg a halállal. (...) Véleményünk azonos az író elképzelésével, hogy jól elrendezett életünk egyszerűen megszűnik, s mivel a mai ember nem hisz a túlvilági életben, így hát jelenlegi életformájában szeretne továbbélni.

Stromfeld Aurél szocialista brigád (Aprítógépgyár, szerszámkészítők, nők és férfiak, 6 éve vetélkednek)

(...) Ilyen a mi túlvilági igényünk, a mi „örökkévalóságunk”. A középkor emberéhez képest: semmi. Tehát kapunk egy fricskát, ugyanakkor érezzük az író helyeslését az optimizmus és a mindenben túlnövő életigenlés iránt. (...)

Vaskos örkenytelenség lenne most akár historizálni, akár aktualizálni. Legfeljebb azon lehet szomorkodni, hogy ma már nincsenek szocialista brigádok, csak káéfték és vállalkozások, és hát ezeket ugyan ki tudná rávenni akár egyetlen egypercesre is, ha csak nem a külföldi tulajdonos. Szóval, az a kérdés, ki vállalna fel ma ilyesmit, hogy megtudhassuk, hogy is állunk manapság ezzel a problémával? Talán a munkanélküliekkel lehetne megpróbálni? De hol vannak már a szakszervezeti könyvtárosok? Egyáltalán: még mindig van remény? (1993)

IRODALOMKÖZVETÍTÉS AZ 1950–80-AS ÉVEK OLVASÓMOZGALMAIBAN

TÁRSSZERZŐ: KATSÁNYI SÁNDOR

OLVASÓMOZGALOM: TÁGABB ÉS SZŰKEBB ÉRTELEMBEN

Tanulmányunk¹³ tárgya az 1949-től a nyolcvanas évek közepéig tartó, a szocialista eszmeiség jegyében fogant, a szovjet típusú szocializmust, a Szovjetuniót, valamint a szocialista realista és a „haladó” irodalmat népszerűsítő olvasómozgalmi akciók. Az „olvasómozgalom” tágabb értelemben az olvasási kultúra fejlesztése érdekében szervezett társadalmi akciókat jelenti, szűkebb értelemben azokat a mozgalmakat, melyek az irodalmi művek egy meghatározott körének népszerűsítésére, vagyis az olvasás orientálására is törekednek, és ebből a célból a népszerűsíteni kívánt művekből listát állítanak össze. Mi itt az utóbbi értelemben vett, „listás olvastató mozgalmak” négy évtizedes hazai történetét vesszük szemügyre, és mindenekelőtt szépirodalmi orientáló szerepükkel foglalkozunk. Nem célunk e szerteágazó mozgalom minden mozzanatának feltárása, csak a meghatározó tendenciák bemutatására törekszünk.

Elsősorban arra vagyunk kíváncsiak, hogy ezek az olvasómozgalmi akciók milyen mértékben tekinthetők a hivatalos eszmerendszer alig álcázott ideológiai-politikai propagandájának és emellett vagy akár ez előtt milyen mértékben az olvasás, ezen belül is az irodalomolvasás népszerűsítésének. (Másképpen fogalmazva mennyiben a homo politicus, mennyiben a homo aestheticus nevelésének.) Kérdés természetesen az is, hogy ezek az olvasómozgalmak mennyiben voltak valódi mozgalmak vagy csak művelődési, pártpolitikai, szakszervezeti és egyéb intézményekből vezérelt akciók (vagyis nem igazi, alulról építkező mozgalmak, hanem felülről mozgatások, mozgósítások). Fontos kérdésnek tartjuk azt is, hogy mennyiben jelentettek és jelenthettek ezek az akciók lehetőséget (keretet, ürügyet, védőernyőt) további, esetleg a fő célhoz képest alternatív (vagy éppen ellentétes) célú irodalomközvetítési tevékenység megvalósítására.

A MAGYARORSZÁGI OLVASÓMOZGALMAK KEZDETEI

„NAGYBUDAPESTI” OLVASÓMOZGALOM, 1949/50

Az első, magát „olvasómozgalom”-nak nevező akció 1949–50-ben indult Budapesten és több vidéki városban. A főként előadásokból és

ankétokból álló vidéki kezdeményezésekkel szemben Budapesten sajátos „mozgalom” bontakozott ki, ezt tekinthetjük a hazai olvasómozgalmak kezdetének.

A fővárosban 1949-ben több társadalmi szervezet próbálkozása után az ügyet a Népművelési Központ (mint koordináló intézmény) és a Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár (FSZEK) vette kézbe, az utóbbi volt a szervezésnek és a végrehajtásnak is a fő mozgatója. Júliusban a könyvtár elkészítette a mozgalom tervét, megemlítve, hogy „ilyenfajta mozgalom megindítása a Könyvtár munkatervében már évek óta szerepelt, de a Párt támogatása, főleg azonban a káderhiány miatt a megvalósításhoz hozzá sem foghattunk.” Egy későbbi megemlékezés a Szovjetunió példájára utal: „Létrehoztuk a Szovjetunió könyvtárosainak példájára az új, szocialista propagandamunkát ...”. (*Jegyzőkönyv*, 1951) A júliusi dokumentum igen nagyvonalúan tervezett: 20 kádert és 2000 könyvet (a kijelölendő 5 könyvből 400–400 példányt) kért az akcióhoz: „Szükségünk volna kb. 20 politikailag fejlett káderre, akik az olvasómozgalom szervezését végeznék és közben a könyvtári ismereteket elsajátítanák”. (*Tervezet*, 1949) Ez világos beszéd, az egyetlen kritérium a „politikailag fejlett”, ami az irodalmi és könyvtárosi ismeret „közben elsajátítható”. Végül a káderek elmaradtak, a 400–400 kötet 300–300-ra mérséklődött.

A szervezésben a végső szót a „nagybudapesti aktíva” mondta ki, kijelölte azt a négy könyvet, melyet a terv szerint 1949 októbere és 1950 januárja között népszerűsíteni kellett: Iljin: A nagy futószalag; Illés B.: Kárpáti rapszódia; Sayers-Kahn: A nagy összeesküvés; Szimonov: Nappalok és éjszakák.

A könyvek népszerűsítésének legfőbb, szinte kizárólagos eszköze az ankétok szervezése volt. Minden résztvevő intézménynek (a könyvtárak esetében minden olvasóteremmel rendelkező fiókkönyvtárnak) ankétot¹⁴ kellett szerveznie mind a négy műből. A célt így határozták meg: „Elsősorban a politikai szempontokat tartottuk szem előtt. Célunk az volt, hogy a szovjet irodalmat ismertessük és szeretessük meg.” Ilyen utasítást kaptak az előadók is: „Előadóinknak minden esetben felhívtuk a figyelmét arra a szempontra, hogy jelenleg a fő hangsúly nem az irodalmi előadáson, hanem a szovjet és általában a szocialista realista regények megkedveltetésén van... Előadóinkat elsősorban politikai szempontok szerint vizsgáltuk meg és választottuk ki.” (*Tervezet*, 1949)

Az előadók mellé minden esetben hivatalos hozzászólót is kiküldtek. „A hivatalosan felkért hozzászólóról senkinek sem szabad tudni, hogy őt felkérték hozzászólásra, az ő szerepe, hogy a rossz mederbe jutott víztát helyére tegye.”

1949 decembere és 1950 februárja közt, három hónap alatt a FSZEK fiókkönyvtárai összesen 47 ankétot rendeztek, nagyjából saját helyiségeikben, de idegen helyeken is.¹⁵ A könyvtáron kívül más intézmények is szerveztek ankétokat. A könyvtári rendezvényeken átlago-

san 82 fő vett részt, összesen 3871-en. A közönség nem csak a könyvtár olvasóiból állt, hanem a meghívott tömegszervezetek képviselőiből is. Ez a tény a beszámolókról szerint gyakran feszélyezte a légkört: „egyes meghívott tömegszervezeti vagy egyéb vezetők, akik úgy érzik, hogy kötelesek megszólalni, igen hivatalos, sőt sokszor még le is írt hozzászólásaikkal gyengítik a kialakuló hangulatot.” Egyébként azonban az anketák 325 hozzászólója igen pozitívan szólt a megbeszélte műről és magáról a rendezvényről, mindössze egy-két kivétel akadt. „Egy-két esetben reakciós hangok is megnyilvánultak, az Andrassy úti fiókban pl. egy idősebb asszony megkérdezte Szimonov könyvével kapcsolatban, hogy miért éppen szovjet regényt és miért éppen háborús regényt kell ismertetni. A Miksa utcai fiókban az egyik hozzászóló vitába szállt az előadó ama kijelentésével, hogy az imperialista országokban hanyatlás van irodalmi téren, és nem születik már igazi szépirodalom. Azt kérte, hogy »összehasonlítás lehetősége és körtani tanulmányozás céljából tartson a könyvtár nyugati irodalmat.«” Megkapta a választ: „Nincsen erre ma már szükség.” (*A Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár az olvasómozgalomról*, 1951)

A négy kijelölt könyv 300–300 példányban állt az olvasók rendelkezésére, akik azokat – a könyvtárosok ajánlására is – sűrűn kölcsönözték. (A kölcsönzőket meghívták az anketára.) A művek forgalmát napról-napra jegyezték. Végül is a négy művet három hónap alatt 7661-en kölcsönözték ki. Megoszlásuk: Illés B.: 2122, Iljin: 1992, Szimonov: 1961, Sayers-Kahn: 1568 kölcsönzés. Szűkebb körben a kölcsönzők megoszlását is felmérték: tanuló: 152, értelmiségi: 90, munkás: 82, egyéb: 33 fő.

A szervezés a könyvtárosoktól sok munkát kívánt: „ez a munka eleinte nehézkesen indult, de mind nagyobb lendületet vett”. A könyvtár vezetése az olvasómozgalmi munkát összekapcsolta a megindult munkaversennyel, a versenyben való jó szereplés elsősorban az olvasómozgalom eredményes munkájától függött. Az előadók többsége a könyvtár dolgozói közül került ki, 1945 után ugyanis sok értelmiségi, köztük irodalmár került ideiglenesen a könyvtár státuszába. A leggyakoribb előadók: Geréb László, Dömötör Tekla, Terescsényi György.

1950 februárjában felmérték az akció eredményeit, kisebb változtatásokat hoztak. Úgy határoztak, hogy a könyvtár a továbbiakban nem tart a tömegszervezetekkel közös anketákat, így ezek átkerültek a Népművelési Központhoz. A Központ küldi ki az előadókat is. Az új akcióra kijelölt művek számát ötre emelték: Asztalos: Szél fúvatlan nem indul; Akszajev: Távol Moszkvától; Iljin: A nagy futószalag; Iljin-Szegál: Hogyan lett az ember óriás?; Sayers-Kahn: A nagy összeesküvés.

Az 1950 tavaszán zajló akció eredményei felülmúlták az előző ciklust is, a kölcsönzések száma így alakult: Akszajev: 3567¹⁶, Asztalos: 2888, Iljin-Szegál: 2787, Iljin: 2570, Sayers-Kahn: 2089.

1950 nyarán már tervezték a következő, szeptembertől decemberig tartó ciklust. A „megvitatandó művek” listája: Déry: Felelet; Fjodorov: Partizánok élén; Gorelik: Sztálin-díjas; Iljin: Hegyek és emberek; Malcev: Szívvel-lélekkel; Mikszáth: Különös házasság; Nyikolszkij: A vallás eredete; Popov: Acél és salak; Szimonov: A harcoló Kína; Veres Péter: Próbatétel.

Az 1951 januári könyvtári beszámoló szerint ez alkalommal 113 ankétot tartottak, nem csökkenő érdeklődés mellett, alkalmanként 80 látogatóval. A kijelölt művek közül legtöbb olvasója Mikszáthnak volt (2400), öt Veres Péter követte (1900 olvasó). Egyszerre volt ügyes és kockázatos húzás a „kritikai realista” Mikszáth és az „szocialista realista” Veres Péter felvétele a listára, akik egyfelől mint ismerős és hazai szerzők immár valódi választékot jelentettek, másfelől rontották a szovjet szerzők esélyét, leszorítva őket a dobogós helyekről.¹⁷ A beszámoló azt is megállapította, hogy a Budapestről kiinduló akció „ma országos mozgalommá vált.” Egy későbbi visszaemlékezés szerint az Írószövetség ebben a keretben „száz és száz irodalmi ankétot szervezett”.

1951-ben ennek ellenére a könyvtárosok és könyvterjesztők meginduló lapja, A Könyvbarát már nem adott hírt újabb olvasómozgalmi akciókról.

OLVASÓMOZGALOM '56 ELŐTT ÉS UTÁN

A DISZ – UTÓBB: KISZ – JÓZSEF ATTILA OLVASÓMOZGALOM

Az 1955-ös program

1955 júniusában a Demokratikus Ifjúsági Szövetség (DISZ) Intéző Bizottsága és a Népművelési Minisztérium határozatot hozott az ifjúság olvasásáról és az ezzel kapcsolatos feladatokról, ennek nyomán az év őszén a DISZ meghirdette a „József Attila jelvényt szerző olvasómozgalmat”.¹⁸

Ez a mozgalom jellegében eltért az 1949/1951-estől. Az „mindenkihez” szólt, ez az ifjúságot célozta meg. Az – az 1949/ötvenes évek politikai helyzetének megfelelően – kizárólagos céljának tekintette a szocialista ideológia elfogadtatását, a szovjet irodalom, s azon keresztül a Szovjetunió megszerettetését, az 1955-ben induló József Attila olvasómozgalom viszont, bár fő céljának változatlanul a szocialista nevelést vallotta, már némileg differenciáltabban fogalmazott. A mozgalom célját így definiálta: (1) Növelni a fiatal olvasók táborát. (2) A jó, pártos irodalom segítségével megkönnyíteni az ifjúság szocialista nevelését. (3) Elősegíteni a DISZ szervezetek szervezeti és politikai megerősödését. (4) A magyar ifjúsággal megismertetni és megszerettetni a nagy magyar proletárköltő, József Attila költészetét. Az eszközrendszer is

módosult: a széles közönséghez szóló ankétok helyett ez a mozgalom az egyéni olvasásra épült, a fiatalok mintegy versenyszerűen vehettek részt benne, olvasmányaik és egyéb kulturális aktivitásuk révén pontokat kaptak, s ezzel bronz, ezüst vagy aranyjelvényt szerezhettek. A mozgalom elsősorban munkás- és parasztfiatalok „százezreit” célozta meg. A jó irodalom nevelő hatásáról szólva a felhívás igen emelkedetten fogalmaz: „Aki rendszeresen jó könyvet olvas, az észrevétlenül gazdagszik lélekben, emberségben”. De mivel és hogyan gazdagszik? „Ha a pártos irodalom legjobb alkotásait adjuk a kezükbe, s ezzel szocialista világnézetük kialakulását is megalapoztuk”.

A megváltozott jellegnek megfelelően változott az irodalomjegyzék is. A korábbi néhány kötelező címmel szemben itt már a hat kötelező cím mellett bővebb választékot is kaptak a résztvevők: a bronz fokozat listája 20¹⁹, az ezüst fokozaté 50 szépirodalmi műből állt.

Az irodalomjegyzék híven tükrözi 1955 irodalmi kánonját. Élesen szétválasztja a „klasszikus” és a „mai haladó” irodalmat, az előbbit a „kritikai realistára”, az utóbbit a szocializmus és az azt képviselő politikai erők iránt elkötelezett írókra redukálva. A világirodalom klasszikusai között kizárólag a 19. század regényírói szerepelnek (Balzac, Dickens, Hugo, Stendhal, Tolsztoj stb.), a magyar klasszikusokat pedig csaknem kizárólag a Móricz-Mikszáth-Jókai triász képviseli (10 regénnyel), rajtuk kívül Gárdonyi Lámpás-a és Móra Aranykoporsó-ja kapott még helyet. (Az utóbbiról a jegyzék magyarázó szövege elmondja, hogy a történet voltaképp az író kora, a Horthy-korszak embertelenségéről szól.) Az „új magyar irodalom” reprezentánsai: Aczél Tamás, Darvas József, Déri Tibor (Felelet), Gergely Sándor, Illés Béla (2 művel), Karinthy Ferenc, Kovai Lőrinc, Sándor Kálmán, Szabó Pál, Veres Péter (2 művel). A kor magyar költészetét Illyés Gyula, Juhász Ferenc és Madarász Emil képviselik. A „mai haladó világirodalom” szereplői (ekkor) valamennyien a baloldali politika elkötelezettjei: Aldridge, Aragon, Fast, Stil, Csou-Li-Po, Newerly, Seghers, és részben Pratolini is. A szovjet irodalom a Sztálin által jóváhagyott irodalmat jelenti (jellemzésül a névsor eleje: Azsajev, Birjukov, Bek, Fagyajev, Furmanov stb.). Könnyen megállapítható, hogy irodalmi értéket képviselő művek nagyobb arányban csak a két „klasszikus” és a „versek” (melyek között nagyobb részt nem költemények, hanem verses elbeszélések és drámák szerepeltek) kategóriában található.

A mozgalom a nem túlságosan vonzó irodalomjegyzék ellenére is – a hivatalos jelentések szerint – sikeresen indult, 1956 nyarának végén már 60 000 jelentkezőt regisztráltak. Elsősorban a könyvtárak karolták fel és vitték sikerre. A mozgalom első évének eltelte után a Népművelési Minisztérium képviselője így összegezett: „Az olvasómozgalom szervezetében és működésében elszakadt a DISZ-től és sajátos könyvtári jellegűvé lett.”

A könyvtárak végezték a szervező munka zömét, útmutatók készültek a könyvtárosok ilyen irányú munkájának segítésére, a Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár (FSZEK) bibliográfiai osztálya²⁰ pedig a jegyzék könyveihez 15 000 példányban rövid ismertetéseket készített. Az ismertetések a „szocialista nevelés” irányát erősítették: a művek politikai vagy társadalomkritikai jellegét emelték ki, a jegyzék szerény nyitását is „helyre tették”.

Az ismertető füzet megállapítja, hogy a mozgalom névadója, József Attila az a költő, „Akihez fogható Majakovszkij kivételével nem született a 20. században.” A következő műveit emelik ki, ekképpen: „Fiatalkorú életek indulója küzdésre lelkesítette a proletár-ifjakat. Anyám, Mama, Kései sirató: örök emléket állít a korán meggörnyedt proletáraszszony alakjának. Favágó, Dunánál és a Lebukott munkások legkedveltebb versei.” Ezek után felülvizsgálva olvashatjuk, hogy „az Óda a világ-irodalom egyik legszebb szerelmes verse.” Jókai Eppur si muove című műve feltehetően vita után és kompromisszum árán került fel a listára: „Jókai a regény utolsó fejezetében a megalkuvás iskolapéldáját tanúsítja, valóságos dicshimnusz zeng a haladó törekvéseket eltemető kiegyezésről. A regény téves szemlélete tudatában kell olvasnunk a könyvet, melynek számos részletében gyönyörködhetünk.” Mikszáth Különös házasságában „a hatalmát és befolyását féltő egyház azonban útját állja az igazságnak. Mikszáth nem elégszik meg az élet ábrázolásával, hanem kemény bírálatot mond felette”. Karinthy Ferenc Budapesti tavasz című regénye azért került föl a listára, mert „érzékelte a feneketlen nyomort és embertelenséget, amit a náci hordák és a nyilas bérencék uralma jelentett”. M. Sadoveanu: Mitrea Cocor útja főhősének „életében fordulópontot jelentett, hogy megismerkedett Floreával a kováccsal, aki a szocializmus eszméire taníthatja”. Solohov: Új barázdát szánt az eke című regényének „magyarázata” már az 1956-os idők jeleit érzékelteti: „Sikeres harcot vív azok ellen a bal- és jobboldali túlzások ellen is, amelyeket a járatlan falusi kommunisták abban az időben gyakran elkövettek.” A Rokonok így kerül „méltó” helyére: „Ez a regény a 30-as évek bürokrata világának, a rendszer mély politikai és erkölcsi züllésének megdöbbentő dokumentuma. Móricz méltán részesült üldözésben a Horthy-világ bértollnokai részéről.” A népi író Szabó Pál Új föld című regénye is magyarázatra szorult: „De nem csak a munkában mutatkozik meg, hogy mire képes a jól szervezett fiatal erő, hanem az egyes DISZ tagok alakuló jellemében is.” Mikszáth, habár csak kritikai realista, A Noszty fiú esete Tóth Marival című regényében „kitűnően ábrázolja az úri politika kétségbeesztő szűklátókörűségét és aljasságát”. Hasonló hozható Gárdonyi Géza A lámpása védelmére: „Küzdelmes életének tapasztalatai meggyűlöltetik vele az irgalmat hirdető, de irgalmat nem ismerő klerikalizmust, a lelki rabszolgaságot.” A kakukktójásként szereplő Aranykoporsó sem állhat meg a lábán pártos

magyarázat nélkül: „Rokonszenzvel ábrázolja a keresztények küzdelmét az üldözésekkel szemben. Az író megértéssel fordul a korszak humanista vonásai felé, s alkalmat talál arra is, hogy saját korának ember telenségét elítélje.” Darvas Törökverő-je sem beszél önmagáért: „Az írónak történelmi kutatásokat kellett végeznie, hogy igaz képet adhasson a törökverőről. Nem álltak rendelkezésre haladó szellemű könyvek, sem a szovjet történettudomány tapasztalatai.” Cervantes Don Quijote-je viszonylag olcsón megússza: „A regény kigúnyolása mindazoknak, akik nem vesznek tudomást az idő múlásáról és egy fejlettebb társadalomban a régi, elavult formák szerint akarnak élni”, miként Hugo Nyomorultak-ja is: „A büntetését kitöltött bűnöst vissza kell fogadni a társadalomba. Hugo a regényt teleszővi a burzsoá társadalmat élesen bíráló megjegyzésekkel.” A szovjet művek között is akad magyarázkodásra szoruló, a Csendes Don: „Az egyéni tragédia ellenére is bizakodó a befejezés. Grigorij fiát Dunyaska és a férjévé lett kommunista, Miska Kosevoj nevei. A kozákfaluban megindul a nagy változás, a felbomlott régi formák helyén növekszik a diadalmas új.” A „mai haladó világirodalom” művei még csak „haladók”, még nem „szocialisták”: a lengyel Igor Newerly Egy boldog élet című regénye „Celluloze gyári emlék.” Jól tükrözi egy haladóképes, de a pártéletben még tapasztalatlan elvtárs politikai fejlődését, osztályöntudatának ébredését.” V. Pratolini: Szegény szerelmesek krónikája „az akkori fasizálódó, ideológiailag ingadozó polgárság problémáit, a tántoríthatatlanul egyenes úton haladó munkásság harcát” ábrázolja.

A „versek” kategóriában (!) szereplő Apostol „olyan emberek alakját mintázza meg, akik életüket adták a nép ügyéért. Olyan emberekét, mint amilyenek minden időben voltak a forradalomban, amilyenek a munkásosztály mártírjai, amilyen Petőfi, »korának bolsevikje« volt”. (A „József Attila” olvasómozgalom, 1956. 1.)

Tervek a program módosítására

Az 1956-os év politikai mozgása rányomta bélyegét az olvasómozgalom ügyére is. A célkitűzések nem változtak, de az év nyarán „kiegészítő könyvjegyzék” jelent meg, ez az alapjegyzék merevségével szemben már a fiatalokat akarta megszólítani, ezért számos ifjúsági művet vett fel. A cél továbbra is pártos irodalommal a szocialista világnézetet kialakítani, de a pártos irodalom köre érzékelhetően kitágult.

Az alapjegyzéket kiegészítő, új művek a bronz fokozat „magyar klaszikusok” kategóriájában: Jókai: Egy magyar nábob, Kárpáthy Zoltán, Mikszáth: Szent Péter esernyője, Gárdonyi: Egri csillagok, Oravecz Paula: Kócos, Benedek Elek: Többsincs királyfi, Három aranyalma (magyar népmesék), Szánó György: Az alapiak kincse és Tamási Áron: Hazai tükör, zömmel romantikus és ifjúsági regények. A „világirodalom” kategóriában A. Daudet: Tarasconi Tartarin, I. Vazov: Iga alatt, Defoe

Robinson: Crusoe, London: Éneklő kutya, Thackeray: Hiúság vására, Fast: A szabadság útja, Puskin: Dubrovskij és Becher-Stove: Tamás bátya kunyhója található. A „szovjet irodalom”-ban: Katajev: Távolság egy fehér vitorla, Frankó: Zahar Berkut, Beljajev: Régi vár, Polevoj: Egy igaz ember, Ignatov: Egy partizán feljegyzései, G. Gulia: Kaukázusi tavasz, V. Szmirnov: Fiúk, V. Kaverin: Két kapitány, Szerafimovics: Vasáradat és Makarenko: Igor és társai című műve. Az ezüst fokozat „magyar klasszikus irodalom” kategóriájában Jókai: Fekete gyémántok, Mikszáth: Fekete város, Kaffka: Színek és évek, Karinthy: Tanár úr kérem; az „új magyar irodalom” kategóriában Rideg Sándor: Tűzpróba és Sámson, Hegedűs Géza: Útvesztő, Major Ottó: Idők rostáján, Vészi Endre: Küldetés és Kolozsvári Grandpierre Emil: A csillagszemű című műve; a „világirodalom klasszikusai” kategóriában Fielding: Tom Jones, Roland: Colas Breugnon, Zola: Igazság, Voltaire: Candide, Molière: Tartuffe és Fösvény, Shakespeare: Rómeó és Júlia, Andrié: Híd a Drinán, Cankar: Jerney szolgalegény igazsága, Petru Dimitriu: Családi ékszerek, L. Tolsztoj: Hadzsi Murat, Swift: Gulliver utazásai, Turgenyev: Egy vadász feljegyzései, Goncsarov: Hétköznapi történet, Hugo: A párizsi Notre Dame, Scott: Ivanhoe című regénye; a „szovjet irodalom” kategóriában E. Kazakievics: Tavasz az Oderán, B. Gorbátov: Akit nem lehet leigázni, K. Fegyin: Első örömök és Daldalmas esztendő, I. Ehrenburg: Párizs bukása, P. Pavlenko: Boldogság, A. Tolsztoj: Golgotha című műve; a „mai haladó világirodalom” kategóriában I. Olbracht: Anna, Th. Dreiser: Amerikai tragédia, J. Amado: Aranygyümölcsök földje, W. Bredel: Az apák, H. K. Laxness: Független emberek című műve; a „versek” (!) kategóriában Arany János: Toldi Trilógia, Puskin: Anyegin, Csokonai: Tempefői és Vörösmarty: Csongor és Tünde című elbeszélő költeményei és drámái szerepelnek.

Az ifjúsági irodalom klasszikusai (Defoe-, Swift-adaptációk, Becher-Stove stb.) mellett itt jelent meg olvasómozgalmi könyvjegyzéken először az Egri csillagok, megjelentek ifjúsági műveikkel korábban betiltott vagy némaságra ítélt szerzők: Benedek Elek, Tamási Áron, Mándy Iván.²¹ A klasszikus magyar irodalom köre kitágult: Kaffka Margit, Karinthy Frigyes is bekerült. Hasonlóképpen kitágult a „világirodalom klasszikusai” kategória is, ahová immár a „haladó” Rolland-, Voltaire- és Zola-regények mellé Gulliver, Ivanhoe, Tom Jones és a Rómeó és Júlia is bekerülhetett. Az „új magyar irodalom” új szereplői színesebbé tették a képet: megjelent Hegedűs Géza, Kolozsvári Grandpierre Emil, Major Ottó, Rideg Sándor, Vészi Endre. A legszigorúbban ellenőrzött kategória továbbra is a „a mai haladó világirodalom” maradt.

1956 kora őszen Mihályi Imre, mint a Népművelési Minisztérium osztályvezetője, a következő évad tervezéséről szólva gyökeresen átgépkelte a mozgalom elveit, célját, módszereit. „Az olvasómozgalom

rendeltetése, hogy az ifjúságot megnyerjük a jó irodalom rendszeres olvasásának, s ezzel növeljük az általános műveltséget.” (Mihályi, 1956) Itt és ekkor már nem esett szó a „pártos irodalom”-ról és a „szocialista nevelés”-ről – mint az 1955-ös célkitűzésnél –, ellenkezőleg, Mihályi kritikája szerint az eredeti koncepció „erősen magán hordja az ’irányított olvasás’ bélyegét.” Bírálát érte a „merev, igen megkötött” irodalomjegyzéket is, helyette Mihályi októberi cikke egy nagy, 200–250 címet tartalmazó listát javasolt, szabad választásra, a kötelező jelleg eltörlésével.

Újrarendezés 1959-ben

Az 1956-os forradalom után három évig nem indult olvasómozgalom, 1959 őszén hirdette meg a Magyar Kommunista Ifjúsági Szövetség (KISZ) a változatlanul József Attila olvasómozgalom nevet viselő akciót. Ugyanazt, de kissé másképpen. Erre utal például a Komárom megyei könyvtár híradójának fél mondata: „egyes hibái ellenére is”.²² (Novotny, 1959)

Ez a kezdeményezés lényegében a Mihályi Imre által 1956-ban javasolt utat választotta: „Fő célja, hogy a könyv, az irodalom szeretetére, az olvasás szépségeinek megismerésére neveljen. Rendszeres olvasáson keresztül az ifjúság műveltségét gyarapítsa, látókörét szélesítse. Célja továbbá az olvasás megszeretésén keresztül a könyvtárak forgalma növelésének segítése, a könyvvásárlási kedv fokozása, az olvasással közösségi élet (klub) kialakítása.” (Mihályi, 1956) Az „ajánló könyvjegyzék” jellege is követte az ’56-os javaslatot, sőt mennyiségiileg meg is duplázta: egy 1962-es útmutatóban már több mint 400 szép-irodalmi címet tartalmazott. (Útmutató, 1962)

A jegyzék minden területen szélesebbre nyitotta kapuit. A legnagyobb változást a korábban tiltott nyugati „polgári” irodalom szerzőinek tömeges megjelenése jelentette (Beauvoir, Faulkner, Greene, Hemingway, Malaparte, Mauriac, A. Miller, Tomasi di Lampedusa). E jelenség a magyar könyvkiadás 1955–1959 közötti lényeges megváltozását is pontosan tükrözi. A nyugati írók táborából helyet kaptak a kommunista párttal 1956–57-ben látványosan szakító külföldi szerzők is (például Calvino, Fast). A klasszikus magyar irodalom arcképcsarnoka is gazdagodott: bekerült Babits, Kosztolányi, Krúdy, Molnár Ferenc. A szovjet szerzők aránya a korábbiaknak harmadára-negyedére, 14 százalékra csökkent.

Az új magyar irodalom írotáborra sokszínűvé vált. Az elsősorban ajánlott írók között (akiknek minden művét olvasásra ajánlotta a jegyzék) ott voltak a már ’55-ben is szereplők (Illés Béla, Illyés Gyula, Kovai Lőrinc, Szabó Pál, Veres Péter) és mellettük az újak: Fekete István, Kassák Lajos, Kodolányi János, Németh László, Szabó Magda, Tamási Áron, Tatay Sándor, Thury Zsuzsa. A jegyzék „népfrontos” jellegű volt: helyet adott a különböző irodalmi irányzatoknak és nem zárta ki

a sikerkönyveket sem (Passuth, Szilvási, Bates, Cusack, Knight, I. Shaw), sem a szocialistától eltérő világnézetet vallókat (Mándy, Ottlik, Rónay Gy., Böll, Mauriac). Ez a lista már nem orientált, legfeljebb hallgatólagosan tiltott: a tabuk kihagyásában következetes volt (természetesen kimaradt Déry, Zerk).

Az „elbeszélések” kategóriában 17 szerző a „klasszikusokat” képviseli (Babel, Bálint György, Boccaccio, Bródy Sándor, Eötvös Károly, Gárdonyi Géza, Gelléri Andor Endre, Hašek, Hunyadi József, Kaffka Margit, Karinthy Frigyes, Mansfield, Maugham, Maupassant, Musset, Nagy Lajos, Swift, Thury Zoltán, Tömörkény István), Barta Sándor és Karikás Frigyes (ő két művel) pedig a „klasszikus” szocialista irodalmat. Figyelemreméltó, hogy mindössze 5 haladó nyugati és 7 orosz és szovjet szerző szerepel. A 28 kortárs magyar szerzők többsége „szocialista realista” és „haladó” író (Barta Lajos, Cseres Tibor, Gábor Andor, Goda Gábor (két művel) Hámori Ottó, Illés Béla, Lengyel József (két művel), Molnár Zoltán, Sarkadi Imre, Szakonyi Károly, Tímár Máté, Veres Péter), de vannak köztük „egyéb” kategóriába sorolható írók is, mint Darvas Szilárd (két kötet), Füst Milán, Illés Endre, Illyés Gyula és Thurzó Gábor.

A „regények” kategóriában 383 szerző szerepel, ebből az alábbi 41 szerző összes művét ajánlja a lista: Csehov, Dickens, F. Dosztojevszkij, France, Gogol, Gorkij, Hemingway, Hugo, Jókai Mór, Kästner, Kosztolányi Dezső, Krúdy Gyula, London, Mann, Móricz, Puskin, Stendhal, Tersánszky Józsi Jenő, Tolsztoj, Turgenyev, Verne, Zola, Aragon, Lewis, Rolland, Gajdar, V. G. Jan, Katajev, Solohov, A. Szerafimovics, Fekete István, Illés Béla, Illyés Gyula, Kassák Lajos, Kodolányi János, Kovai Lőrinc, Németh László, Szabó Magda, Szabó Pál, Tamási Áron, Tatay Sándor, Thury Zsuzsa, Veres Péter. Az irodalmi érték tekintetében, bizony, meglehetősen vegyes összetételű csapat. Jellemző együttes a 3–4 művel szereplő szerzők listája is: Andersen-Nexö, Bárány Tamás, Bates, Böll Fegyin, Fehér Klára, Gladkov, Greene, Kolozsvári Grandpierre Emil, Laxness, Molnár Géza, Passuth, Pausztovszkij, Reményik Sándor, Sásdi Sándor, Sienkiewicz, Szentiványi Kálmán, Szilvási Lajos és S. Zweig. A többségükben „szovjet”, „szocialista” és „haladó” szerzők mellett ott vannak a regények között az egyik kategóriába sem sorolható sikeres nyugati és hazai szerzők művei is.

A 383 szerző közül 54 szovjet szerző, vagyis csak 14 százalék, szemben az 1955-ben hirdetett mozgalom 60 százalékával. A szerzőknek csak kétharmada számítható a „haladó” és „szocialista” szerzők közé, szemben az 1955-ben hirdetett mozgalom szerzőinek 75 százalékával. Ez a lista más tekintetben is jóval szélesebb, nyitottabb, megjelennek a kortárs nyugati és hazai bestsellerek is (Bates, Cusack, Knight, Passuth, I. Shaw, Szilvási Lajos). Jó néhány szerző sem nem haladó, sem nem szocialista, főleg a külföldiek közül. Köztük kifejezetten pol-

gári és vallásos szerzők is felbukkannak, mint H. Böll, Mauriac, Mándy Iván, Ottlik Géza, Rónay György.

A prózaírók hosszabb pórázához képest a líra kényesebb és veszélyesebb műfajnak tűnt, szigorúbb kontrollt kívánt. A kortárs költők közül bejuthatott az ajánló listára a semmilyen irányban nem kompromittálódott Baranyi, Garai, Simon, Váci, változatlanul hiányzott viszont Szabó Lőrinc, Weöres, Nemes Nagy, Kormos, Pilinszky, Nagy László.

A „versek” kategóriában ezúttal zömmel költemények szerepelnek. A 43 mű többsége kötelező olvasmány (Ady, Arany, Babits, Balassi, Berzsenyi, Csokonai, Fazekas: Ludas Matyi, Goethe, József Attila, Juhász Gyula, Kalevala, Majakovszkij, Petőfi, Radnóti, Tóth Árpád, Vajda János, Vörösmarty művei). A többiek zömmel „szocialista” vagy „haladó” költők: Baranyi Ferenc, Garai Gábor, Illyés Gyula, Juhász Ferenc (Apám), Rákos Sándor, Simon István (két kötet), Somlyó György, Váci Mihály, Vas István. Weöres Sándor műfordítás-gyűjteményével, Kormos István és Szabó Lőrinc pedig csak szerkesztőként szerepel.

Az 1962-es József Attila olvasómozgalmi könyvlista – a korabeli viszonyokhoz képes – a szépirodalmi műveken kívül is meglepően gazdag olvasmányválasztékot kínál. A 42 társadalomtudományi és politikai, 40 természettudományi, 25 technikai, 14 mezőgazdasági és háztartási, 27 képző- és zeneművészeti és 12 sporttal, szórakozással foglalkozó, 40 földrajzi, 15 életrajzi és 19 történelmi mű mellett irodalomtudományi művek is szerepelnek: Az amerikai irodalom a XX. században (szerk. Kardos László, Sükösd Mihály); Bajomi Lázár Endre: A mai francia irodalom kistükre; Bölöni György: Az igazi Ady; Dienes András: Az utolsó év; Földes Anna: Giccs az irodalomban; Földessy Gyula: Ady minden titkai; Gáldi László: Ismerjük meg a versformákat; Illyés Gyula: Petőfi; József Attila, 1905-1937 (A nagy proletárköltő élete képekben); József Jolán: A város peremén; Lunacsarszkij: Irodalmi tanulmányok; A magyar irodalom története 1849-ig (szerk. Bóka László, Pándi Pál); Mikszáth Kálmán (szerk.: Bisztray Gyula); Pándi Pál: Petőfi; Radnóti Miklós 1909–1944 (képanyag); 100 híres regény.

Az újraindított József Attila olvasómozgalom három évig élt. A tanácsi könyvtárak mellett most már a szakszervezeti könyvtárak is jelentős részt vállaltak a szervezésben, a szakszervezetek megyei tanácsai pedig külföldi utakkal, ingyenes üdüléssel, pénzjutalmakkal ösztönözték a részvételt. A jelentkező sok volt: 1960-ban 80 ezret, 1961-ben 120 ezret jelentettek, viszont lényegesen kevesebben jutottak el a beszámolási-jelvényyszerzésig, 1961-ben csak 40 ezer fiatal, jöllehet az 1955/56-oshoz képest rendkívül leegyszerűsítették a részvételt: 2–4–6 könyvet kellett (fokozatonként) a megadott könyvek közül elolvasni, és 4–5–6 szabadon választott műről kellett még beszámolni. A legtöbben a bronz fokozatra jelentkeztek, 1961-ben 80 ezren, ezüstre 27 ezren, aranyra 15 ezren.

Az 1959-es újraindításkor a Komárom megyei Könyvtári Híradóban

még ilyen lelkes írással „tesznek hitet” a könyvtárosok a mozgalom mellett, melyet a szocialista nevelés nagy jelentőségű eszközének neveznek: „Irodalmi estet is rendezhetünk, sőt az ankéttól sem kell félnünk, az ifjúság, miután elolvasta az ankéton szereplő könyvet, igen elevenen reagál az olyan könyvre, mely érdeklődését felkeltette és szívét megdobogtatta.” Márpedig a listán szereplő könyvek ilyenek, teszi hozzá a lelkes könyvtáros. (*Bárdos*, 1959) A vérteskethelyi könyvtáros – ugyancsak az újraindult mozgalom első félévében – azt írja, hogy a Nótanács felhívására 30 hat-nyolc elemít végzett asszony és lány jelentkezett (egy részük nem járt könyvtárba), s vállalt két könyvet, és az egyikről „írásbeli értékelést”, majd megjegyzi, hogy ez „majdnem minden jelentkezőnek nehezen ment”. Egy év múlva már azt olvashatjuk a Komárom Megyei Könyvtári Híradóban, hogy a szakszervezeti könyvtári hálózatban szerzett „tapasztalatok néhol kellemes, néhol kellemetlen érzéseket támasztottak. Az üzemi könyvtárosok általános panasza, hogy az üzemi KISZ szervezetek nem törődnek kellő mértékben az olvasómozgalommal, a KISZ szervezetek pedig nincsenek megelégedve a könyvtárosok »aktivitásával«. Természetesen hibát követtek el mind a könyvtárosok, mind a KISZ szervezetek.”²³ (*Török*, 1960)

Elégge hamar nyilvánvalóvá vált – legelőször talán a könyvtárak számára –, hogy az olvasató mozgalmak ütőere a könyvtár, és a könyvtárak megpróbálták maguk számára minél nagyobb tőkét kovácsolni abból, hogy eminensen teljesítik mozgalmi vállalásaikat. Ha nem akadt hites mozgalmár, megtalálták az ügyes propagandistát, akit erre a „frontra” küldtek. Sok helyütt megpróbálták a mozgalmi feladatot – az ettől némiképpen vagy lényegesen eltérő – olvasószolgálati, olvasásnevelési, ízlésfejlesztési és irodalomközvetítési koncepcióikhoz igazítani. (Erről később.) A sikeres vadászathoz – minél több olvasói vállalat és olvasói beszámoló – azonban eredményesen működő hajtókra is szükség volt, márpedig sok esetben éppen a KISZ volt a csikorogva működő fogaskerek a propaganda-gépezetben. A Komárom Megyei Könyvtári Híradóban 1961-ben Kovács Emil magára Leninre hivatkozik²⁴, amikor elmarasztalja a megyei KISZ vezetőségek olvasómozgalmi munkáját. „Sajnos, az eddig lefolytatott vizsgálódások azt mutatták, hogy a József Attila olvasómozgalomnak ezt a jelentőségét s a benne rejlő lehetőségeket az alapszervezetek egy része nem látta meg. Pedig fiataljaink szeretnek olvasni, s nagyon sokat olvasnak is. (...) A jelentkezetek száma jelenleg 1187 fő, de a mozgalom jelentőségéhez viszonyítva kevés. S ennek oka nem a fiataljainkban rejlik, hanem a KISZ vezetőségek szervező munkájának hiányosságában.” (*Kovács*, 1961)

Az 1962-ben a Veszprém Megyei Könyvtár által kiadott útmutató is szóvá teszi a könyvtárak és a KISZ alapszervezetek közötti nem megfelelő együttműködést, de ez a brosúra már az irodalomközvetítés tar-

talmára és módszerére vonatkozó kritikát is megfogalmaz: „Akadály volt az is, hogy a mozgalom eddigi szabályzata és szervezete kicsit merev volt e célok megvalósításához. A merev kötelező olvasmányok, a kötelező verstanulás és beszámoltatás rendszere nem vonzotta eléggé az olvasómozgalomhoz azokat fiatalokat, akiknek éppen a kezdő lépéseket kellett volna megtenni.”²⁵ (*Útmutató*, 1962)

A mozgalom kötöttségének nagy mértékű feloldása (szinte az iskolai kötelező olvasmányokból való beszámolás is elégséges volt a fokozatszerzéshez) parttalanná tette az akciót. Fokozatosan leépült, a KISZ Intéző Bizottságának az ifjúság olvasási kultúrájával foglalkozó határozatai is elfeledkeztek róla. Az Olvasó népért mozgalom későbbi, 1969-es állásfoglalása így összegezett: „A József Attila olvasómozgalom (...) a nehézségek láttán a követelményeket oly mértékben feloldotta, hogy a hatás felmérhetetlenné vált, a mozgalom önmagától elhalt.” (*Az Olvasó népért*, 1969)

RÉGI-ÚJ CÉLOK, ÚJ MÓDSZEREK: AZ 1960-AS ÉVEK MÁSODIK FELÉNEK OLVASÓMOZGALMAI

A hatvanas évek második felében ismét megjelentek az olvasómozgalmi akciók, elsősorban a KISZ kezdeményezésére. A deklarált cél változatlan maradt: első feladatként „a könyv, az olvasás legyen a fiatalok szocialista tudatformálásának hatékony eszköze”, második feladatként „szélesítse a fiatalok olvasótáborát.” A változatlan cél mellett a módszerek azonban lényegesen módosultak. A József Attila olvasómozgalom volt az utolsó hagyományosan „mozgalmi” olvasásnépszerűsítő kampány, a hatvanas évtized második felének kezdeményezései viszont már minden szempontból differenciáltabb akciók voltak: egy-egy meghatározott társadalmi réteget céloztak meg, a művek szűkebb körét ajánlották, tematikusan vagy más szempont szerint válogatva, gyakran kötődve valamelyik politikai évfordulóhoz, de mindenképpen szakítva a József Attila olvasómozgalom parttalanná vált jegyzékével.

Az új mozgalmak szakítottak a korábbi, „mozgalmi” jellegű szervezeti formákkal is, és a vonzóbbnak ígérkező irodalmi rejtvényversenyek és pályázatok formájában kívántak bizonyos irodalmi műveket népszerűsíteni. A részvételhez mindig valamilyen jutalom megnyerésének lehetőségét helyezték kilátásba, nem ritkán személyautót vagy külföldi utazást (ami a hatvanas években nagy vonzerőt jelentett.)

Az akciók új jellegének megfelelően módosult a számonkérés formája is. A korábbi szóbeli formákat felváltotta az írásos beszámoló. Többször előre gyártott nyomtatványokon konkrét kérdésekre kellett válaszolni bizonyítván a mű elolvasását. Ez a módszer azonban nem ösztönzött a szép-

irodalmi művek intenzív olvasására, sokan vitatták. Néha esszé jellegű kérdéseket is alkalmaztak, ez viszont az értékelést nehezítette meg.

A legaktívabb szervezőnek a KISZ mutatkozott. A megszűnő József Attila olvasómozgalom után 1965. január 21-én foglalkozott a KISZ KB ismét az ifjúság olvasási kultúrájának fejlesztésével. A hozott határozatok között szerepelt „a könyvpropaganda társadalmasítása” is, ami rövidesen irodalmi rejtvényversenyekben és pályázatokban öltött testet. Kiemelkedett ezek közül az 1967-ben, a Nagy Októberi Szocialista Forradalom fél évszázados évfordulójára meghirdetett Szép szó irodalmi pályázat és az ugyanakkor szervezett Az Aurórától a holdrakétáig című irodalmi-történelmi rejtvénytárgyalás.

Az 1969-ben kidolgozott és meghirdetett Játék és vallomás olvasónapló pályázat volt a hatvanas években kialakult új formának a legkidolgozottabb, legjellegzetesebb képviselője.

1965-ben indult az a karakterisztikus és a kor szellemi életében is szerepet játszó olvasómozgalmi kezdeményezés, melyet a Magyar-Szovjet Baráti Társaság (MSZBT) szervezett a legújabb szovjet irodalom népszerűsítésére. Formailag ez az irodalomnépszerűsítő akció is olvasónapló pályázat volt, célkitűzése, megcélzott olvasótábora és irodalompolitikája azonban lényegesen eltért a KISZ programjától. (E két kezdeményezéssel külön fejezetben foglalkozunk.)

AZ OLVASÓ NÉPÉRT MOZGALOM

A hatvanas évek végén kibontakozó kezdeményezéseknek a meginduló Olvasó népiért mozgalom adott keretet és újabb ösztönzést. A Magyar Írók Szövetségének 1968 tavaszi közgyűlésén kapott szélesebb körű nyilvánosságot az a gondolat, hogy a magyar társadalom olvasási kultúrájának fejlesztése érdekében indokolt lenne társadalmi mozgalmat indítani.²⁶ Az Írószövetségben folytatott megbeszélések után – melyeken a tömegszervezetek, művelődési intézmények és a sajtó képviselői vettek részt –, a könyvhét alkalmából bejelentették a mozgalom szerveződését. Darvas József, az Írószövetség elnöke a Magyar Hírlap május 26-i számában kifejtette a mozgalom programját: elsősorban az olvasási kultúra infrastruktúrájának színvonalát – a könyvtárak ellátottságát, az iskolai irodalomtanítást – kívánta társadalmi erőforrások mozgósításával magasabbra emelni. A hivatalos indítás 1969 tavaszán történt Mezőszentgyörgyön, az Olvasó népiért mozgalom társadalmi elnökségének a társadalomhoz szóló felhívásával.

A mozgalom alapfeladatát a koordinációs bizottság így határozta meg: „Minél szélesebb körben munkálkodni az olvasás általános szokássá válásának útjában álló szervezeti és társadalmi akadályok eltávolításán, olyan közvéleményt teremteni, mely a falu és a város nélkülözhetetlen közintézményének tekinti a könyvtárat, nemes és társadalmi-

lag értékes foglalatosságnak, illetve időtöltésnek az olvasást, valamint megbecsülésre, tiszteletre méltónak a rendszeresen olvasó, művelődő embert.” (*Az Olvasó népert*, 1969)

Az Olvasó népert mozgalom tudatosan elhatárolta magát a korábbi olvasómozgalmaktól: az 1949/1951-es kezdeményezésnek szemére vetette, hogy az irodalompropagandát néhány mű reklámozására szűkítette le és nem gondolt arra, hogy a felkeltett érdeklődést jó könyvtárakkal, szilárd intézményekkel tegye tartóssá, a József Attila olvasómozgalmat pedig ugyanezen a hibán túl a követelmények feloldásáért, a hatás felmérhetetlenségéért hibáztatta. „A rövidlejáratú, feltételeikben megalapozatlan kampányoknak nincs sok esélyük. Ezért az Írószövetség által kezdeményezett olvasómozgalom, okulva a korábbi olvasómozgalmak »előbb aratni, mint vetni« beállítottságának, valamint csak a könyvtárra történő leszűkítésének sikertelenségéből, olyan programmal indult, mely az előremutató jelenségeken kívül a visszahúzó, fékező tényezőket is figyelembe veszi.” (*Az Olvasó népert*, 1970) De ha maga az Olvasó népert mozgalom közvetlenül nem is vállalkozott hasonló akciók szervezésére, keretet és biztatást adott más társadalmi intézményeknek könyvnépszerűsítő akciók szervezésére. 1968 után számos ilyen vállalkozás indult, legfőbbjük az Olvasó népert mozgalomra hivatkozva vagy annak keretében.

A könyvtárak megpróbálták a számukra szabadabb mozgásteret biztosító Olvasó népert mozgalomban is fő szerepet kapni, s pozíciójukat az olvasmány- és irodalomközvetítésben, valamint az olvasónevelésben erősíteni: „Nem szabad leszűkíteni az irodalompropagandát néhány mű reklámozására, másrészt a felkeltett érdeklődés továbbfejlesztése jó könyvtárak, szilárd intézmények nélkül nem képzelhető el. A könyvtárak szervezeti intézményi erősítését. A könyvtárak szervezeti erősítését az ötvenes évek közepén szervezett József Attila olvasómozgalom sem tűzte ki céljául. Ráadásul ez az ifjúsági mozgalom a tennivalók zömét is a könyvtárakra hárította, s a nehézségek láttán a követelményeket oly mértékben feloldotta, hogy a hatás felmérhetetlenné vált, a mozgalom önmagától elhalt. A hatvanas évek elején indított könyvbarát mozgalom új vonása volt, hogy szélesebb társadalmi bázisra támaszkodott: a HNF, SZÖVOSZ és a Nótanács által kezdeményezett mozgalom az olvasás kedvezőbb feltételeinek megteremtését egyformán fontosnak tartotta. Hosszabb időszakra tervezett hatékonyságát azonban korlátozta, hogy tevékenységét nem tudta kiterjeszteni a városokra. Egyik mozgalom sem vált társadalmivá abban az értelemben, hogy a társadalmi szervezetek széles körben tudatosították volna tagságukban az olvasás és az ezzel kapcsolatos ismeretszerzés egzisztenciális követelményeit.” (*Az Olvasó népert*, 1970)

Az Olvasó népért mozgalomba a KISZ már annak hivatalos meghirdetése előtt, a programról folyó eszmecserék időszakában bekapcsolódott. 1968 jún. 27-én a KISZ KB határozatot hozott arról, hogy Olvasó ifjúságért névvel csatlakoznak az országos kezdeményezéshez.²⁷ Ennek keretében többek közt azt javasolták, hogy „a KISZ-szervezetek éves akcióprogramjában szerepeljenek olyan rendezvények, amelyek felébresztik az olvasási kedvet, hozzájárulnak az elolvasott könyvek megértéséhez.” (*A KISZ KB*, 1968)

Az Olvasó ifjúságért mozgalom alapelvei nem tértek el lényegesen az 1955-ben indított mozgalométól, de figyelemre méltóak az eltérő hangsúlyok. Marad a „szocialista tudatformálás” és a „szocialista eszmeiség”, de 1968-ban már hiányzik a „pártosság”, itt nem a DISZ szervezetek erősítése, hanem a „KISZ-szervezetek és a könyvtárak együttműködése” szerepel. Felbukkan a szociológiai nézőpont is: „megfelelően figyelembe venni a különböző ifjúsági rétegek eltérő adottságait, műveltségbeli szintjét”, és hangsúlyozza „a fiatalok öntevékenységének és kezdeményező készségének biztosítását” is.

Kóger Tamásnak a Komárom Megyei Könyvtárosban megjelent írása, amely az induló Olvasó ifjúságért mozgalom keretében a könyvtár és a KISZ közötti új alapokra helyeztetett együttműködést taglalja, nem tartalmaz vadonatúj elemeket. Az áttörést attól várják a könyvtárosok, hogy az alapszervezetek olvasási felelőst választanak, hogy a KISZ-vezetők mutassanak példát a könyvtárba való beiratkozással, hogy a könyvtárban végzett társadalmi munkát ismerjék el KISZ-munkának. (*Kóger*, 1969/a.)

Ilyen céllal központi akciót is szerveztek: Játék és vallomás névvel olvasónapló pályázatot hirdettek a KISZ korosztályú fiatalok részére, a felszabadulás 25. évfordulója tiszteletére. A szervezésben – mások között – a Magyar Írók Szövetsége és a Művelődésügyi Minisztérium (rajta keresztül a Könyvtártudományi és Módszertani Központ) részt vettek. Az 1969 márciusában induló és 1970 májusán végződő mozgalom jól tükrözi az olvasómozgalmak egyik – ekkor kialakuló – típusát: a kötetlenebb, eszközeiben színesebb, választékában szabadabb (de azért egyértelmű politikai orientációt tartalmazó), a szubjektív beszámolóra és a rejtvény jellegű feladatokra egyaránt építő, nyereményekkel vonzóbbá tett irodalmi pályázatot. A nyitottságnak azonban határai voltak: bár a „játék” és „vallomás” kulcsszavak paradigmaváltást ígértek, ezzel szemben a pályázónak a következő feladatoknak kellett eleget tennie:

(1) Kiválasztani az elolvasásra szánt könyveket (legalább ötöt az ajánlottak közül, ezen túl szabadon is lehetett választani) és bevezetni címüket az olvasási program füzetébe.

(2) A naplójegyzetek megadott 14 pontját az olvasmányok alapján

kitölteni. Ezek között voltak az olvasó teljes szabadságára épülők, (például „felejthetetlen élményem volt...”, „nekem ezek tetszettek!”), mások az „olvasónevelést” szolgálták, (például „nehéz feladatok megoldásában sokat segítenek a könyvek...”), a kérdések jelentős része pedig a kommunista nevelés szolgálatában állt (például „Ilyen a kommunista jellem!”, „Hazánk felszabadulásáról több könyvet olvastam...”, „az egész világon megemlékeznek Lenin születésének 100. évfordulójáról. Róla is olvastam, munkáiból sok tanulságot merítettem.”).

(3) A pályázónak meg kellett fejtenie az irodalmi adatokra (nevek, címek) épülő rejtvények és feladványok 11 feladatát.

(4) Részt kellett venni irodalmi esten vagy a rádió, a tévé irodalmi műsorát meghallgatni.

Igazi játékról és vallomásról tehát szó sem volt, az viszont igaz, hogy az ajánlott művek kiválasztásában a világnézeti nevelés és a (viszonylagos) szabadság szándékának kettőssége (kompromisszuma) tükröződött. Az olvasmányajánlás bevezetője minden mondatában azt hangsúlyozza, hogy a lista csak kiindulásnak tekintendő, a könyvtárak gazdag állományához, katalógusaihoz, bibliográfiáihoz és magához a tanácsot adó könyvtároshoz célszerű fordulni az egyéni olvasási program összeállításánál. Ilyen egyénre szabott olvasási terv eléggé kevés készült, és sok helyen eléggé nyögvenyelősen ment az akció. Másfelől azonban mégis csak az ajánlójegyzékből kellett öt művet kiválasztani és a beküldendő beszámolólap könyvlistája is az ajánlott művek olvasására kérdezett rá.²⁸

Az olvasmányajánló jegyzék az anyagát csoportokra tagolja, elkülönülnek az „irodalmi” csoportok és a szocialista nevelést szolgáló tematikus válogatások. Az „irodalmi” kategóriák („mai magyar irodalom”, „felszabadulás előtti magyar irodalom”, „világirodalom”) válogatása eklektikus: egyaránt szerepelnek benne a korszak szellemi-irodalmi életében nagy érdeklődést keltő, közvéleményt befolyásoló alkotások (Cseres Hideg napok, Fejes Rozsdatemető, Sánta Hűsz óra, Sarkadi Ágyáva, Szabó Magda: Freskó), népszerű írók (Bárány, Fekete Gyula, Hegedüs, Moldova), jelen van Németh László és Tamási Áron, de Illés Béla Honfoglalás-a, Szabó Pál Isten malmai is. A világirodalmi névsorban Balzac mellé került Bek, Dürrenmatt mellé Fagyjejev, T. Mann mellé Makarenko. A tematikus csoportok („Szabadságunk hajnala”, „Szocialista hazafiság – internacionalista szolidaritás”, „A szocialista hazáért”) 25 szépirodalmi művet tartalmaznak, kizárólag témájuk szerint válogatva. (Együtt van például Darvas Város az ingoványon, Fehér Klára A tenger, Illés A vígszínházi csata, Nagy Lajos Pincenapló, Szilvási Fény a hegyek között című műve.)

Az 1965-ben meghirdetett irodalmi pályázatától kezdve következetesen, lényegében változatlan céllal és jelleggel szervezte az MSZBT sajátos arculatú irodalmi pályázatait. A mindvégig vállalt (bár néha csak kompromisszumok árán teljesített) cél a legfrissebb szovjet szép-irodalom képviselőinek népszerűsítése volt.

A határozott cél megóvta a mozgalmat a parttalanná válástól. A kijelölt művek száma a kezdeti 5, majd 12 után fokozatosan bővült ugyan, de sohasem vált áttekinthetetlen tömegűvé. Az olvasóktól kérdések megválaszolását várták, a részvételre jutalmak ösztönöztek, az első díj következetesen szovjetunióbeli utazás volt.

Az első irodalmi pályázatot 1965-ben Budapesten hirdették meg az Európa Kiadóval, az Állami Könyvterjesztő Vállalattal (ÁKV) és a FSZEK-kel közösen. Öt művet jelöltek ki, ezek egyikéről kellett a résztvevőknek élményszerű beszámolót írni. („Mennyire közelálló a mű témája a pályázó életéhez, gondolatvilágához, érzéseihez?” – és ehhez hasonló kérdésekkel.) Az öt mű: Bondarev: Csend; Csakovszkij: Távoli csillagfény; Jevtusenko: Én szólok, Kuba!, A visszhang titka; Balter: A viszontlátásra.

Valamennyi kiválasztott mű annak a szovjet irodalmi „új hullám”-nak a képviselője, mely a hatvanas évektől programszerűen szembehelezkedett a háborút követő évek konfliktusmentes, illusztratív, lakkozó irodalmával. A szovjet irodalmat ez időben – Ehrenburg könyvének találó címével – az „olvasás” jellemezte. A magyar irodalmi élet figyelemmel kísérte az új jelenséget és gyorsan reagált: Bondarev Csend-je – mely a sztálini önkényuralom atmoszféráját jelenítette meg – az 1962-es szovjet megjelenés után 1963-ban már magyarul is megjelent, Jevtusenkonak, a lírai új hullám egyik vezéregyéniségének új verseskötete az 1963-as szovjet kiadás után 1964-ben, Csakovszkij Távoli csillagfény-e a 1963 után ugyancsak 1964-ben már Magyarországon is megjelent, s a megjelenés után, egy illetve két évvel irodalmi vetélkedő kijelölt műveivé váltak.

Az MSZBT újabb, 1970-es „6 könyv – 18 kérdés” elnevezésű pályázata ugyanezt a tendenciát képviselte. Az irodalomnépszerűsítő akcióhoz ekkor már újabb társak is csatlakoztak: a szervezők köre kibővült a Hazafias Népfronttal, a KISz-szel és a Szakszervezetek Országos Tanácsával, az Európa Kiadóval²⁹ és a könyvterjesztő vállalatokkal. Ez alkalommal 12 mű közül a résztvevőknek hatot kellett elolvasni és a könyvbe helyezett olvasókártya kérdéseire válaszolni. A könyvek: Ajtmatov: A versenylő halála; Bulgakov: A fehér gárda – Színházi regény; Fink: Idegenlégió; Grekova: Elbeszélések; Kazakevics: A kék füzet – Csillag; Ognyev: Kosztja Rjabcev naplója; Panova: Útitársak;

Sesztalov: Kék vándorutak; Sztjepanov: Port Artur után; Uvarova: A nyugodt napsütés esztendeje; Szülj nekem három fiút – Mai szovjet elbeszélők; Kegyetlen szerelem – Elbeszélések.

Csaknem valamennyi mű az új utat kereső fiatal szovjet irodalom friss terméke. A színpék kibővült egy 1925-ben írt, de most újra felfedezett Bulgakov-művel: A fehér gárda – melyet annak idején, megjelenése után a fehérgárdisták idealizálásának vádjával tiltottak be – ez most vált újra olvashatóvá. A listán olyan művek is szerepelnek (például Grekova elbeszélései), melyek a Novij Mir-ben történt megjelenésük után a hatvanas évek szovjet sajtójában éles, megújuló vitákat váltottak ki.

A Komárom Megyei Könyvtáros 1969-es évvégi számából megtudhatjuk, hogy a megye több könyvesboltjában még csak nem is hallottak a mozgalomról, tovább azt is, hogy „járási és városi könyvtáranként tíz-tizenöt pályázó kezdte el a kijelölt könyvek olvasását. A községi könyvtárakban csak szórványosan talákoztunk pályázókkal. Az SZMT³⁰ Központi Könyvtárától kapott tájékoztatás szerint összesen több mint 60 pályázót tartanak nyilván.” (Kóger, 1969/b) Ebben – az olvasómozgalomokban átlagosnál buzgóbb – megyében ezek a számok eléggé szerény részvételtől tanúskodnak. Ez nem is csoda, hiszen a nagyközönség számára ezek csak „szovjet” vagy „orosz” (esetleg „ruszki”) könyvek, kevesen érezték, hogy többségük az olvasás terméke. Az sem mellékes, hogy párhuzamosan futó másik olvasómozgalom – a Játék és vallomás – olvasmány-kínálata jóval színesebb és az átlagolvasó számára rokonszenvesebb.

AZ 1970-ES ÉVEK: AZ OLVASÓMOZGALMAK VIRÁGKORA

„NÉPFRONTOS” ÉVEK

Az olvasómozgalom a hetvenes években tetőztek: a korábbiak mellett egyre több intézmény vállalkozott ilyen akcióra, a kezdeményezések száma egyre nőtt, az évtized második felére az olvasómozgalom szervezése a társadalmi szervezetek részére szinte kötelező divattá vált. A nekilendülésben az ekkor kibontakozó Olvasó népért mozgalomnak volt oroszlánrésze. Bár ez a mozgalom indulásakor az olvasási kultúra infrastruktúrájának fejlesztését tűzte ki elsődleges céljának és a korábbi, kampány jellegű olvasómozgalmakról tartózkodó véleménye volt, néhány év múlva már – részben a könnyebb ellenállás hatása alatt – maga is e mozgalmak szerevezőjévé vált. Fontos mozzanat volt az olvasómozgalom intézményesülése: a Hazafias Népfront keretében létrejött az Olvasó népért mozgalom titkársága, Fábián Zoltán energikus irányításával (aki ekkor az Írószövetség titkára volt). A társadalmi mozgalom szervezésében rövidesen a hivatal is részt vállalt, avagy beleszó-

lást kért: 1971-től már a Művelődési Minisztérium (majd utóda, a Kulturális Minisztérium) szintén szerepel a szervezők között. A minisztérium szerepvállalása befolyásolta a könyvtárak részvételét is: míg az ötvenes években a szervezők elsősorban a Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár segítségét kérték, most a kezdeményezés és a szervezés egyre inkább a minisztérium háttérintézményeként működő Könyvtártudományi és Módszertani Központ (KMK), azon belül a Pelejtei Tibor által vezetett Irodalompropaganda osztály kezébe ment át.

A nagy országos publicitást kapott mozgalom támogatása közüggyé vált, az ügy támogatását a közintézmények kötelezőnek érezték. A Tolna megyei SZMT könyvtár vezetője a Kell a jó könyv pályázat jutalomdíjaihoz anyagi hozzájárulást kérve végiglátogatta a megye nagyobb üzemait. „Üres kézzel egyetlen vállalat sem engedett el. Szörmekutyától football-labdáig, vadásztáskától bőrkesztyűig minden szerepelt a jutalomtárgyak között, az üzemek profiljának megfelelően.”

A „népfrontos” jelleg először egy már korábban kialakított és működtetett programsorozatnak, az MSZBT szovjet irodalmi akcióinak felkarolásában, kiszélesítésében és átalakításában volt tetten érhető, majd 1974-ben a Hazafias Népfront már önálló „Olvasási program”-mal jelentkezett. A szervezők köre különösen az évtized második felében bővült ki: a SZOT részvételével megszületett az Olvasó munkásért mozgalom, új formájú akcióval jelentkezett a KISZ (Könyv és ifjúság), és helyi kezdeményezések sora indult (például a budapesti „A Volgától az Elbáig” program.)

A „népfrontos” jelleg az akciók tartalmában, a népszerűsített irodalom jellegében is megmutatkozott. A korszak magyar irodalmának figyelmet keltő alkotásai általában társadalmi kérdéseket feszegettek, ezért szocialista irodalomként is „eladhatók” voltak, belefértek a népfrontos keretbe, a kapuk meglehetősen tágra nyílhattak. Korlátok azonban maradtak:

(1) A szocialista jelleg hangsúlyozása elmaradhatatlan volt, ezt néhány „bombabiztos” régi szerző, mű beiktatásával lehetett dokumentálni. (Például Illés: Honfoglalás, Fagyeyev: Az Ifjú Gárda, Veres Péter: Próbatétel című művei.)

(2) A társadalmi problémákkal közvetlenül nem foglalkozó, szocialistának semmiképp sem tekinthető hazai szerzők (Mándy, Mészöly, Ottlik) általában kimaradtak a listákból. (Az ugyanilyen nyugati írók könnyebben bejutottak.)

(3) Nem kaptak helyet a listákon a kor népszerű lektűrírói sem (Berkesi, Szilvási, Passuth, Dallos S.).

A hetvenes évek olvasómozgalmának ettől az alaptípusától (melyet legtisztábban a Hazafias Népfront programja testesített meg) csak néhány sajátsággal tértek el a különböző intézmények (KISZ, MSZBT, SZOT, helyi kezdeményezések) programjai, annál is inkább, mert társ-

szervezőként ezek csaknem mindegyikében jelen volt a minisztérium, illetve a Hazafias Népfront. Lényeges eltérést csak a külön utakon járó Magyar Néphadsereg Olvasó katonáért mozgalma mutatott.

Az alábbiakban a hetvenes évek néhány karakterisztikus olvasómozgalmi programját ismertetjük.

AZ MSZBT OLVASÓMOZGALMÁNAK MÓDOSULÁSA AZ 1970-ES ÉVEKBEN

Az MSZBT olvasóprogramja a hatvanas évek második felében a szovjet irodalmi „új hullám” úttörő jellegű műveinek népszerűsítését tűzte ki céljául. Az 1971/72-re Kell a jó könyv³¹ néven meghirdetett irodalmi pályázat az előzőkhöz képest lényeges változáson esett át. Szervezői közé ekkor államigazgatási intézmények, minisztériumok is csatlakoztak (a Művelődésügyi és a Munkaügyi Minisztérium), valamint olyan művelődésszervező intézmények, mint a Népművelési Intézet és a KMK, az akciót tömegmozgalommá kívánták növelni. A művek kiválasztására a könyvtárosok tettek javaslatot (melyet a szervező intézmények felülbíráltak) a megadott szempont szerint: legyen „olyan modern szovjet szépirodalmi mű, amely korábban és nagy példányszámban – esetleg több kiadásban – megjelent és a könyvtárakban kellő példányszámban rendelkezésre áll.” Ennek a kritériumnak azonban elsősorban a régebbi, az ötvenes években nagy példányszámban beszerzett műveik tudtak megfelelni.

A módszerekben nem történt változás, továbbra is hat könyv elolvasása után megadott kérdésekre kellett válaszolni. Lényegesen módosult azonban a kiválasztott művek mennyisége (40 fölé emelkedett), és főleg az összetétele. A lista megszűnt a szovjet új hullám reprezentálójá lenni, az orosz és a szovjet irodalom egészét kívánta tükrözni. A fiatal szerzők mellé bekerültek az orosz klasszikusok, valamint a sztálini korszak ismert szovjet írói, többnyire régi műveikkel. Az új szovjet irodalom termékei ebben a jegyzékben is jelen voltak, de csak a művek harmadát alkották.

A sztálini korszakban is hivatalos elismeréssel szereplő írók közül bekerült a jegyzékbe Ehrenburg Vihar-ja (1947), Fagyjev Tizenkilencen-e (1947) és Az Ifjú Gárdá-ja (1947), Szimonov Nappalok és éjszák-ja (1944) stb. (A jegyzék művei közül 11 már a József Attila olvasómozgalom 1959-es listáján is szerepelt.) A korábban favorizált szerzők és művek közül csak az irodalmilag egyértelműen értéktelennek bizonyuló sematikus és „személyi kultuszos” művek maradtak ki, például Azsajev: Távol Moszkvától, Malcev: Szívvel-lélekkel, Popov: Acél és salak. Visszatérő név Solohov is, ő azonban régi művei helyett A házáért harcoltak-kal (1961) és az Emberi sors-sal (1971) volt jelen. (Az utóbbi műben szerepeltek először megértő ábrázolással német fogságba esett szovjet katonák.)

Más vonulatba tartozik Babel-nek az 1926-os megjelenése után kemény támadásokat kiváltó Lovashadsereg-e³², vagy az 1946-ban éles bírálattal félretett Zosczenko 1935-ös Kék könyv-e. Irodalompolitikai jelentőségű volt Bulgakov Mester és Margaritá-jának felvétele az ajánlott művek listájára. (A jegyzék megjelenésekor a Szovjetunióban ez a regény még nem volt könyv formájában hozzáférhető.)

Az új írók közül kiemelhető (a korábbi jegyzékeken már szerepelt) Ajtmatov, Grekova és Jevtusenko, valamint Konyeckij, Sluckis, Szemjonov, Zaligin. A betűrendben összeállított szépirodalmi listát Zsukov Emlék, gondolatok c. műve zárta.

Eklektikus jellegű jegyzék jött létre. Az iskolából ismert klasszikus művekre vonatkozó kérdésekre könnyebb volt válaszolni, ez felborított a könyvválasztás arányait, a sztálini korszakból való, annak is megfelelő szovjet művek szerepeltetése pedig alapjaiban változtatta meg az eredeti kezdeményezés jellegét. Ugyanakkor azonban a hagyománytól eltérő, új hangú írók – vagy az elnémított régiek – minden eddiginél nagyobb számban kaptak népszerűsítési lehetőséget.

A Kell a jó könyv névvel újjászervezett akció a szervezők szándékának megfelelően tömegmozgalommá vált. Nőtt a jutalmak ösztönző ereje: a résztvevők Zsiguli autót nyerhettek, a legjobb eredményt elért könyvtárak között 50 ezer forint értékű jutalmat osztottak szét. A szervezésbe bevonták a könyvesboltokat is. A nagyarányú szervező munka meghozta a mennyiségileg is kimutatható eredményt: 1972-ben 75 ezer érvényes pályázatot regisztráltak. A jegyzéken szereplő 43 mű közül 13 művet dolgozott föl a televízió és a rádió, ezeket az átlagosnál jóval nagyobb arányban választották. A MSZBT 12 szovjet író meghívását tervezte.³³ A mozikban „mozgalmi” regények filmadaptációit játszották, a televízió pedig országos vetélkedőt rendezett.³⁴ Ez az akció jóval sikeresebb volt, mint a két évvel ezelőtti³⁵ és ebben bizonyosan szerepet játszhattak a nagyobb díjak és az intenzívebb és hatékonyabb propaganda mellett maguk az értékebb és izgalmasabb művek is. Vannak azonban árulkodó jelek, amelyek arra utalnak, hogy ez a siker nem olyan mély, mint amilyen széles. Békés megyében például 1241 pályázatot adtak le, de ebből 515 helytelen megfajtás volt, méghozzá rendre ugyanazokkal a hibákkal, ami arra utal, hogy sok-sok „hiteles” másolat készült a félrevezető „mintapéldányról”. (*Balogh*, 1972) Még inkább figyelemreméltó, hogy jó néhány megyében az akció sikere elsősorban a szakszervezeti könyvtáraknak és a mozgósított szocialista brigádoknak volt köszönhető, hiszen voltak olyan megyék, ahol a pályázatok döntő többsége ebből a körből érkezett.³⁶ Ez pedig azt jelenti, hogy „a szocialista brigádok kihasználták a kollektív munka lehetőségét, és menet közben megbeszélték a válaszokat.” (*Lezártult*, 1972) A nyugati „human relations” eléggé bumfordi szocialista változatát jelentő szocialista brigádmozgalmában résztvevő munkás-kollektívák anyagilag érdekeltté váltak a kulturális vállalások teljesítésében.

A Komárom Megyei Könyvtárosban megjelent zárójelentés meglepő fordulattal fejeződik be: „Az MSZBT Kell a jó könyv olvasómozgalma elérte célját, az orosz-szovjet irodalom széles körű megismertetését. Szívesen fogadnánk e mozgalom tapasztalatai alapján hasonló olvasómozgalmat a mai magyar és világirodalom legjavának megismerése érdekében.” (*Lezárult*, 1972) E vágy azonban nem teljesült, ugyanis az ebben a formában kialakított Kell a jó könyv mozgalom még közel másfél évtizedig tovább élt. Az 1977/78-ra meghirdetett új forduló ismét 40 művet tartalmazott, köztük néhány orosz klasszikust is, a jegyzék azonban összességében közeledett az eredeti jellegéhez: visszaszorultak a sztálini időszak reprezentánsai és nőtt a figyelemre méltó újdonságok száma.

Itt jelent meg ajánló jegyzéken először Kazakov, Okudzsava, Suksin, a régebbi írók közül Blok és Platonov. A klasszikus orosz irodalom szerzői az eddigi ajánlásoktól eltérő műveikkel szerepeltek: Dosztojevszkij a Karamazov testvérek-vel, Gogol Az örült naplójá-val, Tolsztoj a Feltámadás-sal.

A HAZAFIAS NÉPFRONT OLVASÁSI PROGRAMJA: KÍSÉRLET AZ OLVASÓMOZGALMAK ETALONJÁNAK MEGTEREMTÉSÉRE

1974-ben a Hazafias Népfront Olvasó Népért mozgalom titkársága „Olvasási program a felszabadulás 30. évfordulójának évében” címmel hirdetett olvasómozgalmat. A program összeállítója, az útmutató kiadója a Könyvtártudományi és Módszertani Központ (KMK) volt, az útmutató elé Fábián Zoltán mint az Írószövetség titkára írt bevezetőt. A tervezetet összeállítói mintának szánták, mely megvalósítókra, felhasználókra várt. Elsősorban a könyvtárosoknak szólt, rájuk várt a szervezés munkája, a módszerek kiválasztása, sőt még a jutalmak megszerzése is. Az alkalmazandó módszereket illetően az útmutató igen nyitott, sok lehetőséget felcsillantó volt. Minimumnak legalább hat könyv elolvasását tekintette, az értékeléshez pontozásos módszert ajánlott, mely a könyvek elolvasásán túl az ankétokon, vitákon, vetélkedőkön való részvételt és a pályázat írását is figyelembe veszi. A beszámoltatás formájának kiválasztását a módszertani útmutató az egyes könyvtárakra bízta.

A Válogatás 30 év legjobb magyar és világirodalmi könyveiből három csoportra osztva (kezdő-, gyakorlottabb- és az irodalomban járatos olvasók) 30–30 művet sorol fel (csak prózát), a csoportbeosztást csak támpontnak tekintve, a könyvtárosoknak tág választási és módosítási lehetőséget hagyva. A bevezető szerint „Válogatásunk olyan szerzőket részesített előnybe, akiknek humánus erkölcsi felelősségvállalása vagy elkötelezett szocialista eszmeisége nyilvánvaló (...) az itt szereplő művek életünk sűrített művészi mását tükrözik, s így előbbre viszik, fej-

lesztik olvasási kultúránkat és hozzásegítenek a tisztultabb világkép megfogalmazásához.” (*Olvasási program*, 1974)

A magyar irodalmi alkotások zömét a társadalmi problémákat feszegető, morális elkötelezettségű, értelmiségi körökben feltűnést keltő, vélekedést formáló művek alkották, például Cseres Tibor: *Hideg napok*, Illyés Gyula: *Ebéd a kastélyban*, Fejes Endre: *Rozsdatemető*, Fekete Gyula: *Az orvos halála*, Galgóczi Erzsébet: *Pókháló*, Jókai Anna: *4447*, Kertész Ákos: *Makra*, Lengyel József: *Igéző*, Mesterházi Lajos: *Férfikor*, Moldova György: *Sötét angyal*, Örkény István: *Egyperces novellák*, Sánta Ferenc: *Hús óra*, Isten a szekéren, Sarkadi Imre: *Gyáva*, Szabó István: *Ne nézz hátra* című műve. Velük szemben ellensúlyt képeztek a régi olvasómozgalmi listákról is jól ismert, az ötvenes évek terméséből kiválasztott művek: Déry Tibor: *Felelet*, Illés Béla: *Honfoglalás*, Karinthy Ferenc: *Budapesti tavasz*, Szabó Pál: *Isten malmai*, Veres Péter: *A Balogh család története*.³⁷ Ifjúsági regénnyel szerepelt Mándy Iván, Szabó Magda, Szántó Tibor, Tamási Áron. A határon kívüli magyar irodalmat Sütő András képviselte.

Szembetűnő a „népfrontos” jegyzék teljességre törekvése: nem kötődött valamelyik irányzathoz, minden „jegyzett” író szerepeltetni kívánt egy-egy művel, s ezzel a hetvenes évek derekának irodalmi kánonjának megteremtését kísérelte meg. Jellemzők persze a kimaradtak is: nem ajánlotta még „az irodalomban jártas olvasóknak” sem Mészölyt, Ottlikot, és Mándy is csak ifjúsági íróként szerepelt. Másfelől következetesen kizárta a lektűr-írókat is, és nem tett engedményt a rendkívül népszerű „szocialista” lektűrnek, Berkesi és Szilvási regényeinek sem. A külföldi irodalom válogatásában ugyanezek az elvek érvényesültek. A modern irányzatok képviselői vannak túlsúlyban: Bellow, Böll, Camus, Capote, Dürrenmatt, Garcia Marquez, Golding, Heller, Updike, a szovjet irodalomból pedig Ajtmatov; ugyanakkor itt is megtalálható az „ellensúly”, az ideológiailag „bombabiztos”: Aragon: *Kommunisták*, Sadoveanu: *Mitrea Cocor útja*, Szimonov: *Élők és holtak*. Az arányosságra törekvő válogatásból messze kiválik az angol nyelvű (angol-amerikai) irodalom (20 művel), azon túl a szovjet, a francia, a német irodalom, a kelet-európai és a távolabbi országok azonos nagyságrendben (5–7 művel) vannak képviselve.

A 87 mű közül immár csak 11 szovjet (13 százalék), de köztük Ajtmatov két művel is szerepel. A „szocialista” és „haladó” írók már csak 50 százalékot tesznek ki, de köztük már olyan szerzők is szerepelnek szép számmal mint Cseres, Fejes, Galgóczi, Moldova, Sánta, Sarkadi.

1976-ban a Könyvtártudományi és Módszertani Központ által megjelentett *Az olvasó Népert* mozgalom ajánlott könyvei 1977 című kiadványban – a szerkesztő Pelejte Tibor és munkatársai, Benkő Attiláné, Moór Márta és Stupf Benedek András jóvoltából – a következő művek szerepelnek: Balázs József: *Magyarok*, Bóka László: *Alázatosan jelen-*

tem, Galgóczi Erzsébet: Bizonyíték nincs, Gyurkó László: Lenin, október, Hernádi Gyula: Vörös rekviem, Illés Endre: Örvények között, Krúdy Gyula: A tiszaezlári Solymosi Eszter, Ottlik Géza: Iskola a határon, Sarkadi Imre: Novellák, Tersánszky Józsi Jenő: Viszontlátásra drága.

A külföldi szerzőket Bikov, Čapek, Fegyin, Lanaux, Merle és Okudzsava képviselték. Egy 2003-ban készült interjúban Pelejte Tibor így emlékszik vissza erre a sikeres ügyletre. „Mi készítettük a listákat, vagyis a KMK Irodalompropaganda Osztálya és az Új Könyvek szerkesztősége, majd sorra megmutattuk a minisztériumnak és a politikai szerveknek, s ők pedig a maguk politikai szempontjai szerint alakítottak rajta. Kondor Istvánné, minisztériumunk Könyvtári osztályának vezetője hiányolta Aczél elvtárs könyvét. Betettük, és ő került – ábécé rendben volt a lista – az első helyre.³⁸

Ez a program – ahhoz képest, hogy jó néhány sokak számára elfogadható értékes irodalmi művelt vállalt fel – nem volt túl sikeres, Még az olvasómozgalomban élenjáró Komárom megye tanácsi hálózatában is mindösszesen 371 olvasó vett részt. (Kóger, 1975)

AZ OLVASÓ MUNKÁSÉRT MOZGALOM

A hatvanas években volt a hazai szakszervezeti könyvtárügy nagy felfutása. Sok jó felkészültségű, egyetemet végzett könyvtáros került a szakszervezeti könyvtári hálózatokba. Köztük volt a Vasas Szakszervezet központi és üzemi könyvtáraiban egyaránt munkálkodó Arnóth Károly is. Amikor beiskolázzák a szakszervezeti káderképző, a SZOT Központi Iskola kulturális vezetői tanfolyamára, meglepődve tapasztalja, hogy A szocialista brigádok és az olvasás című írása (Arnóth, 1965) mint a szakszervezeti „olvasáspolitikai” mérvadó írása szerepel a kötelező olvasmányok között. A Brutyó János-idézet³⁹ kezdődő írást egyszerre jellemzi, irodalomközvetítői szakszerűség, mozgalmi lendület és naivan optimista aufklárizmus. A „szocialista módon dolgozni, élni és művelődni”-jelszavú mozgalom (mely a „human relation” szocialista változata volt) akkoriban a brigádok felét fedte le, majdnem félmillió embert. A „kulturális vállalások” keretében ennyien kerültek valamiféle kapcsolatba a könyvtárral (főképpen a munkahelyi szakszervezeti könyvtárakkal), az olvasással és az irodalommal. Többségük nem önként és dalolva (akad ilyen is), de nem is a szelíd politikai erőszaknak engedve (a többség ilyen motivációval is) csatlakozott, hanem leginkább jól felfogott anyagi érdekből, hiszen a szocialista brigád cím pénzzel is járt. Ha nem is lehetett tisztességes teljesítményért tisztességes pénzt keresni, némi pénzjutalmat fel lehetett venni a különböző (ezüst-, arany-) fokozatú „szocialista brigád” cím megszerzésekor, és ebbe érdemes volt befektetni a könyvtárba beiratkozással, a könyvkölcsönzéssel és a kikölcsönzött könyvek egy részének elolvasásával járó

fáradalmakat, már csak azért is, mert ennek egy részét munkaidő alatt el lehetett végezni. Egy 2003-ban készült interjúbán⁴⁰ Arnóth így látta a maga szerepét: „Úgy láttam, hogy a brigádtagok irodalmi ízlése javítandó. Úgy gondoltam, olyasmit adjunk nekik, amit várnak, de mindegyik műfajból az értékesebbet, például Dumas regényeit, Gogol Bulyba Tárász-át, szóval az ízlés továbbfejlesztésére alkalmas műveket.” Írásában azt hangsúlyozza, hogy a brigádtagokkal mint egyénekkel kell foglalkozni, figyelembe véve az egyéni „különbségeket” (éredklődésüket, ízlésüket). A csoportos könyvismertetések, irodalmi fejtörők, könyvmegbeszélések és ankétok, az irodalmi és művészeti vonatkozású tájakra szervezett kirándulások és az író-olvasó találkozók mellett kiemelt fontosságúnak tartja az egyéni foglalkozást, ezen belül is az egyéni olvasási tervet.⁴¹ Ezt a koncepciót – középpontjában a személyiségfejlesztéssel – alaposan felülírta a munkásságot és a szocialista brigádokat megcélzó olvasómozgalom, amelyekről Arnóthnak akkor sem volt túl jó véleménye.⁴²

1974 áprilisában a Népfront, a SZOT és a Művelődési Minisztérium meghirdette az Olvasó munkásért pályázatot, mely a könyvtáraknak szólt, elsődleges célja pedig „a munkások széles rétegeinek bevonása a könyvtárhasználók táborába”, többek között a könyvtárhasználat optimális feltételeinek megteremtése útján. E célkitűzések az Olvasó népért mozgalom eredeti elképzeléseinek feleltek meg, az 1974/75-re tervezett pályázatban még nem volt szó a szűkebb értelemben vett „olvasópályázatról”, konkrét irodalmi alkotások népszerűsítéséről. A pályázati kiírásban megfogalmazott célok között csak általánosságban szerepelt, hogy a munkások közül „egyre többen keressék és értsék a klasszikus és kortárs, elsősorban a szocialista szellemű irodalom művészi színvonalú alkotásait.”

Az 1975-ben sikeresnek minősített pályázatot („a résztvevő több mint 600 könyvtár csaknem 60 ezerrel növelte munkásolvasói számát”) 1976-ban újabb kiírás követte, ugyancsak a Népfront, a SZOT és a Kulturális Minisztérium részéről, ismét a könyvtárak-könyvtárosok részére. Az 1976/77-re meghirdetett pályázat célja, hogy a könyvtárak „növeljék a munkások olvastatásának (!) mennyiségi és minőségi mutatóit.” Ennek érdekében a pályázati kiírás a korábbi olvasópályázatok eredményeinek felhasználását ajánlotta, valamint „a munkások olvastatásának, olvasmányélményeik felszínre hozásának elősegítését”, „a sikerrel szereplő munkásolvasók jutalmazását”. E pontnál tehát az Olvasó munkásért akció második fordulója visszatért a hagyományos, szűkebb értelemben vett „olvasópályázatok”-hoz. A pályázattal kapcsolatos gyakorlati tudnivalók-at a KMK Irodalompropaganda osztálya állította össze, s ebben azt javasolta, hogy „az Olvasó munkásért pályázat tartalmi munkájának segítésére, e munka színvonalának emelésére változatlanul alkalmazhatók az Olvasó népért mozgalom 1975-ös olva-

sási programjához javasolt és eredményesen felhasznált módszerek és az ajánlott irodalom.” Ezzel a fordulattal a Népfront és a KMK által kidolgozott, etalonnak szánt program beépült a szélesebb körű gyakorlatba. A korábban javasolt 3x30 könyv mellé a KMK által 1976-ban kiadott, az addigiaknál nyitottabb olvasmánylistát szerepeltették.

E mozgalom keretében 1975-ben Békés megyében megrendezték a munkásbrigádok közművelődési vetélkedőjét, amelynek irodalmi programjában a következő művek szerepeltek: Andrejewski: Hamu és gyémánt; Apitz: Farkasok közt védtelen; Cseres Tibor: Hideg napok; Fejes Endre: Mocorgó; Hemingway: Az öreg halász és a tenger; Kosztolányi Dezső: Édes Anna; Móricz Zsigmond: Betyár; Solohov: A hazáért harcoltak; Szimonov: Nappalok és éjszakák; Tamási Áron: Hazai tükör.

Ebben a rafinált módon összeállított listában az „olvasómozgalmi veteránok” (Apitz, Solohov és Szimonov) tartják a védernyőt a tisztes és remek művek felett.⁴³ (Bielik, 1975)

A KISZ ÚJ STÍLUSÚ OLVASÓMOZGALMA (KÖNYV ÉS IFJÚSÁG – OLVASÓ IFJÚSÁGÉRT)

A messzire nyúló olvasómozgalmi múlttal rendelkező KISZ a hetvenes években is folytatta – megújuló formákban – ezt a tevékenységét. Akciói közül itt a Könyv és ifjúság nevű mozgalmat ismertetjük, amely leginkább tükrözi a hetvenes évek stílusváltását.

1979-ben a KISZ új mozgalmat hirdetett Művelt ifjúságért, korszerű műveltségért névvel. Ennek keretében négyféle akcióra került sor, a Hazai tájakon, a Barátaink, a Művészet és ifjúság mellett szerepelt a Könyv és ifjúság is. Az utóbbi akció első programja az egyéni pályázat volt: pályázni lehetett bármilyen olvasmányélmény (szépirodalom vagy bármilyen műfajú alkotás) nyomán született olvasónaplóval, tanulmánnyal, esszével, vallomással. A program további állomásait a könyvtárak, illetve a rádió által szervezett vetélkedők és a novemberi ifjúsági könyvnapok képezték.

A résztvevőknek minden korábbinál nagyobb szabadságot adó akcióhoz minden korábbinál nyitottabb segédeszközök készültek. Így például a Pest megyei könyvtárak számára összeállított füzetben a Pest megyei KISZ Bizottság már a televízióval versenyző könyv kultuszának jegyében mozgósítja az olvasókat, akik bármilyen (!) olvasmányélményükről beszámolhatnak olvasónapló, jegyzet, esszé, kritika, tanulmány és vallomás formájában. (Könyv és Ifjúság, 1979/a). A KMK által összeállított füzet (Könyv és ifjúság, 1979/b) első írásában egy olvasáskutató⁴⁴ szolt „Sok a szöveg? Kevés az olvasó? Beszélgetés az olvasóval az olvasásról” immár nem mozgalmi nyelven, hanem közvetlen stílusban az olvasásról, az otthonias könyvtárhasználatról, az olvasás megtervezéséről és ajánlott könyveket a Művelt ifjúságért témakö-

reihez. A Könyv és ifjúság témához 20 szépirodalmi alkotást javasolt, kizárólag olyan műveket, melyeket egy éven belüli (1978–79-es) kiadás tett frissé és hozzáférhetővé.

A KMK szerette volna a KISZ olvasómozgalmát még nyitottabbá tenni, a kreativitás, a személyiségfejlesztés és a dialógus jegyében átformálni, egy mintaszerű akciót létrehozni. A tervezésben részt vett Vargha Balázs is. Egy korabeli beszámoló ezt így írja le: „A KISZ KB kulturális osztályán Vargha Balázs társaságban részt vettem azon a megbeszélésen, amelynek az volt a célja, hogy elképzeléseket alakítsunk ki a soon következő olvasómozgalmi akció rendeltetéséről, módszeréről és stílusáról. Vargha Balázs és jómagam egyszerre próbáltuk képviselni az olvasót meg a könyvtárost is, akin és aki által végrehajtnak ezek a pályázatok. Ugyanazt mondtuk: rendezzünk egy örömteli, »össznenzeti« társasjátékot, melynek keretében a résztvevők »könyves játékokkal« pályázhatnának, vagyis ötletekkel. Vendéglátónknak a kulturális osztály vezetőjének tetszett az ötlet, de a rend kedvéért jelezte: nem bizonyos abban, hogy menni fog a dolog. Nos, nem ment.” A soványka „játék”, ami végül is nagy erőlködés után megszületett, jó néhány helyen egyszerű pontszerző versennyé fajult. (*Kamarás*, 1984)

EGY RENDHAGYÓ OLVASÓMOZGALOM: OLVASÓ KATONÁKÉRT

Miközben a hetvenes években a különböző olvasómozgalmak konvergenciája figyelhető meg, az MSZBT (Kell a jó könyv), a SZOT (Olvasó munkásért), a KISZ (Olvasó ifjúságért) mozgalmainak szervezői között ott találjuk a Művelődési/Kulturális minisztériumot s egyre jobban érvényesült a KMK Irodalompropaganda osztályának irodalomszemlélete, és alakulóban volt egy többé-kevésbé közös értékrend is, ezalatt a honvédség olvasómozgalma eltökélten a maga útját járta.

Bár a KISZ már 1968-ban, az Olvasó Népért mozgalom szerveződések felajánlotta, hogy az Olvasó Ifjúság keretében megszervezi a katoná fiatalok olvasómozgalmát is, a Magyar Néphadsereg önállóan dolgozta ki 1971-re az Olvasó katonákért mozgalom tartalmi és szervezeti kereteit. A program szervezeti formájában megfelelt a kor szokásos könyvajánlásos-pályázati rendszerű olvasómozgalmainak, az irodalmi művek kiválasztásában azonban minden más olvasómozgalomtól karakterisztikusan eltért.

A honvédségi olvasómozgalmak szervezéséhez kiadott módszertani útmutató kettős célt jelölt meg: egyfelől – más olvasómozgalmakhoz hasonlóan – „... megszerettetni a könyvet ... a fiatalok olvasási kultúrájának emelése, irodalmi ízlésük formálása...” – másfelől: „... sohasem feledkezhetünk meg arról, hogy a katonafiatalok erkölcsi, politikai arculatának formálását szolgáló nevelőmunkában különösen fontos szempont a szocialista hazafiság és a proletárinternacionalizmus érzé-

sének kialakítása, mélyítése.” E kettős célt az olvasómozgalom céljára kijelölt könyvek jegyzéke sajátosan tükrözte: az általános célt egy igen széleskörű és vegyes összetételű, 330 művet tartalmazó lista szolgálta, az „erkölcsi, politikai arculatformálást” egy ebből kiemelt, 52 művet magába foglaló szűkebb válogatás.

A 330 című lista összeállításánál – a jegyzék bevezetője szerint – abból indultak ki, hogy „a magyar- és világirodalom klasszikus és modern művei közül minden haladó szellemű és irodalmi értéket képviselő alkotást olvasásra javasolunk.” A tényleges lista azonban mást mutat: a hozzáférhető és olvasmányosnak tartott művek közül bekerült mindaz, amelyben legalább egy katona szerepel. Ez a sajátos, kizárólag tematikai alapon történő válogatás irodalmilag nehezen minősíthető halmazt eredményezett. A művek legnagyobb csoportját a kortárs magyar szerzők alkották, a szovjet és a kortárs nyugati írók megközelítőleg egyforma nagyságrendben szerepeltek. A magyar klasszikusok és a világirodalom íróinak aránya a 15 százalékot sem érte el. A tematikus válogatás miatt kerülhetett be Musil: Törless iskolaévei, Ottlik: Iskola a határon, Örkény: Tóthék című műve. Így kerülhetett közös listára Polevoj: Egy igaz ember-e és Hašek Svejk-je.

Az útmutató közölte, hogy „a politikai osztályok az általuk fontosnak, aktuálisnak ítélt könyveket előtérbe helyezik, így az »ajánlott művek jegyzéke« állandóan változik.” Valójában a 330 című nagy listának nem volt nagy gyakorlati jelentősége, mert az egyes pályázatokon csak a kiemelt, aktuálisan ajánlott művek szerepeltek. Az 1971-es jegyzék mindjárt el is végezte ezt a kiemelést: 39 irodalmi művet nyilvánított különösen fontosnak. Ez a markáns lista pontos képet ad a „szocialista hazafiság és proletárinternacionalizmus” értelmezéséről⁴⁵: Andrzejewski: Hamu és gyémánt; Auróra. Nemzetközi lírai antológia; Bondarev: Az utolsó ágyúlövés; Csakovszkij: Balti égbolt; Darvas J.: Zrínyi; Fagyjev: Az ifjú gárda, Tizenkilencen, Földes Péter: A tulsó partról (Stromfeld Aurél); Furmanov: Csapajev; Gárdonyi: Egri csillagok; Gergely: Dózsa György; Goncsar: Zászlóvivők; Hemingway: Akiért a harang szól; Ignatov: Egy partizán feljegyzései; Illés Béla. Ég a Tisza; Ilylyés: Drámák; Jókai: A köszívű ember fiai; Karikás Frigyes: A Harmencilences dandár; Karinthy F.: Budapesti tavasz; Kazekevics: Csillag; Kovpak: A brjanszki erődtől a Kárpátokig; Lengyel József: Visegrádi utca; Megnőtt élet (elbeszélések); Mesterházi Lajos: Pár lépés a határ; Münnich F: Viharos út; Nógrádi S.: Történelmi lecke; Osztrovszkij: Az acélt megedzik; Polevoj: Egy igaz ember története; Solohov: Emberi sors, A hazáért harcoltak, Szerafimovics: Vasáradat; Szimonov: Élők és holtak, Nappalok és éjszakák, Nem születünk katonának, Tavasz Magyarország (Illés Endre válogatása); Tvardovszkij: Vasziliij Tyorkin; Versigora: Tiszta lelkiismeretű emberek; Zalka Máté: Doberdo, Aknamező; Zsukov: Emlékek és gondolatok.

Az ajánlott művek fele a Szovjetunió, a Vörös Hadsereg győzelmeit mutatja be, túlnyomórészt szovjet szerzők, visszaemlékezők írásain keresztül. Bár a szovjet „új hullám” íróinak is gyakori témája volt a háború, a jegyzék velük szemben a sztálini korszak „problémamentesebb”, töretlenül optimista szerzőit szerepelteti. (Bek két műve, Fagyejev két műve, Furmanov, Goncsar, Ignatov, N. A. Osztrovszkij, Polevoj, Szimonov, Tvardovszkij), kivételt csak Babel Lovashadserege és Bondarev regénye jelentett). A magyar múlt leggyakoribb témája a Tanácsköztársaság (Földes Péter: A túlsó partról, Illés Béla: Ég a Tisza, Karikás Frigyes: A harminckilences dandár, Lengyel József: Visszegrádi utca, Mesterházi Lajos: Pár lépés a határ című művei). A második világháború magyar vonatkozásait Bóka. Alázatosan jelentem és Cseres Hideg napok című művei mutatják be, az első világháborúban való részvételünket pedig csupán Zalka Máté Doberdó-ja.

A „hazafiságra való nevelés”-t a magyar történelmet bemutató öt mű szolgálja. Itt van jelen a válogatás két klasszikus írója: Gárdonyi (Egri csillagok) és Jókai (A köszívű ember fiai) két általános iskolai kötelező olvasmánnyal, és itt szerepel Illyés Gyula 1848/49-es színműveivel, valamint Darvas József Zrínyi-je és Gergely Sándor Dózsa-ja.

Szép számmal akadnak „nem létező témák”, melyek a jegyzéken egyetlen művel sem szerepelnek: a második világháború nyugati frontjai (az egyetlen nyugati szerző, Hemingway a spanyol polgárháborús Akiért a harang szól című regényével van jelen), a magyar és kelet-európai ellenállási kísérletek a második világháborúban (a szocialista tábor írói közül csak Andrzejewski kapott helyet) és nem szerepel – biztos, ami biztos, még negatív előjellel sem – 1956.

Mivel a jegyzék összeállításánál a politikai-nevelői és az ezt szolgáló tematikai szempont volt az elsődleges, irodalmi értékorientációról itt egyáltalán nem beszélhetünk.

A néphadsereg keretében meginduló olvasómozgalom résztvevői – más olvasómozgalmakhoz hasonlóan – a pályázati füzetben szereplő könyvek közül választhattak, a művek ismeretéről való számadás azonban – a katonaság sajátos jellegének megfelelően – szervezett formában, a honvédségi hierarchia egyre magasabb szintjein rendezett vetélkedőkön történt, továbbjutásos rendszerrel.

Az ajánlott művek köre időről-időre fokozatosan változott. Az indulás után tíz évvel, az 1981/82-es pályázaton⁴⁶ (az Olvasó katonáért mozgalom részeként, Nem születünk katonának önálló névvel futott), az eredeti 52 műves ajánlott listából 33 megmaradt, a többi kicserélődött. A jegyzék egy évtized alatt némileg nyitottabbá vált ugyan, de még mindig sokat őrzött korábbi jellegéből.

A szovjet szerzők száma csökkent, de még itt is a művek egyharmadát alkotta (elmaradtak a sztálini korszak most már végleg kikopott szerzői: Furmanov, Goncsar, Ignatov), a korábban egyetlen nyugati szerző helyett

itt már hét szerepelt. Tartalmilag is nyitottabbá vált az ajánlott művek köre: megjelentek a háborút kritikusan szemlélő művek (Heller: A 22-es csapdája, Hemingway: Búcsú a fegyverektől, Hašek: Svejk), Magyarország második világháborús szereplése árnyaltabb képet kapott (Dobozy: A tizedes meg a többiek, Nemeskürty: Requiem egy hadseregért).

Összességében azonban ezen az összeállításon sem érződik, hogy már a nyolcvanas években járunk, sokkal inkább úgy tűnik, hogy itt megállt az idő. A jegyzék politikai értékrendjét a három memoár szerzője jelzi: Münnich Ferenc, Nógrádi Sándor, G. Zsukov, irodalmi értékrendjét pedig Fagyeyev, Illés B., Szimonov változatlan, több műves kiemelése.

Bár a Magyar Néphadsereg „olvasásfelelőse”, Füleki őrnagy részt vett a Népfront legkülönbözőbb olvasómozgalmi tanácskozásain és a Könyvtártudományi és Módszertani központban is megfordult több alkalommal, e műhely befolyása nem igen érződik e militáris olvasómozgalomban.

HELYI KEZDEMÉNYEZÉSEK

Az olvasómozgalmakat kezdeményező országos szervezetek a hetvenes évek derekától tudatosan törekedtek arra, hogy centralizált szervezés helyett keretprogramokat adjanak és a helyi kezdeményezőkre bízzák annak kitöltését. Ezek egyikéről-másikáról már szó esett. A hetvenes évtized a helyi olvasómozgalmi kezdeményezések tömegét hozta, különösen megnőtt ezek száma 1975-ben, mikor a 30 éves felszabadulási évforduló ünneplését sok helyen irodalmi vetélkedővel kötötték össze. Ezek egyik része buzgón túlteljesítette a központi akciókat, másik része már-már súrolta a valódi mozgalom fogalmát, olykor igen eredeti és hatásos ötletekkel és módszerekkel megvalósítva, mint például Jászberényben. Az igen különböző formájú, tartalmú és nagyságrendű akciók teljes áttekintésére természetesen nem vállalkozunk, mindössze két tipikus példát mutatunk be.

A Volgától az Elbáig: budapesti olvasó- és rejtvénypályázat

A felszabadulás 30. évfordulójára hirdette meg több fővárosi szervezet: a Népfront Budapesti Bizottsága, A Szakszervezetek Budapesti Tanácsa, a KISz Budapesti Bizottsága és a Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár. A meghirdetőkhez néhány országos intézmény is csatlakozott: a Magyar Könyvkiadók és Könyvterjesztők Egyesülése, az Állami Könyvterjesztő Vállalat és a Honvédelmi Minisztérium. A pályázaton két módon lehetett részt venni: a 10 kijelölt könyvre vonatkozó rejtvényeket kellett megfejteni (a kérdéseket a Magyar Ifjúság és a Magyar Nemzet sorozatosan közölte) vagy a műveket összehasonlító (legalább négy műre kiterjedő) pályamunkát kellett beadni.

A pályázatnak – a Népfront KMK Olvasási programjával szemben – elsődlegesen politikai célja volt: „hogy az olvasók tömegéhez eljusson a felszabadulásról szóló irodalom minél több kiemelkedő alkotása, és ez is hozzásegítsen a felszabadulás történelmével kapcsolatos tisztultabb világkép megformálásához.” Ezt tükrözte az irodalomjegyzék is, mely tíz-tizenöt évet lépett vissza: Andrzejewski: Hamu és gyémánt; Apitz: Farkasok közt védtelen; Dimov: Dohány; Karinthy Ferenc: Budapesti tavasz; Lilic: Siralomhegy; Nagy Lajos: Pincenapló; Otcenasek: Rómeó, Júlia és a sötétség; Polevoj: Egy igaz ember; Sadoveanu: Mitrea Cocor útja; Szimonov: Nappalok és éjszakák.

Első díjként kéthetes külföldi utazást helyeztek kilátásba. Különösen az újságokban közölt rejtvények bizonyultak mozgósító erejűnek: már június elejéig 20 ezer helyes rejtvénymegfejtés érkezett be.

A szocialista brigádok pest megyei irodalmi vetélkedője

Ezt is 1975-ben, a 30 éves évfordulóra szervezték, a Szakszervezetek Pest Megyei Tanácsa hirdette meg társszervezetekkel. A vetélkedő három szinten folyt: vállalati selejtezőből, körzeti elődöntőből és megyei döntőből állt.

Témáját a kortárs magyar irodalom 20 műve alkotta, „amelyek színvonaluk, eszmei mondanivalójuk, stílusuk szempontjából az új magyar irodalom igaz értékei.” A szocialista brigádi ajánló jegyzék 20 szerzője közül 17 megegyezik az 1974-es Olvasási program válogatásában is szereplőkkel (11 esetben az ajánlott mű is azonos), a három új szerző: Csoóri Sándor, Raffai Sarolta, Tatay Sándor.

A közművelődési mozgalom irodalmi hozadéka a békéscsabai brigádtagok számára

1976-ban 500, 1980-ban már 800 szocialista brigád jelentkezett a közművelődési vetélkedőre, melynek fontos részét képezte az irodalom. 86 olyan kollektíva akadt, mely öt éven át vett részt ezekben az akciókban. Ezeknek a brigádoknak a tagjai – mintegy ezer fő – az öt év alatt 97 író 142 művét olvasták el a jelentés szerint. (*Szakács*, 1981) Az 97 író közül csak 8 volt nem magyar, és csak 5 orosz és szovjet. A 142 mű közül – mielőtt még csodát sejtjenénk – 109 novella volt, és csak 21 regény (ebből 9 kisregény). A lírából Arany János költészete, a regények közül – a bátran értékközpontú helyi listának köszönhetően – az Édes Anna, a Hideg napok, a Betyár, a Mocorgó és a Hazai tükör volt a legolvasottabb, a kisregények közül pedig Az orvos halála (Fekete Gyula), a Görög történet (Galambos Lajos), a Pókháló (Galgóczi Erzsébet), az Erőd (Hernádi Gyula) és a Gyáva (Sarkadi Imre).

A legolvasottabb novellák szerzői Déry, Galambos, Galgóczi, Kaffka, Lengyel József, Mikszáth, Móricz, Sánta, Tatay és Spiró voltak, de

többen olvasták Bereményi, Esterházy, Mándy, Mészöly, Örkény, Szabó István, Szabó Magda novelláit is.

Örkény-kultusz Jászberényben

Nem tipikus, de ez is megtörtént: az Olvasó munkásért mozgalom keretében Arató Antal, a jászberényi városi könyvtár igazgatója – együttműködve⁴⁷ a Könyvtártudományi és Módszertani Központ Kamarás István által vezetett Olvasáskutatási osztályával – 32 szocialista brigáddal olvastatta és vitattatta meg nem másnak, mint Örkény Istvának a halál-halandóság-halálon túli élet kérdéseit felvillantó Még mindig van remény című „kétperces” novelláját. Ez meg is történt, minden vita-összejövetelel jegyzőkönyv készült, és az ezúttal valódi összejövetelek eredményeképpen eléggé egyedi, eredeti vélemények születtek. (Kamarás, 1993)

VÉGJÁTÉK: A NYOLCVANAS ÉVEK

A hetvenes évek lendülete, mely mennyiségi eredményei mellett tartalmi és formai megújulást is hozott az olvasómozgalomban, a nyolcvanas évek elejére kifulladásra vezetett. Már nem születtek újabb mozgalmak, a hagyományos régiók éltek tovább. Tartalmilag sem történt olyan változás, mely a hetvenes évek második felére kialakult értékrendeket lényegileg módosította volna. A mozgalom kifáradt.

Ezt hivatalosan nem lehetett bevallani. Az történt, ami Haydn búcsúszimfóniájában: a zenészek egymás után abbahagyták a játékot. A zene elhallgatott, a játéknak vége lett.

OLVASÓ IFJÚSÁGÉRT

Az 1980–81-es évad tervezésekor a mozgalom már túllépett a KISZ keretein: a szervezők közé bekapcsolódott a Népfront, a SZOT, a Kulturális Minisztérium és a KMK is. Az Olvasó ifjúságért így általános ifjúsági olvasómozgalommá bővült, melyben a KISZ és a könyvtárak egyaránt részt vettek, (sőt most már maguknak a szervező könyvtárosoknak és a KISZ alapszervezeteknek is pályázatot hirdettek.) A KMK 1980-ban megjelent, Pelejte Tibor által szerkesztett kiadványa, mely hivatalosan az Olvasó Ifjúságért mozgalom 1980–1981-es programját szándékozta segíteni, lényegét tekintve valami másról szólt, ugyanis az irodalomjegyzékeket megelőző 37 oldalon Heit Gábor Ötletek, módszerek az Olvasó ifjúságért mozgalomhoz. Olvasótábori találmányok című összeállítása szerepel. Pedig a hivatalos olvasómozgalmak és a valódi mozgalomnak tekinthető olvasótábor gyökeresen különböztek

egymástól, hiszen az olvasótáborban az irodalomolvasás nem ideológiai-politikai célokat szolgált, de nem is maga az irodalomolvasás volt a cél, hanem az irodalom egy saját kontextusba, egy sajátos – plurális – értéktérbe kerülve erősödött föl.⁴⁸ Az olvasótábori innovációkat kapcsolat- és kisközösség-teremtő módszerként ajánlja Heit a könyvtárosoknak az olvasókkal való nem kampányjellegű, személyes foglalkozáshoz, márpedig az olvasómozgalom nem éppen az individuálpedagógia jegyében futott. Nemcsak az olvasókkal való dialógust támogatta ez az összeállítás, hanem az Olvasó népert mozgalomnak egy másik törekvését – mely jobbára vágyalom maradt –, az olvasókörök, olvasó közösségek létrehozását, mely ugyancsak nem esett egybe a kampányszerű „központi” olvasómozgalmak motívumaival és céljaival.

Ehhez a szinte puccsszerű összeállításhoz képest valamivel óvatosabb irodalmi olvasmányjegyzék társult (az előző évi könyvtermésből) amely szerkezetileg és a kiválasztás jellegében hasonlít az 1974-es Népfront jegyzékre: itt is három csoportra bontották az irodalmat a kezdő, a gyakorlottabb- és a rendszeresen olvasók számára, itt is a mai társadalmi élet gondjait bemutató, visszásságait bíráló művek kerültek előtérbe. Különbség a két jegyzék között, hogy itt már nem 30 évre visszatekintve válogattak, hanem a friss kiadású műveket helyezték előtérbe, ezért elmaradhatott a „kötelező tiszteletkör” az ötvenes évek alkotásai előtt. Lényegesen különbözik az annotációk (zárójelben) nyelve és szemlélete. Ezek feltűnőek kerülnek a bevált olvasómozgalmi zsargont, az ideológiai-politikai kifejezéseket, s megpróbálják a színvonalas szovjet műveket „humanisztikus” és „esztétikai” csomagolásban népszerűsíteni.

1. fokozat: V. Bogomolov: Titkos küldetés (Iván a háború borzalmainak hatására mindenre elszánt farkaskölyökké változik); J. Conrad: A haladás előőrse. Kisregények és elbeszélések (a kalandregényeket a modern realizmus és a lélekrajz eszközeivel ötvözi); H. Hitrec: Füstlakók (szellemes alakábrázolás s a városi nyelv humorának légköre).

2. fokozat: Alain-Fournier: Az ismeretlen birtok (a valóságból, álmóból és kalandvágyból szőtt, s az emlékezés csendes lírájával átítatott történet); Csakovszkij: A blokád (részletesen szól a leningrádi front főparancsnokairól, Vorosilovról, Zsukovról, a pártbizottság első titkáráról, Zsdanovról, s magáról Sztálinról is. E kiemelkedő történelmi személyiségek ábrázolásánál finom egyensúlyban tartja a dokumentumszerű hitelességet az epikus megjelenítéssel és felidézéssel); Déry Tibor: Képzelt riport egy amerikai pop-fesztiválról; Galgóczi Erzsébet: Közös bűn ... közben feltáruznak az ellenforradalmat követő idők, utalás történik a személyi kultusz éveinek törvénytelenségeire, amelyek tükröződnek a megfélemlített paraszti mentalitásában, de fényt vetnek a helyi kiskirályok basáskodására és a tanyasi életmód embertelenségére is); Lem: Visszatérés; Moldova György: Magyar Atom; Nagy Lajos:

Egyiptomi íródeák (külön kell szólnunk a magyar próza egyik legnagyobb remekléséről, az 1919 májusról, mely egy ellenforradalmár hajszálpontos jellemrajza segítségével megsemmisítő kritikáját adja a konok-buta úri gögnek); Örkény István: Novellák 1–2. (a ciklusok következetesen utalnak századunk történelmi korszakváltásaira, ezzel is utalva azokra a kényszerű buktatókra, melyekkel az írónak sorra meg kellett küzdenie); Rákosi Gergely: Az óriástök/Daru/Tigrisugrás; Suksin: Vörös kányafa (jobban megismerhetjük az emberi lelket, az embert); Vészi Endre: Angi Vera és a többiek.

3. fokozat: Ajar: Előttem az élet; G. Bruyn: Trisztán és Izolda; Buzatti: Hajtóvadászat öregekre; Esterházy Péter: Termelési regény (A kortársi próza kiemelkedő egyénisége, a „mester” az íráság mellett szenvedélyes labdarugó is, szimbolikusan az irodalmi-szellemi élet versenyeiről is szó esik; a nem könnyű olvasmányról sokat vitatkoznak a kritikusok.); Merle: Malevil; Ordódy Katalin: Az idegen / A keskenyebb út; Szabó István: Hazulról odáig; Trifonov: Az öreg (történelmi-erkölcsi állásfoglalása szokatlan, s ezért a regény kritikai viták középpontjába került); Llosa: A város és a kutyák.

A 23 szerző közül már csak 4 szovjet, de ezek már Suksin, Trifonov művei. A műveknek már-már csak kisebb része „szocialista” és „haladó”. A listának egyéni, sajátos jellege van: a friss, gyakran fanyar hangvételű, társadalomkritikus irányzatú műveket helyezték előtérbe. Erőteljes a szatirikus hang. Jól beleillettek ebbe a környezetbe Nagy Lajos kesernyés hangú régebbi írásai. Kemény társadalomkritika jellemzi Galgóczi és Vészi ajánlott műveit is.

Ez a mozgalom az 1982/83-as években is folytatódott, „az elmúlt év sikeres és öröndetes tapasztalataira támaszkodva.” A KMK 120 oldalas módszertani útmutatót adott ki, mely, akár mint az előző, elbeszél az olvasómozgalmak mellett, s Érdekes ötletek, érdemes módszerek címmel praktikus tanácsokat ad a könyvtáros-olvasó párbeszédhez, a Zene és az ifjúság akció sikeres lebonyolításához.

1. fokozat: Anna Frank naplója; T. Berger: Kis Nagy Ember; Bertha Bulcsu: Ilyen az egész életed; Dávid Antal: A tanú (Orbán Balázs életregénye); Galgóczi Erzsébet: Ez a hét még nehéz lesz...; Karinthy Ferenc: Hosszú weekend; Krúdy Gyula: A Tisza fia; Moldova György: A Szent Imre-induló / Elhúzódó szüzesség;

N. Ogynev: naplója; J. Peltonen: Salomo és Ursula; Szabó Pál: Macska az asztalon; Szimonov: Négy lépés; M. Tournier: Pénte vagy a Csendes-óceán végvidékek;

2. fokozat: L. Andrejev: A nagy Szlemm; Corman: Kramer kontra Kramer; Fekete Gyula: Boldog házasságok titkai; Garai Gábor: Végtelen meg egy; Lao Sö: Macskaváros krónikája; M. Marič: Északi fény; Merle: Madrapur; Pavese: Ház a domboldalon / A társ; Simonffy: Kompország katonái; Spiró: Az ikszek; Sükösd Mihály: A törvénytevő;

Szilágyi István: Kő hull apadó kútba; Tolkien: A Gyűrűk ura; Updike: Gyere hozzám feleségül.

Igaz, hogy a 27 műből már csak 3 szovjet, és már csak a kisebbik fele „szocialista” és „haladó”, de bőven akadnak a névsorban olvasómozgalmi kövületek, mint afféle „megbízható elvtársak”. Hasonló képet mutatnak legtöbb esetben a helyi irodalomjegyzékek is: mintha nem előre, hanem visszafelé léptek volna. A Szolnok megyei ajánló jegyzék az ifjúságnak – a nyolcvanas években! – Illés Honfoglalás-át, Mesterházi Pokoljárás-át (1959) és Hollós Kik voltak, mit akartak?-ját ajánlotta egyebek mellett. Üdítő ellenpélda a Zadravec Istvánné által vezetett kiskunmajsai Nagyközségi Könyvtár vetélkedő-sorozatához készült olvasmányjegyzék, melyen a szépirodalmat Ajar, Déry, Galgóczi, Lem, Moldova, Örkény és Suksin regényei képviselték.

A NÉPHADSereg „40 ÉV – 40 KÖNYV” OLVASÓPÁLYÁZATA

A Néphadsereg olvasómozgalma mintha felébredt volna másfél évtizedes csipkerózsika-álmából: az 1984/85-ös „40 év – 40 könyv” elnevezésű pályázata igazi áttörést hozott, ezzel az Olvasó katonáért mozgalom elérkezett oda, ahová civil társai már csaknem egy évtizeddel korábban eljutottak. Az új pályázatról szólva Kristó Nagy László a Népfront és az Olvasó népért mozgalom nevében beszélve megjegyzi: „Úgy érezzük: a felszabadulás négy évtizedes évfordulóját elsősorban magyar könyvek olvasásával kell ünnepelni.” Az 1984-ben meghirdetett honvédségi pályázat kizárólag magyar könyveket tartalmaz. A friss szellemű válogatás elszakadt a kötelező katonai témától és a korábban kötelező szemléletmódtól: Balázs József: Magyarok; Bertha Bulcsu: Különleges megbízatás; Béres Attila: Hány napod van még örvezető; Cseres Tibor: Hideg napok; Csurka István: Döglött aknák; Déry Tibor: Szerelem;

Dobozy Imre: A tizedes meg a többiek; Fejes Endre: Rozsdatemető; Garai Gábor: Végtelen meg egy; Gáll István: Ménesgazda; Gyurkó László: Arcképvázlat történelmi háttérrel; Gyurkó László: Faustus doktor boldogságos pokoljárása; Illés Béla: Honfoglalás; Inter arma (versek, elbeszélések); Juhász Ferenc: Versek és époszok; Époszok és versek; Karinthy Ferenc: Budapesti tavasz; Karinthy Ferenc: Harminchárom; Kertész Ákos: Makra; Ladányi Mihály: Gyere vissza; Lengyel József: Oldás és kötés; Maróti Lajos: A kolostor; A megnőtt élet (20 év magyar elbeszéléseiből); Moldova György: Akit a mozdony füstje megcsapott; Nagy Lajos: Pincenapló; Nagy László: Versek, versfordítások; Örkény István: Egyperces novellák; Örkény István: Tóték; Sánta Ferenc: Húsz óra; Sánta Ferenc: Ötödik pecsét; Somogyi Tóth Sándor: Próféta voltál szívem; Szabadság te szülj nekem rendet! (visszaemlékezések); Szakonyi Károly: Emberi üdvözlét; Szeberényi Lehel: Erdő nincsen zöld ág nélkül; Szimfónia (30 év lírai története); Tavasz

Magyarországon (20 év magyar verseiből); Thiery Árpád: Csillaázta-tás; Urbán Ernő: Írott malaszt; Veres Péter: Próbatétel; Vészi Endre: Angi Vera; Zalka Miklós: Különös ember.

Az összeállítás értékrendjére a két művel szereplő alkotók névsorából következtethetünk: Gyurkó, Karinthy Ferenc, Örkény, Sánta. Kétségkívül nagy teret kaptak a közelmúlt vitákat kiváltó, vélekedést formáló sikerkönyvei (például Balázs József: Magyarok, Csurka István: Döglött aknák, Fejes Endre: Rozsdatemető, Gáll István: A ménesgazda, Kertész Ákos: Makra, Lengyel József: Oldás és kötés, Somogyi Tóth Sándor: Próféta voltál szívem, Vészi Endre: Angi Vera című műve). A friss levegőjű kötetben egyedül Illés Béla Honfoglalás-a emlékeztetett az Olvasó katonáért régi jegyzékeinek szellemére. Kristó Nagy kommentárja szerint a nemzeti önismeret éppúgy jelen van e pályázat anyagában, mint a háborúban, a „rossz ügyben” való katonai részvétel (Cseres: Hideg napok), a megpróbáltatások és történelmi fordulók (Sánta: Ötödik pecsét, Zalka: Különös ember), a magyar munkásság és parasztság tudati fejlődése (Fejes: Rozsdatemető, Kertész Ákos: Makra, Balázs József: Magyarok, Sánta: Húsz óra), a belső helytállás és egyéni morál kérdései (Somogyi Tóth: Próféta voltál szívem), a korszerűtlenné vált régi magatartás kacagtató bukása (Csurka: Döglött aknák, Örkény írásai). A Hideg napok nemcsak mint a Horthy hadsereg né-

mely egysége újvidéki vérengzésének és háborús felelősségének bemutatására szolgál, hanem mint olyan mű, általában is fölveti a személyes magatartás és erkölcs problematikáját.

Kérdéses persze, hogy a hetvenes évek problémavilágát tükröző művek 1984–85-ben hasonló sikerre és hatásra számíthattak-e?

AZ OROSZ/SZOVJET IRODALMAT NÉPSZERŰSÍTŐ „KELL A JÓ KÖNYV” MOZGALOM

A korábban figyelmet és érdeklődést keltő szovjet irodalmi új hullám, s az azt népszerűsítő olvasómozgalom az idők során, a nyolcvanas évek elejére már megkopott, régi szerepköre elhalványult, nem az újdonság ereje, hanem a rutin éltette. Az 1984-re már harmadízben meghirdetett „Kell a jó könyv” pályázat (díjkiosztás: 1985 április) szervezésében immár tíz intézmény vett részt (köztük a Művelődési Minisztérium, a Magyar Írók Szövetsége, a KISZ, a SZOT, a TIT). Ez az olvasmánylista erősebb volt, mint az 1971–72-es lista. A pályázatban szereplő 30 szerző négy rétegbe sorolható: orosz klasszikusok, régebbi szovjet írók, a hatvanas évek elején jelentkező, de már befutott, népszerűvé vált írók és a legújabbak. Irodalmi szenzációval ezen a listán már nem találkozunk. Ajtmatov, Csehov, Dosztojevszkij, Ilf-Petrov és L. Tolsztoj már az előző listán is szerepelt, de azon ott voltak még Babel, Bulgakov, Jefremov, Kuprin, Meras és Turgenyev művei, ezen meg csak Gogol, Okudzsava és Kroos.

A pályázat ekkori fogadtatásáról az egyik megye (Békés) könyvtárosának elemző beszámolója ad képet. Az itteni 415 pályázó fele 24 éven aluli volt, egyharmada gimnazista. A pedagógusok, könyvtárosok és népművelők a pályázók 17 százalékát tették ki, ugyanilyen volt a fizikai dolgozók aránya. A művek kiválasztásánál a klasszikusokat részesítették előnyben. A leggyakrabban választott művek a következők voltak 1984-ben:

Puskin: Anyegin	265
Ajtmatov: Az évszázadnál hosszabb ez a nap	220
Dosztojevszkij: Bűn és bűnhődés	190
Gogol: Az örült naplója	190
Rotschild hegedűje (novellák)	167
Zaligin: Fesztivál	154
Jan: A jégmezők lovagja	125
Tyihonov: Vámbéri / A bokharai teaház	123
Csehov: Szakadékbán	113

Meglepő, hogy a hajdani „szovjet új hullám” némely írója mennyire népszerűvé vált, így például Ajtmatov, aki felkerült az élre a három kötelező középiskolai olvasmány elé, közé. Annak ellenére, hogy a listán szereplő öt orosz klasszikus átlagos forgalma (művenként 170 olvasó) messze felülmúlta a szovjet irodalomét (művenként átlagosan 66 olvasó) az olvasmányok összességének kétharmadát mégis a 25 szovjet mű adta, többségük irodalmi értéket képviselő mű.

A végeredményben sikeresnek mondható békéscsabai akcióról szóló jelentés írója írása legvégén óvatosan megkérdőjelezi az akció létjogosultságát: „Talán nem hozna kevesebb eredményt, ha más népek irodalmának megismertetésére, vagy éppen a magyar irodalom népszerűsítésére, olvastatására hasonló, de valamivel ötletesebben szerkesztett pályázati füzetek, esetleg bevallottan rejtvénypályázatok kerülhetnének az olvasók kezébe.” (Csobai, 1984)

A MOZGALOM VÉGÓRÁI

A mozgalom végét előrevetítő jelek

Az 1985-ös díjkiosztások után nem tudunk újabb olvasómozgalmi akció indulásáról. A néhány éve még virágzóknak látszó mozgalom egyik évről a másikra félbeszakadt. A nyolcvanas évek elején néhány jel már a meggyengülést mutatta. 1982-ben látott napvilágot az első olyan megyei jelentés, mely kendőzetlenül kijelentette: „A pályázat harmadik fordulója megyénkben nem sikerült.” Ugyanott megjelölték az okokat is: „A sikertelenség oka: a több évig elhúzódó, a párhuzamosan indított és egymás esélyét rontó kampányok, az olvasás társadalmi tekintélyének romlása, a könyvtárosok elfásulása.”⁴⁹

1983-ban a kritika már a Könyvtáros vezércikkében is megjelent. Ka-

marás István az Olvasó Népért mozgalommal szemben a „Művelődő népért, külön emberért” mozgalom meghirdetését javasolta, „melynek központjában a nagy ügyeknek és az azokat segítő, szolgáló, ösztönző olvasásügynek a kapcsolata kell álljon. Elsősorban a nyilvánosság, a gondolkodás, a közösség és a személyiség ügye.” (Kamarás, 1983) A felülről szervezett mozgalom helyére Kamarás olyan mozgalmat képzelt el, mely az alulról szervezett – ma így mondhatnánk: civil társadalmi jellegű – olvasótábori mozgalomra hasonlít. Az, hogy ezt az írást a folyóirat szám elején jelentette meg a kulturális minisztérium lapjának amúgy eléggé óvatos főszerkesztője, azt jelzi, hogy az olvasómozgalmak késő őszenek fanyar illata már ekkor a levegőben volt. S még ennél is többet jelzett, mikor a következő évben, 1984-ben ugyanez a lap egymást követően három cikket közölt, melyek mindegyike alapjaiban vonta kétségbe az olvasómozgalom kialakult formájának létjogosultságát.

A mozgalom megszűntének okairól

Az olvasómozgalom társadalmi-politikai jellege negyedfél évtizedes története során jól meghatározható ívet írt le: indulásakor, a kemény diktatúra éveiben tevékenysége egyértelműen a szovjetbarát-kommunista propagandára korlátozódott, majd lazább szövetű lett, az „aki nincs ellenünk, velünk van”-elv alapján az írók és irodalmi irányzatok egyre tágabb köreire terjedt ki, míg végül a nyolcvanas évekre a listák értékrendjében az irodalmi érték és egy általános értelemben vett humanus elkötelezettség lett a domináns, a közvetlen politikai szempont már alig volt jelen.

Az olvasómozgalmakat hivatalosan kezdeményező intézmények, a KISZ, az MSZBT a nyolcvanas évek közepén már nem érezték szükségét ennek a politikai tartalmát elhagyó akciónak, annál kevésbé, mert saját egzisztenciális problémáik kötötték le őket. Látványosan kihátrált a kezdeményezők közül az évtized elején még aktívan jelen levő Kulturális Minisztérium is. Nem lehet véletlen, hogy lapja, a Könyvtáros 1984 végén sorozatban közölte az olvasómozgalom létének indoklását kétségbe vonó írásokat.

A hetvenes évek végétől a mozgalom motorja a KMK Irodalompropaganda osztálya lett. Az intézmény 1983-as átszervezése után az új igazgató, Sente Ferenc – Pelejtei Tibor visszaemlékezése szerint – „az olvasómozgalmak szervezését leállította, azzal az indokkal, hogy amit csinálunk, az könyvpropaganda, nem könyvtári feladat, az a könyvszakma dolga.”⁵⁰ Az álláspont változása mögött feltételezhetően minisztériumi álláspontváltozás állt.

Az idézett megyei jelentés már 1982-ben utalt a könyvtárosok „fátsultságára”. 1984-ben Simon Zoltán már általános érvénnyel, nyíltan beszélt arról, hogy a könyvtárosok csak kényszerűségből húzzák tovább az olvasómozgalmak szekereit. (Simon, 1984)

1984-re már minden résztvevő kihátrálni készült a mozgalomból. A király már meztelen volt, ezt a Könyvtáros 1984-es cikksorozata kiállította világgá.

Számvetés a mozgalomról 1984-ben

1984-ben a művelődéspolitikai, a könyvtáros szakma és az olvasáshoztaniológia három képviselője vontta meg az olvasómozgalmak mérlegét. A könyvtáros-lap Fórum rovatában, Maróti Andornak, a népművelés véleményadó személyiségének Ellenvélemény az olvasómozgalomról című írása (Maróti, 1984) azzal kezdődik, hogy „mindig felbosszant, ha arról hallok, hogy több embert kell megnyernünk a könyvkultúrának”, majd így folytatja: „csodálkozom hogy azok, akik mozgalommá szeretnék tenni az olvasás népszerűsítését, nem igyekeznek feltárni, milyen életrendek, szokások, értékválasztások keresztezik a könyvkultúra terjedésének útját”. Olvasómozgalmak helyett olyan folyamatok elindítását szorgalmazza, melyeknek az eredménye az igényes, értelmes olvasás. Maróti úgy véli, hogy az olvasómozgalmak csupán az olvasási igények mennyiségi növelésére és kiszolgálására törekednek, s nem az olvasók közösségeinek létrehozására. A népművelő szerző olvasómozgalom helyett a közművelődés társadalmi mozgalommá alakítását tűzi ki célul.

Ugyanebben a számban Simon Zoltán irodalmár és könyvtáros még tovább lép: az olvasómozgalmakat egyenesen áltevékenységnek és pótcselekvésnek nevezi, amelyek a „milyen-jó-volna-ha” vágyképben fogantak, azaz nem lappangó igényeknek adtak formát, nem spontán törekvéseknek kerestek célszerű szervezeti keretet, hanem többnyire egykori hazai vagy mai külföldi forma és szervezet megajánlásával próbáltak igényeket kelteni, szükségleteket teremteni.” (Simon, 1984) Simon a vágyképpel természetesen a politikai-ideológiai indítékot retorizálja, metaforizálja, majd az „egykori hazai” mögé rejti a „munkásmozgalmi” és a „mai külföldi” mögé a „szovjet” jelzőt, egyébiránt azonban nevén nevezi a dolgokat. Kimondja, hogy míg a kertbarát-mozgalom valós (gazdasági és egzisztenciális) érdekekre támaszkodik, ugyanez nem mondható el az olvasómozgalmakról, valamint azt is megállapítja, hogy „azok a társadalmi rétegek, melyeket mozgósítani szeretnének, más életminőségekhez igazodnak. Számukra csak az a tevékenység előnyös, mely közvetlenül hozzájárul anyagi jólétük emeléséhez”. Elismeri, hogy mégis csak keltettek ezek a mozgalmak valamiféle pezsgést, de kérdéses számára, hogy nem került-e ez túl sok energiába a könyvtárosok részéről. Írását – Marótival való egyetértését hangoztatva – Simon azzal fejezi be, hogy „az emberek fogyasztóvá tétele nem olyan eredmény, amiért lelkesednünk kellene”.

1984 végén jelent meg ugyancsak a Könyvtáros hasábjain Kamarás István Mire pályázunk? (Tények és vélemények az olvasómozgalmi

pályázatokról). (Kamarás, 1984) Az írás a szerzőnek egy megelőző felmérésére épül, az előzmények messzebbre nyúlnak vissza. „Az olvasómozgalmak agóniáját jótékony csend övezi, esetleg az irányítók hivatalos közleménye még cáfolja is”, írta Simon Zoltán „olvasómozgalm-síratójában”. (Simon, 1984) A hivatalos közlemények ezúttal azonban elmaradtak, a miniszteriális „szervek” alsóbb szintre helyezték az ügyet. A Könyvtártudományi és Módszertani Központ feladata lett az olvasómozgalmak helyzetét elemző felmérés megírása, és ezt a feladatot nem a propaganda-csoport, hanem az olvasáskutatók kapták. Kamarás „a pályázatokkal kapcsolatos összesítő jelentések”, sajtóközlemények és csaknem kétszáz könyvtárosi reflexió alapján vázolta fel a helyzetképet, erre épült a Mire pályázunk?

A kevés eredmény között Kamarás meglemlíti a már meglévő könyvtári kisközösségek egy részének megerősödését. Az olvasáskutató sok-sok példával érzékelteti, hogy is működtek (pontosabban haltak el) ezek az akciók.⁵¹ Felbukkan egy nagyon fontos felismerés is: „egy-egy ilyen nagyszabású mozgalom helyett talán a spontán művelődő közösségeket kellene támogatni”. A könyvtárosok egyik része elhitte (vagy elhitette magával), hogy az olvasómozgalmi akciók keretében ugyanazt csinálják, ami egyébként is a dolguk. Másik részük viszont panaszkodik, hogy ezek miatt éppen alapvető feladatukat nem képesek elvégezni. Azok pedig – egy harmadik csoport – akik el tudnak képzelni valamiféle jó kompromisszumot olvasómozgalom és szakszerű irodalomközvetítés között, azt hangoztatják, hogy ezek az akciók nem hozhatnak számottevő új olvasót, hanem inkább a már addig is olvasókat mozgatják meg. Részletesen elemzi ebben az írásban Kamarás a Kell a jó könyv pályázat könyvanyagát és az olvasmányokhoz kapcsolódó – zömmel bornírt, röhejes – kérdéseket.⁵² A zömmel értékes olvasmányokhoz kapcsolódó rövidre záró, nem gondolkodtató, hanem ellenőrző és dezorientáló kérdése ellenére is 74 714 pályázati szelvény érkezett, és a hibás megfajtések és ezek nagy számú másolatai miatt (hiszen tévedni nem igen lehetett) csak 42 884 jó megfajtás. És 599 (mindössze 8 ezreléknyi!) elemzés is született. Mindannak ellenére, hogy Hernádi László műfordító, a Magyar-Szovjet Társaság osztályvezetője még mindig szeretné, hogy ez a pályázat nem kampány lenne, hanem évekre szóló nevelőmunka. Kamarás – jóval szelídebben (toleránsabban? empatikusabban? naivabban?) mint Maróti vagy Simon – így mérlegeli az olvasási pályázatok nyereségét és veszteségét: „A mérleg egyik serpenyőjébe az olvasói értékhatár új értékekkel való bővülésének lehetőségét, a jóra kényszerülést és a sikerélményt kell tenni. A másikba a nagyságrendekkel nagyobb könyvtári, könyvesbolti világirodalmi kínálatnak 10–40 műre való leszűkítését, a teljesítményelvűség erkölcsileg és esztétikailag káros hatását, a szabad választás szűk korlátok közé szorítását.” Ami pedig az orosz és szovjet irodalom olvasá-

sát illeti, Kamarás azt kérdezi: kell-e Csehovot, Tolsztojt, Dosztojevszkijt, Bulgakovot, Ajtmatovot így népszerűsíteni. Kutatási adatokkal bizonyítja, hogy ezek és az ezekhez hasonló művek „Magyarországon akkor sincsenek hátrányos helyzetben, ha az orosz és szovjet művekkel szemben újratermelődő előítéletekkel még ma is számolni kell a lakosság különböző rétegeiben. Ezeknek az előítéleteknek egyik oka éppen az ilyen kampányokban keresendő. Nemigen hiszem, hogy van olyan ország – természetesen a Szovjetuniót kivéve –, ahol sokkal olvasottabb volna Tolsztoj, Dosztojevszkij, Bulgakov, Ajtmatov vagy Suksin, mint ná-lunk.⁵³ (Ami például Bulgakovot illeti, első helyen állunk világvi-szonylatban.⁵⁴) Kamarás végül arra a következtetésre jut, hogy a Kell a jó könyv pályázattal rosszul politizáltunk, majd – és ez az igazi kegyelemdőfés – egy olyan megyei könyvtár munkatársát idézi, amely kétszer is élen végzett a Kell a jó könyv pályázaton: „A mennyiségi, fölhalmozó szemlélet nyavalyáját égetik ezek az olvasópályázatok még a fertőzetlen könyvtárosba is. Így esetleg a jól végzett munka örömeinek illúzióját is kelthetik. A versenyző pedig indigót vesz, és egy ültében hét-nyolc példányban is válaszolhat arra az invenciózus kérdésre, hogy hogyan hívták Edigej tevéjét. (A kérdés – kivételesen fogós –, mert az adott tevének több álneve is volt.) Az olvasás lényegében intim, bensőséges találkozások pillanata. Ha mégis karneváli fényre visszük, az inkább tárgyi tudáshoz kötődjék. A szépirodalom lényege elsikkad ebben a versenyben. A Kell a jó könyv gyatra kérdésözöne megöli a valódi fölfedezéseket, találkozásokat, így a kényszerített olvasással a versenyszellem hatására létrejövő találkozás inkább káros, mint hasznos”. Végül Kamarás számba veszi a „Mit tegyünk? Mit tehetünk?” kérdésekre adott válaszokat is. Mivel az ilyen akciókban való eredményes részvétel kétségkívül növelte a politikai, közigazgatási és szakmai felettesek szemében a könyvtár presztízsét, nem könnyű a válasz, hiszen nem könnyű kimondani, hogy a mozgalom nem mozgat. „Nem könnyű a válasz, mert ezeknek az akcióknak az indítékai között immár kibogozhatatlanul összekeveredtek a nevelési, a politikai és a kereskedelmi célok, a könyv az olvasás, a könyvtár, a KISZ és más intézmények, szervek propagandatevékenysége, a könyvtárak saját és kényszerből vállalt feladatai, a mozgalmi pátosz, a nevelési hitbuzgalom, a public relation és az agitka, a Kiváló Könyvtár cím elnyerésének vágya és egy újabb »musz-feladat« minél fájdalommentesebb letudása.” Baricz Zsolt úgy véli, hogy időnként szükségesek a karneválok, ám ezek szerint csak a játszani kívánók szűkebb körét kiszolgáló rendezvények lehetnének. Ramháb Mária akciók helyett az ifjúság valódi igényeit kiszolgáló olvasmány- és irodalomközvetítést segítő ötletek gyűjtését és az ezekből összeálló módszertár felállítását javasolja. Kamarás két hosszú távú „akciót” javasol: először is „a legszemélyesebb művelődési tevékenységnek, az olvasásnak minden eddiginél tudato-

sabb, szakszerűbb és tapintatosabb katalizását”, másodszer pedig „a meglévő és ezután születő közösségek olvasmánnyal, információval, nyilvánossággal, fórummal és otthonnal segítését”.

Számvetés az olvasómozgalomról 2003-ban

Mit tehetnénk még ehhez hozzá 2003-ban? Először talán azt, hogy volt egy vékonyabb, szűkebb, már vagy még nem olvasó réteg, az ő másodlagos szocializációjukhoz, azon belül is olvasói habitusuk erősítéséhez az olvasómozgalmak keretét, feltételt, katalizátort jelentettek. Tízezrekkel is előfordulhatott, hogy a mozgalmi feladatként vagy üzleti befektetésként vagy a könyvtárosnak tett szívességből kézbe vett olvasmányból élmény lett, s olykor katartikus is. Sok olyan fiatal munkás akadt, aki már eleve motivált volt a továbbtanulásra, felemelkedésre, akiket éppen ebben a keretben erősítettek irodalomközvetítő könyvtárosok a művelődésben. Másfelől az irodalmi mű sok-sok ezek szemében áruvédjeggyé, jópontokká, nyereménytárggyá vagy éppen készpénzzé váltható zsetonná vált. Így éppen az olvasómozgalmak is erősítették a hetvenes-nyolcvanas években erősödő teljesítményelvű, pragmatikus habitus elterjedését, amit Hankiss és társai jeleztek ekkori értékrend-kutatásaikban.

A fantáziátlan és akarnok, művelődéspolitikának álcázott politika alól felszabadult intézményekben azonban nem az történt, amit a mozgalmat kritizáló irodalomközvetítők utópiáikban felvázoltak, és ebben a politikai rendszer megváltozása sem segíthetett. A megnövekedő szabadságtér nem generált több és jobb olvasást. Az irodalomolvasás mennyisége és minősége immár két évtizede állandóan csökken. Kamarás így fejezte be csaknem húsz éve a többjelentésű Mire pályázunk? című írását: „Hogy ehhez⁵⁵ előbb meg kellene változnia a társadalomnak? Igaz, de mitől változna meg, ha nem ezektől a próbálkozásoktól is? Hogy ehhez meg kellene változnia a könyvtárak munkáját megítő szervek mércéjének? Feltétlenül, de ki fogja őket erre rászorítani, ha nem mi? Hogy ennek talán a legfontosabb feltétele a hiteles személy, akinek a metakommunikációja is igazolja azt, amit mond, akinek határozott elképzelése van az emberről és önmagáról is? Ez mélységesen igaz, de ennek is feltétele egy olyan mikroklíma (beleértve a munkahelyi légkört, a könyvtárosok közösségét, az adott település értékét közvetítő értelmiségiek együttesét is), amely lehetővé teszi és segíti, hogy a könyvtár »hiteles (illetékes) helyé«, a könyvtáros hiteles személlyé váljék. Az olvasópályázatok sikertelenségének ugyanis fő oka éppen az volt, hogy sem a kiírókat, sem a közvetítőket nem érezték a beszervezettek hiteles helyeknek és személyeknek. Hogy a „Kell a jó könyv!” kimondása előtt alaposan át kell gondolni, hogy még mi minden kell. Igen, mert – megismétlem, amit már oly sokszor le kellett írnom – valamihez, valamiért olvasunk. Hogy mire pályázzunk? Olvasóink szeretetére, értelmes, élménydús párbeszédre, a »jó mulatság, fér-

fimunka volt» érzésre, hitelünk igazolására.”

Mindebből még kevés valósult meg. Elég csak a közművelődési könyvtárakra gondolni, melyeknek egy része az információs társadalom jegyében változtatta meg habitusát. A vissza nem kívánt olvasómozgalmak helyén most űr tátong. (2003)

IRODALOM

A MAGYARORSZÁGI OLVASÓMOZGALMAK KEZDETEI

Beszámoló a Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár november havi olvasómozgalmi munkájáról. (1949) dec. 1. – Ua. decemberről (1950) jan. 20. – Ua. januárról (1950) febr. 8. Kéziratok. A Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár irattára, *Olvasómozgalom*, (1950) 51.

A Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár az olvasómozgalomról. Kézirat. Budapest. (1951) jan. 22. Uo.

Jegyzőkönyv a Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár által 1951. jún. 16-án rendezett olvasóértekezletről. Kézirat. Uo.

Nagybudapesti területi olvasómozgalom terve 1949. IX–XII-ig. Kézirat. Uo.

Tervezet a Fővárosi Szabó Ervin könyvtárnak a nagybudapesti olvasómozgalomba való bekapcsolására. Kézirat. Budapest. (1949) júl. 18. Uo.

OLVASÓMOZGALOM 1956 ELŐTT ÉS UTÁN

Bárdos László (1959): Még egyszer a „József Attila” olvasómozgalomról. *Könyvtári Híradó*, 4.

Kovács Emil (1961): Olvasómozgalom. Eredmények és javaslatok. *Könyvtári Híradó*, 1. Mihályi Imre (1956): A József Attila olvasómozgalom 1957 évi előkészületei. *Könyvtáros*, 10. 721.

Novotny Lajos (1959): A Magyar Kommunista Ifjúsági Szövetség „József Attila” olvasómozgalmáról. *Könyvtári Híradó*, 1.

Tapasztalatok, vélemények az olvasómozgalomról és a kongresszusi versenyről. (1959) *Könyvtári Híradó*, 4.

Tiszay Andor (szerk., 1956): A „József Attila olvasómozgalom” bronz és ezüst fokozatára kijelölt könyvek. In: *Bibliográfiai segédkönyv az olvasómozgalmat szervező könyvtárosok és az olvasómozgalomban résztvevő ifjúság számára*. FSZEK, Budapest.

Török Józsefné (1960): A „József Attila” olvasómozgalom a szakszervezeti könyvtárakban. *Könyvtári Híradó*, 1.

Útmutató a József Attila olvasómozgalom szervezéséhez 1962/63 évre. (1962) Veszprém Megyei Könyvtár, Veszprém.

A HATVANAS ÉVEK MÁSODIK FELÉNEK OLVASÓMOZGALMAI

6 könyv – 18 kérdés. Módszertani levél. (1969) A Szolnok Megyei Verseggy Könyvtár és a KISZ Szolnok Megyei Bizottságának kiadványa.

Játék és valóság. Olvasónapló pályázat felsezabadulásunk 25. évfordulójára. (1969) Budapest.

A KISZ KB Intéző Bizottságának határozata az ifjúság olvasási kultúrájának fejlődéséről, az „Olvasó ifjúságért” mozgalom feladatairól. (1968) jún. 27.

Kóger Tamás (1969): Ifjúság és könyv. *Komárom Megyei Könyvtáros*, 4.
 Kóger Tamás (1969): Az MSZBT jubileumi olvasómozgalmáról. *Komárom Megyei Könyvtáros*, 6.
 Módszertani levél. Az „Olvasó ifjúságért” mozgalom. (1969) Szolnok megyei KISZ Bizottság.
 A Magyar-Szovjet Baráti Társaság, a Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár és az Állami Könyvterjesztő Vállalat levelezése. Kéziratok. FSZEK irattár.
 Az olvasó népert mozgalom társadalmi elnökségének felhívása. (1969)
 Az „Olvasó Népert” mozgalom és a könyvtárak. A mozgalom koordinációs bizottságának felhívása. (1970) *Alföld*, 3. 60–70.
 Takács Anna (1972): Túl a félidőn a „Kell a jó könyv” olvasópályázat. *Komárom Megyei Könyvtáros*.

A HETVENES ÉVEK: AZ OLVASÓMOZGALMAK VIRÁGKORA

Balogh Ferenc (1972): „Kell a jó könyv!” *Könyvtári jegyzések*, 3.
 Bielik Ágnes (1972): Feladataink a munkásbrigádok közművelődési vetélkedőjének előkészítésére. *Könyvtári jegyzések*, 2.
 Kamarás István (1993): *Mindig van remény*. 5.
 A „Kell a jó könyv '77” pályázat ismertetése. (1976) Budapest.
 Kóger Tamás (1975): Olvasási program felszabadulásunk 30. évfordulója jegyében. *Komárom Megyei Könyvtáros*, 25.
 Könyv és Ifjúság. (1979) Pest Megyei Könyvtár, Szentendre.
 Könyv és ifjúság. (1979) OSZK – KMK, Budapest.
 Lezárult a Kell a jó könyv! (1972) *Komárom Megyei Könyvtáros*, 15.
 Az MSZBT Országos Titkársága és a Könyvtártudományi és Módszertani Központ körlevele az MSZBT olvasómozgalmáról. (1970) Budapest. Szept. 10.
 „Nem születünk katonának” olvasópályázat. Pályázati füzet. Az „Olvasó katonákért” mozgalom részeként. (1981) Budapest.
 Olvasási program a felszabadulás 30. évfordulójának évében. (1974) Hazafias Népfront Országos Tanácsa és Országos Széchényi Könyvtár KMK, Budapest.
 Olvasó katonákért. Módszertani tanácsok olvasómozgalom szervezéséhez. (1971) Magyar Néphadsereg Központi Klubja Módszertani Osztálya, Budapest.
 Az Olvasó munkásért pályázat felhívása. (1976) *Könyvtáros*, 6. 316.
 Az Olvasó munkásért pályázat kiegészítő olvasmányai. (1976) *Könyvtáros*, 8. 450–451.
 Az Olvasó Népert mozgalom ajánlott könyvei 1977. (1976) OSZK – KMK, Budapest.
 Sándor Ottóné (1974): A Volgától az Elbáig. *Könyvtári Híradó*. (FSZEK), szept.-okt. 20–21.
 Szakács Józsefné (1981): A közművelődési mozgalom irodalmi anyaga. *Könyvtári jegyzések*, 3.
 T. G. (1975): A Volgától az Elbáig. Olvasó- és rejtvenypályázat a felszabadulás 30. évfordulójára. *Könyvtáros*, 7. 422.
 Varga Gáborné (1977): Munkásbrigádok a Megyei Könyvtárban. *Könyvtári jegyzések*, 2.
 Vetélkedő szocialista brigádok részére. (1974) *Pest megyei könyvtáros*, 4. 16–17.

VÉGJÁTÉK: A NYOLCVANAS ÉVEK

Csobai László (1984): „Kell a jó könyv 1984.” *Könyvtári jegyzések*. (Békéscsaba) 3. 23–25.
 Varga Róbert (szerk. 1992): *Diplomásból értelmiségi*. Országos Köznevelési Intézet, Budapest.
 Kamarás István (1983): Véleményem szerint. *Könyvtáros*, 9.

Kamarás István (1983): Mire pályázní? (Tények és vélemények az olvasómozgalmi pályázatokról). *Könyvtáros*, 9.

Kristó Nagy István (1984): Negyven könyv. (A Magyar Néphadsereg „40 év – 40 könyv” olvasópályázatának ismertetése.) *Olvasó Nép*, 2. 104–107.

Maróti Andor (1984): Ellenvélemény az olvasómozgalmakról. 11.

Pelejtei Tibor (szerk., 1980): *Olvasó ifjúságért 1980–1981*. Budapest. OSZK – KMK.

Pelejtei Tibor (szerk., 1982): *Olvasó ifjúságért 1982–1983*. Budapest. OSZK – KMK.

Pályázati felhívás és módszertani levél az Olvasó ifjúságért pályázathoz. (1982) Az Olvasó Ifjúságért Szolnok Megyei Szervező Bizottsága, Szolnok.

Simon Zoltán (1984): Köz- és magánvélemény az olvasómozgalmakról. *Könyvtáros*, 11.

AZ OLVASÓMOZGALMAK KRONOLÓGIÁJA

1949 október – Indul a „Nagybudapesti olvasómozgalom” első akciója.

1950 – Budapesten még két (3–3 hónapos) olvasómozgalmi akciót szerveznek. Vidéken is megindul az olvasómozgalmak szervezése.

1951 – Vidéken az Írószövetség támogatásával szerveznek olvasómozgalmakat.

1955 – A KISz meghirdeti a József Attila olvasómozgalmat.

1956 – Folyik a József Attila olvasómozgalom. Az október első felében közzétett tervek jelentős módosításokat tartalmaznak.

1956 okt. – 1958. Nem indul olvasómozgalom.

1959 – Újra indul (módosult programmal) a József Attila olvasómozgalom.

1965 – A Magyar Szovjet Baráti Társaság (MSZBT) más intézményekkel (Áll. Könyvterjesztő, Európa Kiadó, FSZEK) pályázatot hirdet szovjet könyvek népszerűsítésére.

1967 – A KISz a Nagy Októberi Szocialista Forradalom tiszteletére Szép szó című irodalmi pályázatot és Az Aurórától a holdrakétáig című irodalmi rejtvénypályázatot hirdet.

1968 – A Magyar Írók Szövetsége tavaszi közgyűlésén felmerül az Olvasó Népért mozgalom terve. Az ünnepi könyvhéten bejelentik a mozgalom indulását. A KISz meghirdeti az Olvasó Ifjúságért mozgalmat.

1969/70 – A felszabadulás 35 éves évfordulója alkalmából a KISz Játék és vallomás címmel olvasónapló pályázatot hirdet. Az MSZBT az évforduló alkalmából (más szervezetekkel együtt) 6 könyv – 18 kérdés címmel pályázatot hirdet.

1971 – Az MSZBT egy éves pályázatot hirdet Kell a jó könyv címmel. A Néphadseregben az Olvasó Népért mozgalom keretében Olvasó katonákért címmel olvasómozgalom indul.

1974/75 – A HN és a KMK Olvasási program a felszabadulás 30. évfordulója évében című pályázatot hirdet. Listája: Válogatás 30 év legjobb magyar és világirodalmi könyveiből. Az MSZBT pályázatot hirdet a felszabadulás évfordulója alkalmából. Budapesten külön évfordulós pályázat is indul A Volgától az Elbáig címmel.

1976/77 – Olvasó munkásért névvel mozgalom indul. Szervezők: HN, SZOT, Kulturális Minisztérium.

1977 – A KMK kiadja Az Olvasó Népért mozgalom ajánlott könyvei 1977-et.

1979 – A KISz meghirdeti a Könyv és ifjúság akciót. A KMK Könyv és ifjúság címmel módszertani útmutatót ad ki.

1980 – A KISz a Könyv és ifjúság folytatásaként Olvasó ifjúságért címmel új pályázatot hirdet.

1981 – A Néphadsereg az Olvasó Katonáért mozgalom keretében olvasópályázatot hirdet Nem születünk katonának címmel.

1982/83 – A KMK Olvasó ifjúságért 1982–1983 címmel módszertani útmutatót ad ki.

1984 – A Néphadsereg 40 év – 40 könyv címmel felszabadulási vetélkedőt hirdet.

1984/85 – Az MSZBT ismét meghirdeti a Kell a jó könyv című pályázatát.

RÖVIDÍTÉSEK

ÁKV	Állami Könyvterjesztő Vállalat
DISZ	Demokratikus Ifjúsági Szövetség
FSZEK	Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár
HN	Hazafias Népfront
Írószövetség	Magyar Írók Szövetsége
KISZ	Kommunista Ifjúsági Szövetség
KMK	Országos Széchényi Könyvtár – Könyvtártudományi és Módszertani Központ
MNDSZ	Magyar Nők Demokratikus Szövetsége
MSZBT	Magyar-Szovjet Baráti Társaság
Műv.Min.	Művelődésügyi Minisztérium
SZOT	Szakszervezetek Országos Tanácsa
TIT	Tudományos Ismeretterjesztő Társaság

OLVASÁSSZOCIOLÓGIA

AZ OLVASÁSKUTATÁS TÁRSADALMI VISSZHANGJA MAGYARORSZÁGON

Teljesen egyetértek Kronstein Gáborral, aki az Olvasáskutatás a tudománnyá válás útján alcímű összegző tanulmányában ezt írja: „Az olvasáskutatás, ahogy az idők folyamán változtak vizsgálatai céljai, elemzési elvei és módszerei, kettős utat tett meg: kivált a rokon területekből, de mint tudományág önálló arcát fokozatosan kialakítva lassan ismét beilleszkedett valamely fölérendelt tudománycsoportba, lett légyen az a művelődéskutatás, tudásszociológia, vagy a társadalmi tudat más típusú szondázása. E kiválás-belesimulás sosem volt öncélú: a kutatók követve a változó társadalmi igényeket, a gyakorlatnak adtak folyamatosan segítséget, benne kezdettől fogva a nevelésnek, de a praktikum szintje fölött mindig ott volt az alapkutatás becsúgyóan tisztességes törekvése: mind többet tudni az olvasásról, az olvasó emberről, majd az emberről, aki éppen olvas.” (Kronstein, 1982)

A MŰHELYEK

Olyan kutatóműhely, amelynek fő feladata az olvasás tudományos igényű tanulmányozása, Magyarországon 1983-ban kettő van: a magyar Könyvkiadók és Könyvterjesztők Egyesülésének Piackutató csoportja (két kutatóval) és a Könyvtártudományi és Módszertani Központ (továbbiakban KMK) olvasáskutatói műhelye (öt kutatóval).

Alig több mint féltucatnyi intézményben (tudományos kutató intézetekben, egyetemi tanszékeken, könyvtárakban találhatók kutatók, akik rövidebb-hosszabb ideig fő feladatként vagy alkalmyszerűen olvasáskutatással foglalkoznak. Nem is annyira formális, mint inkább az informális műhelyeket hiányolom. Az Országos Pedagógiai Intézetben Fülöpné Kádár Judit az olvasási készség, a debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Közművelődési és Felnőttnevelési Tanszékén Durkó Mátyás az olvasási folyamat és az olvasmány-megértés, Sz. Szabó László pedig az irodalmi ízlés, a Tömegkommunikációs kutatóközpontban Tomka Miklós az olvasás és a különböző tömegkommunikációs formák és csatornák kapcsolata, a Művelődéskutató Intézetben Józsa Péter vezetésével több kutató az esztétikai hatásmechanizmus, a magyar Tudományos Akadémia Pszichológiai Kutatóintézetében Halász László az irodalompszichológia, a József Attila tudományegyetem Könyvtárában Szentirmai László elsősorban az olvasás és életmód, az Ifjúsági Lapkiadó Vállalat ifjúság- és közvéleménykutatási csoportja a sajtóolvasás kutatásával foglalkozik.

Műhelyé válik időnként egy-egy közművelődési könyvtár is – például a Veszprém Megyei Könyvtár, a jászberényi Városi könyvtár és a Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár –, amikor tudományos igényű kutatásra vállalkozik, olykor egyedül, olykor főhivatású kutatóműhely társvállalkozójaként.

A magyarországi olvasáskutatásra jellemző a folyamatosság hiánya. Nem akad eddig folytatója a néhány éve elhunyt (?), világszerte elismert Józsa Péter irodalomszociológiai munkásságának a Művelődéskutató intézetben. Ugyanígy üresen maradt a helye a diákok és a tanárok olvasási szokásait és irodalmi ízlését vizsgáló Tánczos Gábornak az Országos Pedagógiai Intézetben. Olyan, olvasáskutatóként is elismert társadalomtudósok pedig, mint Gondos Ernő, Hankiss Elemér, Miklós Pál ma már nem vagy csak ritkán és érintőlegesen foglalkoznak olvasással.

Mind közül a legjelentősebb olvasáskutatói műhely mindmáig a KMK-é. Profilja a legszélesebb: szociológiai, pszichológiai és pedagógiai megközelítésű kutatásoknak és kísérleteknek egyaránt műhelye. Ez a műhely vállalt föl legtöbbet „Magyarország olvasástérképének” elkészítéséből (vizsgálva az összalakosság, a fizikai munkások, az értelmiségiek és a gyerekek olvasási szokásait), az irodalmi ízlésnek, az irodalmi művek befogadásának, az olvasmányok hatásának és az olvasmányközvetítő intézmények (elsősorban a könyvtár) társadalmi szerepének és működésének kutatásából.

A KUTATÁSI EREDMÉNYEK ELTERJEDTSÉGE ÉS HOZZÁFÉRHETŐSÉGE

Jól érzékelteti egy tevékenység vagy egy intézmény munkájának eredményességét és elismertségét az, hogy milyen széles körben és milyen körökben ismerik, hogy hol és milyen formában hozzáférhetők termékei. A könyvkiadás eléggé mostohán bánt az olvasáskutatással. Az egyéni teljesítményeket – ha olykor 4–5 éves késéssel is – jóval inkább elfogadta, mint magát az olvasáskutatást (mint diszciplínát). A kutatási eredmények többsége – a legizgalmasabbak és a legszínvonalasabbak is – elsősorban a műhelyek anyaintézményeinek kiadványai között láttott napvilágot (ahogy Veres András írta: „féllegálisan”), ezek nem kerültek széles körű terjesztésre, nem jutottak el a könyvesboltokba. Mintegy tucatnyi könyv jelent meg központi kiadóknál, így a Tankönyvkiadónál, valamint az Akadémiai, a Gondolat, a Közgazdasági és Jogi, a Táncsics és a Kossuth kiadóknál, ezekből azonban csak hármat mondhat magáénak a KMK kutatóműhelye.

Jelentős mértékű jóvátételt jelentett – bár eléggé sokat kellett rá várni – az olvasáskutatók számára az 1982-ben megjelent Az olvasás anatómiája című tanulmánykötet, amely – ha nem is reprezentatív összképet –, de vi-

szonylag átfogó tájékoztatást kínál a magyarországi olvasáskutatás eredményeiről is.⁵⁶ Valamivel többet vállaltak föl a könyvtárügy szakfolyóiratai, a társadalomtudományi folyóiratok, a pedagógiai lapok és folyóiratok viszont alig valamit, náluk valamivel többet az irodalmi folyóiratok, ám elsősorban a vidékiek. Nagy veszteséget jelentett a könyvkiadás és a könyvterjesztés A könyv című folyóiratának (amely rendszeresen közölt olvasápszociológiai tanulmányokat) meglehetősen önkényes megszüntetése.

Nem érheti szemrehányás az országos napilapok többségét: az elmúlt évtizedben legalább ötven elemző jellegű írás jelent meg ezekben az olvasásról és az olvasáskutatásról, valamint legalább két tucatnyi maguktól az olvasáskutatóktól. A magazinok és a tudományt népszerűsítő hetilapok csak nagyon ritkán váltak az olvasáskutatás fórumává. Fehér holónál is ritkábban jelent meg az olvasáskutatás vagy az olvasáskutató a Magyar Televízió képernyőjén, ahol az „olvasásügy” meglehetősen szakszerűtlenül, rózsaszínben és lakkozva, inkább „hitbuzgalmi”, mint valóságfeltáró (és azt a valóságos helyzet ismerete alapján megváltoztatni kívánó) felhanggal kerül a nézők elé. Csupán a legutóbbi évben észlelhetünk kedvező változást, amikor – két alkalommal – olvasáskutató elemezte napjaink olvasási kultúráját egy kulturális magazinműsorban.

74
Égészen más a helyzet a Magyar Rádióban, ahol – persze nem fő műsoridőben – eléggé gyakran esik szó az olvasás helyzetéről, olvasáskutatói eredmények ismertetéséről, méghozzá egészen különböző típusú műsorokban, a reggeli krónika rövid interjúiban ugyanúgy, mint a kulturális magazin műsorában, tudósok kerekasztal-beszélgetése keretében és az ifjúsági osztály műsoraiban.

Mindent összevetve: a különböző kommunikációs csatornákat tekintve ha kedvezőtlennek nem is, de eléggé felemásnak, féloldalasnak és hiányosnak ítélné a magyarországi olvasáskutatás eredményeinek közvetítése és hozzáférhetősége.

SAKMAI KRITIKA

Az olvasáskutatás átfogó értékelésével magukon az olvasáskutatókon kívül eddig senki sem foglalkozott. Nem kaptak kellő elismerést és kritikát a legnagyobb teljesítmények, gondolok elsősorban Józsa Péter és Gondos Ernő irodalomszociológiai, Halász László irodalompszichológiai, valamint a két főhivatású műhely olvasáskutatói tevékenységére. Eddig még nemigen foglalkoztak érdemben Az olvasás anatómiája című kötettel sem. Előfordult, hogy egy-egy kutatásnak külföldön nagyobb visszhangja volt, mint itthon. Jellemző az, hogy a megjelent recenziók és kritikák harmadát-felét körön belüliek, vagyis maguk az olvasáskutatók írták társaik műveiről, vagyis a legkompetensebbek, ugyanakkor a pozitív irányban leginkább elfogultak.

Igen ritkán vált érdemi vita tárgyává olvasáskutató írása. A ritka kivételek egyike Gondos Ernő Olvasói ízléstípusok című műve volt, amelyet komoly támadások értek az Élet és Irodalom, valamint a Kritika hasábjain. A rendkívül jelentős kutatást végül is az egyik legnagyobb tekintélyű művelődéskutatónk, Vitányi Iván védte meg.

Megvizsgáltuk tizenöt, olvasáskutatósi eredményeket közlétező könyv kritikai visszhangját. Az olvasás anatómiája kivételével valamennyi a KMK kutatóműhelyének terméke volt, köztük az Olvasásismeret című egyetemi jegyzet is. A tizenöt könyv közül csak öt jelent meg „hivatalos” kiadónál, a többi a KMK és a Népművelési propaganda iroda kiadványaként.⁵⁷ A recenziók és kritikák kétötöde könyvtári szaklapokban és irodalmi folyóiratokban, egynegyede napilapokban és magazinokban jelent meg. A szerzők kétötöde könyvtáros és olvasáskutató, negyede újságíró. Igazán jelentős szakember mindössze négy akadt közöttük (nevük összesen hat írás alatt jelent meg). A „reakció-idő”, vagyis a könyvek és a kritikák megjelenése között eltelt idő átlagosan egy év. A napi- és hetilapokban megjelenő írások többsége ismertetés, de a folyóiratokban megjelent írások legfőbb jellemzője is ugyanez. A harminc recenzió közül mindössze egy, egészében elmarasztaló akadt, bíráló megjegyzések ezen kívül csak elvétve fordultak elő. A leggyakoribb minősítő jelző a művek kiválóságát, újdonságát és megbízhatóságát dicséri. Amikor érdemi a minősítés, dicsérik magát az olvasáskutatást és a műhelyt, mert új módszereket dolgozott ki, mert újszerű módszereket vett át, mert túllépett a tetszett-nemtetszett sémáján, mert figyelembe vette a társadalom finom rétegzettségét, mert szemléletet formált és ízlést nevelt, mert elszakadt a számoktól, mert kilépett az empirizmus gyermekcipőjéből, mert nemzetközi vállalkozásokba is kezdett, mert az olvasással kapcsolatos téveszméket és hamis hiedelmeket cáfolt meg. Elmarasztalják kutatásainkat a módszertani leegyszerűsítésekért, a túlságosan kis mintákért, a túlságosan nagy mintákért, a számszerűség bűvöletéért, a kísérleti helyzetek torzító hatásának nem kellő mértékű figyelembevételé miatt, a metodika nem kellő terjedelmű ismertetése miatt. Ami az eredmények felhasználhatóságát illeti, a kritikusok a kutatásoknak a gyakorlatban való alkalmazását, valamint az eredményeknek a művelődéspolitikai minden szintjén való figyelembevételének fontosságát hangsúlyozzák.

Mivel érdemi átfogó értékelés az olvasáskutatók önértékelésén kívül mindössze egy készült (Kronstein Gáboré), felkértük a művészetszociológus Wessely Annát, az irodalomelmélettel és irodalomszociológiával foglalkozó Veres Andrászt és az olvasáskutatással is foglalkozó művelődésszociológus Szentirmai Lászlót, hogy az általunk megadott tizenegy mű alapján minősítsék a magyar olvasáskutatás, elsősorban a KMK műhelyének termését.⁵⁸

A hatvanas években szinte a nullpontról meginduló olvasáskutatás eddigi történetét Kronstein Gábor három szakaszra tagolja: (1) megbízható statisztikai adatokra támaszkodó, független változóként elsősorban társadalmi-demográfiai tényezőkkel operáló elemzések készültek; (2) az üzenetközvetítés kommunikációelméleti szempontjához kapcsolódva az esztétikai reflexiók szociológiai és lélektani feltárása; (3) az olvasásnak mint összetett elsajátítási és szelekciós folyamatnak a vizsgálata az esztétikai és művészetszemiotikai összefüggéseket is figyelembe véve. Két megjegyzés kívánczik ehhez. Már az első szakaszban – igaz, szubdomináns jellemzőként – a „kik?”, „mennyit?”, „mit?” kérdések mellett már felbukkantak a „hogyan?” és „miért?” kérdések is. A harmadik szakaszban még csak néhány – igaz prominens – kutatásra jellemző az, amit Kronstein fő jellemzőnek gondol. Abban viszont teljesen egyetértek az elemzővel, hogy a szocializáció szempontjából meghatározó kulturális alrendszernek, a tudatvilágnak (az ismeretek, vélekedések, nézetek, meggyőződések, attitűdök, értékek és szokások strukturált rendjének) kutatásává válik az olvasáskutatás, amely – mint ezt Józsa Péter megállapította – még nem rendelkezik a maga „közélméletével”. Ha van alapvető hiányossága a magyar olvasáskutatásnak, éppen ez az (amibe éppen csak belekezdett Józsa, hirtelen halála előtt): a nagy elméletekhez, a társadalomképhez, az emberképhez, a lételmélethez kapcsolódó, az olvasást a „nagy ügyek” közé besoroló közélmélet.

Veres András elsősorban *Az olvasás anatómiája* című tanulmánykötet írásai alapján készítette el a magyarországi olvasáskutatás mérlegét. Korszakos jelentőségű könyvnek tartja, „amely többet nyújt, mint amit a gyanakodva figyelő irodalmár (és egyéb társadalomtudós) eddig feltételezett az olvasásszociológiáról”, ám hozzáteszi, hogy „talán kevesebbet, mint adhatott volna”. Abból a kötetből, amelyet a Veres által is egyetértően idézett kritikusa „az olvasáskutatás nagykorúsításának” tekint. Veres joggal hiányolja a debreceni egyetem és a MTA Irodalomtudományi Intézete műhelyeinek képviselőit. Az utóbbit több joggal, főleg ami a kutatóintézet Értéktudományi és Kutatócsoportjának axiológiai megközelítésű műelemzéseit és az intézet néhány munkatársának (elsősorban Bojtár Endrének) elméleti írásait illeti. A hiányok fő oka az, hogy a kötet két meglehetősen különböző foglalkozású, felfogású és ízlésű szerkesztő kompromisszuma volt. Az olvasáskutatót kifejezetten megnyugtathatja, hogy az olvasáskutatáshoz szorosabban kapcsolható írássok többségét a jobbak és a legjobbak közé sorolja a kritikus, Józsa Péter, Gereben Ferenc és Gondos Ernő írásait emelve ki leginkább.

Szentirmai László úgy látja, hogy az olvasáskutatók eddig elkészült tanulmányai az első emeletet jelentik, amely alól még hiányzik a földszint. Úgy véli, hogy ennek az a fő oka, hogy az olvasáskutatók több-

sége bölcsezt (könyvtáros és irodalmár), akik makacsul hisznek abban, hogy az olvasás alaptevékenység, amely többé-kevésbé jobbra, tökéletesebbé teszi az embereket, így aztán elég sokat tudunk a „derék, becsületes olvasóról”, de alig valamit a másik oldalról. Szentirmainak igaza van akkor, amikor azt hangoztatja, hogy a még nem és a már nem olvasókkal is kell foglalkozni, mert különben a kutató könnyen keveredhet olyasféle apologetika zsákutcájába, mely szerint, idézem Szentirmait, „a jó emberek olvasnak és kommunista mennyországba kerülnek, a nem olvasók viszont a kapitalista pokolba, jobb esetben a szocialista tisztítótűzbe jutnak.”

Wessely Anna kigyűjti az általa „a hazai olvasáskutatásban megfogalmazott kérdések és elért eredmények kitűnő keresztmetszetének” tartott Az olvasás anatómiája kötet tanulmányaiból azokat az axiomatikus állításokat, melyeket jószerivel senki sem vitat, amelyek mégis csak elvértve kerülnek bele a kutatási tervekbe; ilyeneket, mint az ízlés és étosz összefüggése, a formaélmény valóságos szükséglete, a cselekvés és az életvitel autonómiájának igénye, valamint a szuverén műélvezet kölcsönhatása, a szellemi kihívás keresése, mint az olvasásszükséglet egyik fontos motívuma, a befogadás és a katarzis több lehetséges, egymással egyenértékű típusainak elismerése. Egyetértek bírálónkkal abban, hogy a további kutatások szempontjából döntő jelentősége lesz annak, hogy mennyire sikerül a hipotézisekbe és a metodikába beleépíteni az elmúlt két-három évtized nemzetközi művészetelméleti és kultúraelméleti eredményeit, valamint abban is, hogy eléggé ritka még kutatásainkban az alkalmazott fogalomnak és módszereknek olyan önkritikus vizsgálata, amilyen például az Élményalakzatok I. című kötetben olvasható. Tény, hogy kutatásról kutatásra öröklődnek az elvileg nem eléggé tisztázott és csak kétes bizonyító erővel működtethető kategóriák és osztályozási rendszerek.

A KUTATÁSI EREDMÉNYEK HASZNOSÍTÁSA

Ebben a tekintetben nemcsak az olvasáskutatás, hanem a felhasználó és a „nem használó” is vizsgázik. Sokszor előfordul, hogy az olvasásügy gyakorlata olyasmit követel a kutatóktól, amit már elvégeztek. Gyakori, hogy a könyvtáros, a könyvterjesztő, a pedagógus egy-egy tényfeltáró vagy elméleti kutatás gyakorlati következtetéseit hiányolja, csak azért, mert tolmács nélkül kénytelek az olvasáskutatók – igaz, olykor valóban kacifántos – szövegeinek olvasására. És most mégis az olvasáskutatás megmértetésére helyezem a hangsúlyt, azt vizsgálva, hogy mire és hogyan használták kutatásaink eredményeit. A kép változatos és ellentmondásos, összességében azonban kedvezőnek mondható, ami arra kötelezi az olvasáskutatót, hogy a posztján maradjon.

A művelődéspolitikai irányítás nem egyszer bírálta, csitította, leintette vagy a „helyére tette” az olvasáskutatókat, nem egyszer viszont komoly feladatokkal bízta meg. Így történt ez a közművelődési párthatározat előkészítésekor, amikor a tucatnyi előkészítő bizottság egyike éppen az olvasás helyzetével foglalkozó volt, amelynek kilenc tagja között öt olvasáskutató akad s titkára jómagam voltam. Egy készülő – majd végül félretett – művészpólitikai pártokumentum háromtagú szövegező csapatában is helyet kaptam mint olvasáskutató, pártonkívüliségem ellenére. A Kommunista Ifjúsági Szövetség a kezdeti időszakban mecénása is volt az olvasáskutatásnak, és – ha nem is döntő fontosságú ügyekben – rendre kikérte az olvasáskutatók véleményét. A Szakszervezetek Országos Tanácsa bízta meg még a megalakulása pillanatában kutató-műhelyünket a fizikai munkások olvasási kultúrájának vizsgálatával, és később is jelentkezett kisebb megbízásokkal. A Hazafias Népfront – mint a Darvas József által megindított Olvasó néperért mozgalom gazdája – állandóan kapcsolatban van az olvasáskutatókkal, akik a mozgalom különböző munkabizottságaiban és munkacsoportjaiban, konferenciáin és tanácskozásain aktív, kezdeményező, ugyanakkor magával a mozgalommal szemben is kritikus munkatársaik.⁵⁹ Más politikai szervezetek is kérték már olvasáskutatók szakszerű segítségét, például a magyar Nők Országos Tanácsa, amely a nők olvasási kultúrájának vizsgálatával bízta meg műhelyünket.

A könyvkiadás és könyvterjesztés irányítása a legutóbbi időkhöz fel-tűnő módon negligálta az olvasáskutatás eredményeit. Még saját műhe-lyét, a Magyar Könyvkiadók és Könyvterjesztők Egyesülésének Piac-kutató csoportját sem kényeztette el túlságosan. Különösképpen az iro-dalmi olvasottsággal és ízléssel foglalkozó – egyébként mások, példá-ul a pártirányítás és az irodalomtudomány által is elismert – kutatások bosszantották az irodalmi értékekről és fogyasztóikról meglehetősen torz képet alkotó irányítókat. A legutóbbi két-három évben észlelhet-tünk csak kedvező fejleményeket, vagyis az általunk készített „olvasás-térképek” használatát.

A könyvtárügy irányítása az első időben komoly figyelmet szentelt kutatásainknak. Mi sem bizonyítja jobban, mint az, hogy a fontosabb kutatási jelentések minisztériumi főosztályvezetői értekezletek napi-rendi pontjai voltak, s ezek az értekezletek nem egyszer színvonalas műhelyvitákká váltak, melyeken a napirend tárgyát képező dokumen-tumot elkészítő olvasáskutatókon kívül rendre más szakértők is részt-vettek. Később ez a kapcsolat rapszodikusabbá vált, és sem megrende-lés, sem kritika, sem komolyabb visszhang nem született a művelődés-ügy és az oktatásügy minisztériumaiban.⁶⁰ Az oktatási irányítás nem igen zavartatta magát az olvasáskutatóktól, ami nem is csoda, hiszen a tankönyvet monopolizáló oktatás, az olvasót figyelmen kívül hagyó irodalomtanítás számára, mondhatni, ellenjavallt volt mindaz, amit mi,

olvasáskutatók erről mondhattunk. Míg a pedagógusok olvasási kultúrájával foglalkozó kutatás az oktatásügy felső irányításának óvatos támogatásával indult meg, a diákok olvasási kultúrájával foglalkozó kutatásunk a közömbösség falába ütközött, a többkönyvű oktatás eredményes kísérletét bemutató Nagy Attila-könyv sem kapott kellő elismerést a pedagógia világától. Apró eredményként könyvelhető el, hogy a magyar pedagógiai egyik műhelye, a Tankönyvkiadó egy alkalommal olvasáskutatói mű megjelenetésére vállalkozott, valamint az is, hogy az utóbbi időben egyre gyakrabban hívnak meg olvasáskutatót előadásokat tartani, továbbá az is, hogy az Országos Pedagógiai Intézet új, irodalomtudós igazgatója, Szabolcsi Miklós, az olvasáskutatásért elismerője az irodalomoktatás elvi kérdéseivel foglalkozó olvasáskutatókat is meghívott.

A társadalomtudomány művelőinek egy része (elsősorban a szociológusok és az irodalmárok, ritkábban pszichológusok, esztéták, művelődéstudomány és pedagógiával foglalkozók) egyre inkább figyelembe veszik az olvasáskutatás eredményeit. Ezt bizonyítják tudományos munkák hivatkozásai, részvételünk irodalmi, szociológiai, lélektani és pedagógiai konferenciákon, valamint az egyetemi oktatásban.

A mentáhigiene (elsősorban Gerevich József pszichiáter jóvoltából) meglepően sokat vár a biblioterápiával is foglalkozó, az olvasáslélektant művelő és az olvasáspedagógiai kísérletekkel foglalkozó olvasáskutatóktól. Rendre hívják őket konferenciákra és különböző kezdeményezéseikben való részvételre. Segítségünkre számít a büntetés-végrehajtó intézetek országos parancsnoksága is a börtönökben működő könyvtári és olvasáspedagógiai tevékenység alapelveinek és módszereinek kidolgozásához.

A KÖNYVTÁRÜGY ÉS AZ OLVASÁSKUTATÁS KAPCSOLATA

Az olvasáskutatók leghálásabb publikuma kétségkívül a könyvtárrostársadalom. Sajnos elsősorban mint hallgatósága és csak másodsorban mint eredményeinek felhasználója. Leginkább a könyvtárosok továbbképzésében – itt is elsősorban a Könyvtártudományi és Módszertani Központ tanfolyamain – kapott zöld utat az olvasáskutatás. Ezeken – mint ötletadó szakértők, előadók és szemináriumvezetők – az olvasáskutatók állandó résztvevők. Neves szociológusok, pszichológusok, irodalmárok, politikusok és pedagógusok társaságában jelennek meg hallgatóik előtt. Az olvasáskutatók ugyancsak gyakori vendégei a Magyar Könyvtárosok Egyesületének helyi szervezetei által szervezett továbbképzéseken is. Ezeknek az előadásoknak a célja – és mint a visszajelzésekből tudjuk hozadéka is – legalább annyira a szemléletformálás volt, mint a tájékoztatás. Nem ennyire kedvező a helyzet a főisko-

lai és egyetemi szintű könyvtárosképzésben. Mi sem jellemző jobban erre, mint az, hogy az egyetlen egyetemi szintű képzési helyen (az ELTE-n) néhány éve megszüntették az olvasásismeret tárgyat. Elismerésre méltó, hogy ugyanezen az egyetemen a népművelők felvehetik az olvasásszociológiát. A tanárképző főiskolák valamivel jobban befogadták az olvasáskutatás eredményeit.⁶¹

A másik terület, ahol kétségkívül eredményeket könyvelhetünk el, az a könyvtárakban folyó kisebb-nagyobb kutatások szakmai segítése. Ebben a tekintetben nagyot változott a helyzet a hatvanas évek végéhez képest. Akkor nagy divatja volt a felméréseknek. Kellő szakértelem nélkül nagy vállalkozásokba fogtak megyei, városi, üzemi könyvtárak. Kérdőívek tízezreit töltették ki. A legtöbbjük, sajnos, „szűzen” maradt, mert a feldolgozásnál már elfogyott hol a szellemi, hol az anyagi muníció, hol mindkettő, a befejezett kutatások színvonala pedig ritkán érte el a tudományosság vagy akár csak a közölhetőség szintjét. Mégsem ítélem meg negatívan ezt a korszakot, mert szinte elemi erejű valóságéhség hajtotta ezeket a kollégákat, akik a voluntarisztikus „mi legyen”-ekkel szemben a „mi van” megismerésével próbáltak meg védekezni és a mechanikus végrehajtó, illúziókra épülő tudatformáló szerepüket a valóságot a valóságból kiinduló (ha a tudatot nem is megváltoztatni, de befolyásolni akaró) értékközvetítő és nevelő tevékenységre akarták felcserélni.

A hivatásos olvasáskutatók és a szakszerű kutatások megjelenésével és megerősödésével szinte önmagától szűnt meg a szakszerűtlen „felmérősdí”, ám, sajnos, ezzel együtt túlon túl is megcsappant a könyvtárosok kutató-vizsgálódó-kísérletező kedve, hiába próbáltuk könyvtáros kollégáinkat újra és újra kutató tevékenységünkbe bekapcsolni vagy önálló feladatokkal megbízni.⁶²

Az elmúlt másfél évtized alatt a könyvtárügy olvasáskutatói műhelyének (a KMK-nak) mintegy félezer könyvtáros alkalmi külső munkatársa volt, akik interjúkészítőként, megfigyelőként, kísérletvezetőként, adatfeldolgozóként, szervezőként, szakértőként és lektorként vettek részt munkánkban. A számukra pénzkeresést is jelentő munka egyúttal szakmai továbbképzést is jelentett. Jó néhányan más kutatások eredményeinek értő olvasóivá és a gyakorlatba való átültetőivé váltak.

A harmadik terület, ahol az olvasáskutató hasznosnak és eredményesnek érezhette munkáját, a szaktanácsadás. Rendkívül sokféle kérdéssel fordultak hozzánk az elmúlt évtizedben elsősorban a könyvtárosok, aztán népművelők, pszichológusok, ifjúsági vezetők, politikusok, újságírók, irodalmárok, diákok, tudósok, de megfordult körünkben szakmai kérdésekkel lelkész, katonatiszt, pszichiáter, közigazdász, író, néprajzos, történész, építész, nyomdász és könyvgyűjtő is. A tanulóinkhoz segítséget kérők háromszor-négyszer annyian voltak, mint kutatási eredményeiket a gyakorlatban alkalmazni kívánók vagy szak-

mai problémáikhoz tanácsot kérők. Legalább ennyire fontosnak tartom, hogy a könyvtári olvasószolgálatot segítő módszertani kiadványok, tanfolyami segédletek ma már komoly mértékben támaszkodnak kutatási eredményeinkre.

1982–83 fordulóján húsz prominens közművelődési könyvtáros vállalkozott arra, hogy elsősorban az általunk megadott tíz munka alapján ítéljék meg olvasáskutatási tevékenységünket, másik negyven könyvtárostól pedig azt kértük, mondja el, hogy könyvtárosi tevékenysége folyamán mit tudott kutatásaink eredményeiből hasznosítani. Akadt ugyan néhány olyan vélemény is, mely szerint fontosabb az olvasmány, mint az olvasó megismerése, de a hatvanas években gyakran feltett gyanakvó, kételkedő és idegenkedő „mire jók ezek a felmérések?” kérdés most már alig-alig hangzott el. Lehet persze, hogy nem belső meggyőződésből, hanem tekintélytiszteletből, vagy a nyílt ütközést nem vállalva, de nem túlságosan valószínű. A megkérdezettek nagy többségét kitevő, az olvasáskutatást egyértelműen hasznosnak ítézők fele azonban csupán sztereotípiákkal fogalmazott, a másik fél azonban érdemi észrevételeket tett.⁶³

Mindkét körben feltettük azt a kérdést, hogy milyen kutatásokat rendelnének. A valódi javaslatok három kategóriába sorolhatók. Az elsőbe olyan kérdések tartoznak, amelyekkel már érdemben foglalkoztunk. Ezt általában tudják is a javaslattevők, de még többet szeretnének megtudni ezekről a kérdésekről, így például a pedagógusjelöltek, a szakmunkástanulók, a bejáró dolgozók olvasási kultúrájáról, az olvasás személyiséget formáló szerepéről, a műszaki értelmiség olvasási kultúrájáról, a sci-fi és a krimi olvasásáról, a társadalmi és politikai művek olvasottságáról, az olvasóvá válás folyamatáról, a könyvtári állomány kihasználtságáról, a 14–18 évesek ízléséről, az olvasói aktivitásról, a könyvtári tájékoztató tevékenységről. A második kategóriában olyan javaslatok szerepelnek, amelyek már megjelentek az olvasáskutatók tervei vagy megkezdett kutatásai között. Ilyenek például a nem-olvasás jelensége, a tájegységek olvasási kultúrájának sajátosságai, az olvasásnak a gyermek személyiségére gyakorolt hatása, a különböző típusú közművelődési könyvtárak szerepe, a versolvasási szokások, az eszközként szolgáló könyvek szerepe, az irodalmi olvasmányok befogadása, a könyvtári szolgáltatásokkal való lefedettség. A harmadik kategóriába olyan javaslatok tartoznak, amelyek minden tekintetben újak számítanak, például az anyagiasság hatása az olvasási kultúrára, a fiatal diplomások olvasási kultúrája, az ismeretterjesztő művek olvasása, az olvasómozgalmak és olvasópályázatok hatása, a könyvkiadás és az olvasói igények találkozása, az iskola szerepe az olvasóvá nevelésben. Többen, joggal, régi vizsgálatok megismétlését szorgalmazzák.

MI VÉGRE IS VOLTUNK, VAGYUNK, LESZÜNK?

Úgy vélem, az olvasáskutatás helyet és szerepet kapott művelődésünk történetében. Tapasztalhattuk – ha egyesek nem egyszer tűzre is kívánták őket –, hogy az olvasáskutatók kéziratai nem égtek el. Persze, számunkra is megfontolandó Kazinczy epigrammája, mely szerint nem árt tűzbe vetni műveink felét, majd annak felét is, hogy megszólalhasson a minket éltető olimposzi kar. Ha szállóigévé nem is, itt-ott már hivatkozási alappá vált tevékenységünk néhány dokumentuma, megállapítás, adat. Úgy vélem, munkánk hatását éppen a hozzánk intézett jó kérdések és megrendelések bizonyították, valamint még az is, hogy egyes téveszmék, ködképek és közhelyek határozottan ritkábban bukkannak föl. Egy mondattal: pontosabbá vált a térkép és a szextáns. Egyszer még talán új földrészek felfedezésére is vállalkozhatunk. Ha még nem is kiabálhatjuk, hogy „Föld! Föld!”, jóleső érzéssel jelenthetjük: valamelyest oszlott a homály. (1985)

IRODALOM

82

Agárdi Péter (szerk., 1979): *A hetvenes évek magyar irodalma*. Kossuth Kiadó, Budapest.
Hajdú Ráfis – Kamarás István (szerk., 1982): *Az olvasás anatómiája*. Gondolat Kiadó, Budapest.

Balogh Zoltán – Kamarás István (1978): *Élményalakzatok I.* NPI, Budapest.

Bánlaky Pál – Kamarás István – Varga Csaba (1979): *Olvasótábor*. Tankönyvkiadó, Budapest.

Fogarassy Miklós – Kamarás István (1981): *Olvasó a labirintusban*. Tankönyvkiadó, Budapest.

Gereben Ferenc – Katsányi Sándor – Nagy Attila (1979): *Olvasásismeret*. Tankönyvkiadó, Budapest.

Gondos Ernő (1971): *Ízlésalakzatok*. NPI, Budapest.

Szerdahelyi István (szerk., 1974): *Ízlés és kultúra*. Kossuth Kiadó, Budapest.

Kronstein Gábor (1982): Könyvek az olvasó emberről (olvasáskutatás a tudományá válás útján). *Könyv és nevelés*, 6. 277–284.

Nagy Attila (1978): *A többkönyvű oktatás hatása*. Akadémiai Kiadó, Budapest.

Ritoók Zsigmond – Szegedy-Maszák Mihály – Veres András (1979): *Irodalom I.* Tankönyvkiadó, Budapest.

A MAGYARORSZÁGI IRODALOMOLVASÁS ALAKULÁSA A POLITIKAI RENDSZERVÁLTÁS UTÁN

Öt év az olvasás, az ízlés, az irodalom-olvasó kapcsolat történetében nagyon kis idő ahhoz, hogy lényeges változást feltételezhessünk. Még az egyének esetében is érvényes ez, hát még társadalmi szinten, ahol az egyéni különbségek kiegyenlítik egymás. Egy ilyen, a demokratizálódás irányában történő, a „puha diktatúrából” a demokráciába történő átlépést jelentő politikai változás nem is okozhat döntő változást sem az attitűdökben, sem a szokásokban, sem az ízlésben. A kérdés az, ha történt, miben történt változás, és ez hogyan érinti az irodalom esélyét, presztízsét, fogadtatását és befogadását. Úgy tűnik, a kérdésekre Gereben Ferenc segítségével egyszerű válasz adható (Gereben, 1994): a rendszerváltást követő fél évtizedben folytatódott a már azelőtt 5–10 évvel megkezdődött folyamat, romlottak az olvasás, s ezen belül is az irodalomolvasás pozíciói, s ennek eredményeképpen a magyar olvasók kevesebben, kevesebbet és gyengébb minőségű olvasnak, miközben a rendszerváltozással határozottan bővült az olvasmány kínálat. Mégis érdemesnek tartom a madártávlatból a földre ereszkedni, még akkor is, ha ott a fától nem mindig adódik megfelelő rálátás az erdőre. Természetesen legalább ennyire indokolt még magasabbról vizsgálni a jelenséget, hiszen jó néhány változás nemzetközi méretű. Örvendeztünk, hogy a magyar diákok szöveg-értése javult a nemzetközi mezőnyben, ám kiderült ennek az az oka, hogy az előttünk állók teljesítménye romlott, miközben kisebb mértékben a magyar diákoké is régebbi teljesítményükhöz képest, feltehetően elsősorban a csak a jobb agyféltekét igénybe vevő tévzés, videózás és számítógép-használat miatt. (Nagy, 1995)

MOTIVÁCIÓK

Az irodalommal és az adott olvasmánnyal kapcsolatos viselkedésünket befolyásoló tényezők, a motivációk egy része a más fajta szerepekben való viselkedésünket is irányíthatja, másik része tipikusan olvasói szerepünkben motivál. A „mozgatás” különféle erősségű, irányú és hatású lehet. A „mozgatók” között lehetnek alkalmi és visszatérő (állandó) motivációk, lehetnek kifejezetten esztétikai természetű és egyéb mozgatók. A motívumok között szerepelnek külsők, köztük is ránk kényszerítettek és általunk választottak, valamint belsők, köztük is belénk programozottak (ösztönösek) és bensővé válók. 1989–90 óta nyil-

vánvalóan kevesebb erőszakkal ösztökélő és több ösztönös és választott motívummal kell számolni, kérdés, nőtt-e a választék, s azon belül a közvetlen, az irodalomolvasást erősítő mozgató. Amennyiben az „érdek” szót jóval tágabb értelemben használjuk, mint „önérdek” vagy az „anyagi érdek”, mindegyik fajta motívum azonosítható valamiféle érdekekkel. A legjelentősebb motívumnak egzisztenciális érdekeltségünket tekinthetjük, amikor alapvetően érdekünk egy mű elolvasása, mert alapvető, „életbe vágó” kérdésben várunk eligazítást. Több jel mutat arra, hogy a fordulat óta az irodalomolvasás ritkábban jelenik meg egzisztenciális érdekeltségként, s gyakrabban kapcsolódik vagy éppen nem kapcsolódik partikulárisabb érdekekhez.

IRODALMON KÍVÜLI MOTIVÁCIÓK

Mivel az irodalmi „hogyan” mindig valamiféle nem irodalmi „mit”-tel kapaszkodik össze, alig-alig választhatók szét az irodalmi és a nem irodalmi motívumok. Kívánhatunk, akarhatunk olvasni valamit a fáraókról, a homoszexualitásról, a hatalom természetrajzáról vagy az istenéségről, és ez a valami éppenséggel lehet egy regény is. Más esetben tudatosan választhatók erre a célra irodalmi művet, világosan látva, hogy ez a szöveg a számunkra érdekes témának irodalmi (és nem szakmai) megközelítése. Az első esetben az irodalmi olvasmány helyettesíti, a másodikban kiegészíti az ismeretközlő olvasmányt. Így beszélhetünk a politikai, a lélektani, a szociológiai, a vallási és egyéb témák iránti érdeklődésről mint mozgatókról.

Igaza van Monostori Imrének, a diktatúrában felfokozott érdeklődés mutatkozott az irodalom, kiváltképp a kortárs, s azon belül is a magyar irodalom mint helyettesítő olvasmány iránt. Hátha kimondatik vagy kiáramozható a műből olyan politikai üzenet, gesztus, bátorítás a fennálló rendszer ideológiájával szemben, ami a politika nyelvén nyilvánosan nem fogalmazható meg. (*Monostori*, 1995)

Komoly szerepet kaphat az irodalmi olvasmány a mindennapi élet pragmatikus szférájában, és ez a szféra pedig az olvasás befolyásolásában. Az irodalmi mű csökkentheti az ismerethiányt és szolgálhat használati utasításként praktikus célt. Az irodalom segíthet a mindennapi élet rutinjának kialakításában és segíthet általában a szocializációban (nem annyira az elsődleges, mint a másodlagos szocializációban) olyan területeken, mint az emberismeret, a kapcsolatteremtés, férfi és női szerepek, nemi és szerelmi élet, konfliktusmegoldás. Ma már eléggé ritka, hogy a mi világunkban valaki regényekből meríti – merőben praktikus céllal – a szexuális felvilágosítást, ugyanakkor az emberi érintkezés sokféle trükkjét merítheti irodalmi művekből a „haszonelvű”, de még az emelkedettebb célokkal olvasó is. Másfelől az irodalom továbbra is na-

gyon komoly szerepet játszhat a szexuális felvilágosításban (és másféle felvilágosításban) egy másik szinten, hiszen sokkal többet tudhat és mondhat a nemiségről vagy a szerelemről, mint a szexológia és a pszichológia, amelyek gyakran merítenek ebből a tudásból. Mint ahogy a hatás is szinte mindig többretegű, a motiváltság is lehet „többszólamú”: nem zárja ki egymást a praktikum, a kellemesség és a metafizika.

Úgy tűnik számomra, hogy az irodalomnak ez a szerepe az elmúlt évtizedben folyamatosan csökkent, mert ha valaki egyáltalán olvasmányból óhajt tájékozódni, sokkal inkább nyúl a pragmatikusabb olvasmányok egyre bővülő választékához. Félő, hogy a többszólamú motiváltság ritkul.

Az irodalom olvasása a mindennapi élet szerves részeként kapcsolódhat a rutinvilághoz, és lehet maga az olvasás (az olvasmány világa) a másik világok egyike, illetve hozzásegíthet másfajta világok (valás, művészet, szerelem, filozófia) nyelvének és törvényeinek megismeréséhez. A másik világok másféle nyelvének megértéséhez az irodalom nyelve bizonyos tekintetben metanyelv – még akkor is, ha ezzel a tudással nem olvasható a kotta, a matematikai és a kémiai jelek –, mert ezen a nyelven érthetőbb az ünnep, a bensőséges kapcsolat, a transzcendencia, a szépség, a játék, a vallás és a filozófia nyelve. Kézenfekvő, hogy a másik világokban való jártasság egyszerre következménye és feltétele (mozgatója) az irodalomolvasásnak. (*Kamarás*, 1994)

Az erős diktatúra megpróbálta kiiktatni, a puha diktatúra csak korlátozni a másik világokat. Megfelelő filozófiai, vallási, spirituális, misztikus és ezoterikus művek hiányát részben irodalmi művek is pótolták. Most már egyrészt megjelenhetnek az eddig hiányzó művek, másrészt megjelenik a spirituális, a misztikus, az okkult lektúr változata is, amely az elmúlt évtizedekben elsősorban a sci-fi vagy a krimi áruházában volt hozzáférhető. Dosztojevszkij, Hesse, Bulgakov, Pilinszky és társaik más világi helyettesítő szerepükben immár jóval kevesebb érdeklődésre tarthatnak számot.

REFERENCIASZEMÉLYEK

A motívumokat gyakran referenciaszemélyek vagy referenciacsoportok képviselik vagy közvetítik: mint szignifikáns mások. Elolvashatom a művet a rám nagy hatással lévő személy szakmai, politikai stb. tekintélye, de pusztán személye miatt is (mert bármit megteszek a kedvéért, mert ő tudja, mi a jó, vagy azért, mert az általa ajánlott könyvön keresztül szeretném még jobban megismerni őt). Olykor egy-egy személy hatása erősebb lehet az olvasói beállítódásnál, alkalmilag felfüggesztheti érvényességét, vagy esetleg végképpen módosíthat a beállítódáson. Kedves rokonunk, barátunk, szerelmünk vagy a minket hatal-

mába kerítő új eszmét képviselő karizmatikus személy kedvéért hajlandóak vagyunk egészen újfajta műveket elolvasni. Kitüntetett referenciaszemély lehet bármilyen híres és népszerű ember – legyen az illető köztársasági elnök, tévériporter, élsportoló, politikus vagy üzletember, olvasott vagy műveletlen – rajongói, tisztelői, hívei szemében, amikor irodalomról, írókról vagy olvasmányélményeikről nyilatkoznak.

Miért okozhatna e tekintetben változást egy politikai fordulat, legyen az a rendszer megváltozása is, hacsak arra nem gondolunk, hogy író lett a köztársasági elnök, s íróból lett néhány pártvezér és vezető politikus is. Ezek a szerepek azonban pro és kontra szólhatnak műveik olvasása ellen. Változtak-e lényegesen személyes kapcsolataink, ez a kérdés. Ha a lakosság nagy részében nem is, de például az értelmiség körében sokakat fordított szembe a pártállás, és valószínűnek tűnik, hogy valamivel többen váltak versenytársakká, mint szövetségessé. Egy biztos: az irodalom, az olvasmányajánlás jóval ritkábban beszédtema most, mint azelőtt.

REFERENCIACSOPORTOK

86 Kitüntetett hovatartozásaink, a referenciacsoportok is nagy mértékben befolyásolhatják olvasmányválasztásainkat, valamint a kiválasztott olvasmány további sorsát. Általában több ilyen csoport befolyása ötvöződik választásainkban és döntéseinkben. Vannak közöttük az irodalom, az olvasás, egyes szerzők és művek körül szerveződő irodalmi referenciacsoportok. Ezek egy része az irodalom hivatásosainak formális vagy informális csoportjai, másik része a „laikusoké”, vagyis az érdeklődő, a „vájtt fülű”, az egyes lapoknak, irányzatoknak vagy íróknak elkötelezett olvasók szervezetei és szerveződései. Ebben a vonatkozásban lényegesen megnövekedett a szabadságtér. Sokféle irodalmi csoportosulás bontott zászlót, de többségük el is sáncolta magát. A fővárosban és egy-két nagyobb városban nyilvános – és ezért többeket a féllegálisnál vagy illegálisnál kevésbé vonzó – irodalmi találkahelyek is alakultak főleg könyvesboltokban, filmszínházakban, kávéházakban. Vonzáskörük azonban csupán egy-kétezres nagyságrendű, s szinte kizárólag a most már sokszínűségében pompázó és erősen megosztott kulturális elitre terjed ki.

Az olvasók többségét persze ezek a referenciacsoportok nem vagy alig befolyásolják, annál nagyobb szerepet játszik a család, a baráti társaság, a klub, a kávéházi társaság, a kisközösség, valamint az önbecsülést erősítő és a felemelkedés eszközeként tekintett társaság. Sokszor azért olvasunk bizonyos szerzőket és műveket, hogy ne lógjunk ki onnan, ahová tartozunk vagy ahová befogadtak minket, illetve azért, hogy abba a körbe (az iskolázottak, a műveltek, az elit, az olvasottak, az értelmiségiek, az irodalmi világ, a modern felfogásúak, a szalon, a klub

stb.) tartozhassunk, ahová szeretnénk. Hogy az irodalomolvasást kedvezően befolyásoló referenciacsoportok szerepe nő vagy csökken, az attól függ, hogy mennyiben töltik be ezt a szerepet majd a szabadság kis körei. Bizonyos jelek arra mutatnak, hogy e tekintetben sem lehetnek vérmes reményeink, hiszen jó néhány kulturális vagy tágabb értelemben közéleti közösség vagy csoport mozdult el a politizálás, tagságuk egy része pedig a vállalkozás irányába.

Jelentős hatású referenciacsoport lehet olyan alkalmi csoport, ahol a közös élmény egyik vagy fő forrása irodalmi mű. Ilyen keretet jelenthet az önismereti kör, a pszichohigiénés kurzus, a szenvedélybetegek csoportos biblioterápiája, a lelkipraktikum vagy az olvasótábor, ahol tudatosan megtervezve vagy spontán jöhetnek létre irodalmi mű köré szerveződő közös élmények. Az olvasók többsége persze nem igen kerül ilyen csoportokba, de gyakrabban szerepelhet alkalmi referenciacsoportként egy kórterem társasága vagy a katonatársak szűkebb csoportja. Semmi jel nem mutat arra, hogy e téren könyvelhessünk el pozitív irányú változást. Van egy terület, ahol viszont radikális a változás: megszakadtak az olvasómozgalmak, igen megritkultak az olvasási versenyek, a múlt kódéba veszett a szocialista brigád mozgalom.

Mivel a szocialista brigádmozgalom mint a „human relation” szocialista változata a puha diktatúra és a finomabb manipuláció jellegzetes és olvasástörténeti jelentőségű képződménye volt, érdemes e tárgyban egy kis kitérőt tenni. A részben aufklárista, részben manipuláló olvasómozgalmak számára elsősorban a szocialista brigádok voltak megnyerhetők, mivel itt az anyagi érdekelttség is szerepet játszott a „kulturális vállalkások” teljesítésében. A kulturális „vállalás” eléggé gyakran irodalmi művek megvásárlása, elolvasása és megvitatása volt. Így aztán több ezren olvastak el nemcsak szovjet, „szocialista”, „szocialista realista” vagy haladó irodalmat, hanem szép számmal remekműveket is. A hetvenes-nyolcvanas években ugyanis szovjet irodalom címén Bulgakov, Ajtmatov, Okudzsava, Paszternák, „szocialista realizmus” vagy munkáirodalom címén pedig Fejes E., Sánta F., Kertész Á., Galgóczi E. és Sarkadi I. regényeit is „felvállalhatták”. Természetesen ennek ellenére erőszaktétel és manipuláció volt ez, beavatkozás az olvasó személyes ügyeibe. Az olvasmányokhoz fűződő kérdések legtöbbször tényekre, adatokra és a cselekményre vonatkozott. A „vállalások” azonban nem mindig jelentettek kötelező olvasmányt, meglehetősen nagy volt a könyvtárosok, elsősorban az üzemi szakszervezeti könyvtárosok mozgástere, akik sok esetben változtatták a kampányt dialógussá, s ajánlottak személyre szabott műveket, s nem egyszer saját kezdeményezésekkel álltak elő. Így történt, hogy a nyolcvanas évek elején az összes jászberényi szocialista brigád tagjai elolvasták Örkény Mindig van remény című novelláját, amelyet aztán közösen értelmeztek is. (Kamarás, 2000, 6.) Csakhogy a legremekebb művek és a legjobb szándékok ellenére is

ezeknek a történeteknek a kontextusa az olvasók részéről érdekevezérelt, a kultúrpolitika részéről pedig manipulatív volt. Sokan világosan látták ezt, s így mentek bele a játékba. Jó néhány brigád gondosan kiszámolta, hány könyvet érdemes venniük, hogy a szocialista brigád címért járó juttatás nyereséges legyen számukra. Mindennek ellenére okunk van feltételezni, hogy ezek és ezek vagy túltették magukat a körülményeken vagy egyszerűen befeledkeztek a remekművekbe. Mégsem siratnám és hiányolnám a szelíd erőszak jegyében fogant szocialista ízlésformáló mozgalmak Kell a jó könyv, Könyv és Ifjúság, Játék és Vallomás, József Attila Olvasómozgalom akcióit. (*Kamarás*, 1984) Még akkor sem, ha nyilvánvalóan úr tátong a helyükön, s nehéz lesz olyan okos, szellemes, kreatív és személyiséget gazdagító társas-játékot kitalálni, amelyben teljesen önként vehetünk részt, amely nem idéz fel bennünk, ha nem is kifejezetten rossz, de furcsa emlékeket.

Sajátos, de gyakori, ezért külön tárgyalandó eset az iskolai irodalom-oktatás színhelye és kerete: ez ma legtöbb esetben az osztály, illetve az irodalomóra. A tanulók egy része kényszerként éli meg, másoknak lehet kedvenc tárgya. A tanulók egy része maradhat közönség (vagy még ez sem: viselkedésével jelezheti, csak fizikailag van jelen), mások aktív résztvevőként elit csoportot, irodalmi közösséget alakíthatnak ki, vagy a tanár vagy egy, esetleg a tanárnál is kompetensebbnek tekintett diák körül. Ha nem is túl gyakran, de egy-egy órán vagy órák soroztán kialakulhat a közös élmény mint referenciaélmény, s az irodalomóra közönségéből valamiféle irodalmi közösség, amely referencia-csoportként működhet. Az ilyen még nagyon ritka, s ezen a fronton sem várható hamarosan győzedelmes áttörés. A helyi tantervek szerint egyéni arculattal működő iskola mint elvi lehetőség adott, ám megvalósulásához még sok feltétel hiányzik: diákhöz, irodalomhoz és pedagógiai kommunikációhoz egyaránt értő tanárok, valamint az irodalom-olvasásnak kedvező légkörű és értékrendű iskola, család, mikro- és makrokörnyezetben megváltozott attitűdű diákok.

Sajátos referenciacsoport lehet a vallási gyülekezet, a liturgián résztvevők együttese és a vallási kisközösség. A fő szervező ez esetben a vallás, ám majdnem mindegyik vallás és felekezet liturgiájában fontos szerepet kap az irodalom is. A szakrális szövegek többsége irodalmi szöveg. Nem egyszer – kevésbé a liturgiák, mint a paraliturgiák keretében – nem kifejezetten szakrális művek is elhangzanak. Legtöbbször csak illusztrációként, alárendelve a vallási céloknak, mégis éppen ekkor emelkedik az irodalom – főképpen a művészetben nem túlságosan jártas hívek számára – a szent szövegek szintjére.

Mint vallásszociológiával is foglalkozó szakember sem tapasztaltam e téren lényeges változást, ha csak azt nem, mintha az irodalmat gyakrabban képviselné a „vallásos” (illetve a „katolikus”, „protestáns”) és a „nemzeti” irodalom.

A referenciacsoportok között vannak olyanok, amelyek viszonylag homogének egy-egy irányzat, író vagy mű értelmezésében. Ezekben viszonylagos megegyezés születhet az irányzat, az életmű vagy az adott mű „igazságában”, ezért értelmező csoportoknak vagy éppen értelmező közösségeknek is nevezhetjük őket. Az elutasításban sokkal hamarabb létrejöhet összhang, mint az értékelésben, az értelmezésben pedig mindig csak valamiféle „közös nevező”, még az irányzatban, szerzőben vagy műben fanatikusán (és dogmatikusan) hívők „szektáiban” is. Míg az egyéb referenciacsoportok eléggé ritkán, ezek sokkal inkább kizárhatják egymást. A csaknem mindig többféle referenciacsoporthoz is tartozó olvasó kerülhet konfliktusos helyzetbe a különféle irányú befolyások miatt. Jóval nagyobb esélye van annak, hogy létrejön a különféle hatások kompromisszuma az olvasóban, mint annak, hogy „két urat szolgálva” egyszerre kétféle értékrendet képviselő értelmező közösséghez tartozzon. Például nehezen képzelhető el, hogy valaki párhuzamosan tagja a Sinka-körnek és a Hamvas-körnek, az Esterházy-rajongók és a Sütő-rajongók körének. Nem arról van tehát szó, hogy valaki nem kedvelheti egyszerre Esterházyt és Sütő műveit, hanem arról, hogy aligha elképzelhető az irányukban elkötelezett olvasók közösségében való párhuzamos részvétel.

E téren szembetűnő a változás, mert valamelyest megszáporodtak, legalizálódtak és intézményesültek is ezek a csoportok. Jó néhányuknak lapja is van, s manapság egy-egy lap vagy folyóirat sokkal inkább jelenít meg olvasói számára valamilyen referenciacsoportot (sokszor éppen ellentáborral szembenálló tábor) mint azelőtt. A nem irodalmi lapok többsége nem igen válhat irodalmi referencia-tényezővé és motivációvá, mert irodalmi műveket nem vagy csak ritkán, irodalommal foglalkozó írásokat (nekrológ, riport, ismertetés, kritika) eléggé vagy nagyon ritkán kínálnak. A 1995-ös számokból vett minták alapján az irányzatosság eléggé szembetűnő, hiszen a Magyar Narancsot C. Bukowski Prózája (Egy vén kujon feljegyzései) és T. Konwiczki, J. Le Garré, J. Gerwood, R. Rigby, R. Peters, T. Burchardt, S. Hawke műveinek ismertetése, a Munkáspárt lapját, a Szabadságot Nagy L. Prózája és Váczi M., Baranyi F., Györe I. és Balázs B. versei, az Új Magyarországot Illyés Gy. verse, Páskándi-nekrológ, Márairol, Csoóriról, Pilinszkyról, Mócsi F.-ről szóló tanulmányok, valamint Kundera, Moldova Gy. és Vonnegut műveinek ismertetései, a Beszélőt Tar, Eörsi, Majoros S., Parti Nagy, Garaczi, Petri, Tandori művei, valamint C. Fuentes, J. Kublanovszkij, Brodskij, Gombrowicz, Eörsi és Turgenyev művek ismertetései, a Hitelt nagyon sok irodalmi anyag és legtöbbször Csoóri S., Ágh I., Kalász M. és Szepesi A. versei, Mezei B., Simonffy A. és Szakonyi K. prózái, valamint Márai S., Juhász F., Tornai J., Jékely Z., Sütő A., Gion N., Baka I., Kabdebo T. Nagy L., Kertész I. és Esterházy P. műveinek ismertetései különböztetik meg

laptársaiktól. De ez még semmi, mondhatnánk, mert ugyanezt tapasztaljuk a katolikus lapok körében is. A tizenéveseknek kiadott Zászlónk, az ifjúsági Igen, a hetilap Új Ember, valamint az irodalmi anyagot is közreadó Jel, Vigilia és Pannonhalmi Szemle c. folyóiratokban megjelenő szerzők egymást át nem fedő halmazok, s alig van átfedés az ismertetett művekben.

IRODALOMKÖZVETÍTŐ INTÉZMÉNYEK

Ez esetben kettőre, a különleges helyet elfoglaló könyvtárra és könyvkereskedelemre (azelőtt „könyvterjesztést” írtam volna) szorítkozom. (Kamarás, 1994) Mindkettő olvasmányt kínál, irodalmat is, az egyik kulturális közszolgáltatás, a másik (ma már egyértelműen) kereskedelmi szolgáltatás keretében. Egyiknek sem feltétlenül szívügye az irodalom vagy az értékes irodalom. Jelentősen motiválhatja az olvasót már maga a kínálat: terjedelmével és struktúrájával. A könyvtárban ez (ha csak nem akadályozza rosszabbodó gazdasági helyzet) egyre bővül, a boltban állandóan változik. Befolyásolhatja és irányíthatja az olvasót a közvetítő szakember (a könyvtáros és az eladó), személyesen vagy az eszközeivel (katalógus, prospektus, ajánló bibliográfia), átadhatja az alapszövegen kívül az értelmezést vagy különböző értelmezéseket, vagy a tájékozódást és befogadást elősegítő irodalomtörténeti és irodalomelméleti műveket. Elsősorban persze a könyvtárosnak, de a kereskedőnek is dilemmája az, hogyan képviselje egyszerre a közvetített művészi értéket és az olvasó érdekeit, személyiségét, szabadságát. Másféleképpen motivál a hivatásos közvetítő, ha az olvasóra és másféleképpen, ha a műre összpontosít, ha elsősorban az olvasó ízlését tartja tiszteletben és ha az olvasó személyiségének tiszteletben tartása mellett megpróbálja ízlését fejleszteni.

A rendszerváltás következtében a többé-kevésbé szocialista könyvterjesztésből többé-kevésbé kapitalista (tőkehiányos és alulfejlett infrastruktúrájú) könyvkereskedelem lett. Mint Lőrincz Judit is megállapítja (Lőrincz, 1995), a központi engedélyezés kiiktatása, a választék bővülése nyitotta a társadalmat, a nyitottabb társadalom pedig bátorította a többszólamúságot. A könyvszakma más szempontból is felemásan alakult. A könyvkiadás egyenetlen minőségéhez képest is alacsony (még az azelőttihez képest is alacsonyabb) a terjesztés kulturáltsága. Az utcai terjesztők és a könyvesboltok versenyében a vásárló a vesztes. A ponyváról főleg ponyvát árulás magát a könyvet devalválva, ugyanis az utcai, aluljárói kereskedelem uralkodó kontextusa a szexkönyv, a pornó, a politikai kalandregény vagy botránykönyv, a horror, az okkultizmus képében megjelenő kvázi-kultúra. Hatalmas és szinte feldolgozhatatlan könyv-dömping jelent meg bizonyos témakörökben: 1956, ötvenes évek, ÁVH, Er-

dély, Isten, okkultizmus, jóga. A telítődés következtében az átlagolvasó számára a harmadik könyv már unalmasnak hat bármelyik témában, pedig lehet, hogy az ötödik és a hatodik lenne a legjobb vagy az egyetlen elfogadható. Mivel a többféle, de kisebb példányszámú könyvek eléggé hamar megjelennek olcsóbban is, a nem túl szenvedélyes olvasó kivár, s gyakran lemarad a neki szóló olvasmányról. A vásárlók legnagyobb szegmensét jelentő értelmiségiek és szellemi középréteg elszegényedik, és ezt a kiesést nem ellensúlyozza a tanulók, a magukat továbbképzők és átképzők könyvekre utalt csoportja, különben is a könyvek ez esetben túlnyomórészt ismeretközlő művek.

Annak ellenére, hogy a közművelődési könyvtár igazából sosem vált ízig-vérig szocialista könyvtárrá, mert hamar megfertőződött a „public library” eszméjével, a rendszerváltás óta erősödően van az a már korábban megkezdődött folyamat, amelynek lényege, hogy a humanista-nevelő felfogás esztétikai szempontú értékconservativizmusán túllépő, használóra orientált, liberális szolgáltató könyvtár szülessen. (*Katsányi*, 1995) „Kezdetben mindenbe bele kívántunk szólni, világnézetbe, gondolkodásba, később már »csak« az ízlésbe. Állománnyal, feltárással, ajánlással sokat foglalkoztunk azon, hogy akkor is »átsegítsük a vakot a túloldalra«, ha nem is akar átmenni”, jellemzi az „átkos” és sok könyvtárosnak még mindig kedves közelmúltat Havas Katalin. (*Havas*, 1995) Az új könyvtári idea jegyében a szellemi javak elosztása helyébe egyre inkább a közvetítés, a moralizáló messianisztikus ízlés-formálás helyébe az együttműködés etikája és a filozófiai, politikai, vallási és ideológiai értelemben vett semlegesség lép. Úgy vélem az érték-szempont – mintegy megszüntetve-megőrződve – továbbra is szerepet játszik közkönyvtárainkban, például a családi könyvtárak esetében, ahol – mint erre Havas K. is felhívja a figyelmet – Ken Follet Flaubert, Robin Cook pedig Camus mellől kerül a helyére: a „szerelmes”, a „krimi”, a „kaland” polcra, immár nem kompromittálva az ábécé rendben szomszéd remekíró társait. (*Havas*, 1995) Az ember azt hinné az egyre dráguló könyvtárak és a még mindig elsőprésszel fenyegető könyvflavina elől az olvasó a könyvtárba menekül, de nem egészen így van. Az olvasás romló pozíciói miatt sem nőtt a kilencvenes években a beiratkozott olvasók és a könyvtárlátogatók száma, igaz, nem is csökkent, az 1985-ben még 4644 közkönyvtári szolgáltató hely pedig – a megszűnő üzemi, szakszervezeti könyvtárak miatt – 1991-re 3987-re csökkent. (*Lőrincz*, 1995)

AZ IRODALOMOLVASÓI BEÁLLÍTÓDÁS

A sokféle mozgató olvasói (irodalomolvasói) beállítódássá (attitűddé, magatartássá) áll össze, amelynek része az esztétikai érzék (amely többek szerint részben örökölt tulajdonságunk), az ízlés (és ez nem csu-

pán érzés, hiszen ízlésítéletről is beszélünk), az olvasottság (amely nem csak befogadott és felidézhető szövegek tára, hanem részben a tudattanba süllyedt, részben tudatosítható olvasmányélmények alakzata), irodalmi nyelvek (konvenciók) ismerete, valamint az olvasói stratégia, amely tudatos elképzelés arról, hogy mit jelent számomra az irodalom és az adott olvasmány, hogy mit is akarok vele kezdeni. Változtak-e azóta az olvasó beállítódások? Nyilvánvaló, hogy egy olyan értékrend, amelyben a szépség vagy a transzcendens kulcsszerepet játszik, másféle hatást gyakorol az olvasói beállítódásra, mint egy olyan, amelyben a biztonság, a hasznosság és a célirányosság a kulcsértékek. Márpedig a szépségnek és a transzcendenciának immár nincs hatósági akadály. Csakhogy hátszele, kedvező klímája sincsen. Az értékátrendeződési folyamat fő iránya az anyagi javak és a politikai hatalom megszerzése, még a szegények és a hatalom nélküliek körében is. (*Monostori*, 1995) Felértékelődik a kézzel fogható, az azonnal felhasználható. A főváros közművelődési könyvtárainak legkeresettebb művei – mint ezt *Bartos Éva* kimutatta – azt jelzik, hogy az 1980-as évektől a hasznosság és a szórakozás igénye, valamint a kommersz felé fordulás vált meghatározóvá. 1990–91-ben a jelen és a közelmúlt felé fordulás, a dokumentum jellegű leleplező irodalom, a történelmi-politikai irodalom és a korábban tiltott szerzők kerültek az élre. A kilencvenes évek közepére a helyzet ismét változott: megint a lektűr a kedveltebb (és keresettebb mint valaha) és igen népszerűek a misztikus, a titokzatos, a földöntúli élményeket és az áltudományokat kínáló művek. (*Bartos*, 1995) Mindez számomra azt jelenti, hogy a felszíni változások egyfelől rövid életűek, másfelől nem szüntetik meg a tartósabb vagy állandó motivációt: a szórakozást, a mese-igényt, a másik világokba való átlépés varázsát.

Hogy a mellékesen olvasóból mikor válhat lényeges tényező, például véleményformáló vagy megrendelő, az nem csak őrajta múlik, hanem elsősorban a társadalmi nyilvánosság mindenkori állapotán is, hiszen egyfelől ennek egyik alrendszerként él vagy vegetál az úgynevezett irodalmi élet, másfelől a társadalmi nyilvánosság megfelelő szintjén sokféle alkalom nyílhat arra, hogy írók, irodalomközvetítők és olvasók rendszeresen összetalálkozzanak. A mű szülője az író, az olvasó fogadja örökbe, mások meg egyenesen azt állítják, hogy a mű olvasás közben jön létre. Akár így van, akár úgy, hozzátehetjük, nem csak az olvasás csendjében, hanem az olvasók közötti kommunikációban születik vagy áll talpra a mű. Természetesen nem csak az olvasó történetének, ezen kívül még az irodalom társadalmi helyzetének és természetesen magának a társadalomnak is alakítója ez a diskurzus.

Mekkora esélye van ennek a ma még és ma már jobbára hallgató vagy akadozó diskurzusnak? Mekkora esélyt sejtetnek a mai gyerekek és fiatalok olvasási szokásai? Csak kevéské. A középiskolások körében egy évtized alatt ötszörösére nő a lektűr-olvasás, s a kedvencek kö-

rét egyre jobbra eluralkják R. Cook, S. King, C. Kenneth könyvei. (Nagy, 1995) Könyvtárosok azt tapasztalják, hogy a 12–14 évesek könyvtárba járó „jobbik felének” olvasmányai között nő az ismeretközlő és a felnőtteknek való szépirodalom aránya, ám az utóbbiak szinte kizárólag olcsóbb szerelmes regények és a gyengébb sci-fik. Olvasmányaik tükrében infantilizs és koravéneked egyszerre. (Harmat, 1995) A kaland és a harc mellett egyre nagyobb arányú az erőszak és a kegyetlenség, nő a félelem, a szorongás, állapítja meg a 10–14 évesek olvasási igényeit vizsgáló Pápayné Kemenczei Judit. (Pápayné, 1995) A 10–18 évesek „gyenge szóbeli megalapozottsága, a szól felkeltette képzelőerő elsivárosodása miatt a műalkotások nyelve idegen, így az olvasás fárasztó tevékenységgé válik, képtelen felkelteni a tanulók érdeklődését, miközben a videó és számítógépes játékok erőfeszítések nélkül elégitik ki az ember ös, mese iránti igényét. Lassan kialakul a Fahrenheit-effektus: az ember lemond az olvasásról”, tudósít Balatoni Teréz. (Balatoni, 1995) A kísértő, a rossz irányban mozgó nyilvánvalóan nem a tévé, a videó, a számítógép és a CD-ROM, annál is inkább, mert a kutatások bizonyítják, hogy a látás nyelvének értő ismerete más nyelvek értő ismeretét is kedvezően befolyásolja. (Kovács, 1995)

Ami a Fahrenheit-effektust illeti, lehetséges, hogy a helyzet talán még rosszabb is, hiszen itt és most nem a hatóság, a politikai hatalom akadályozza az olvasást, és az olvasást elősegítő diskurzust, hanem sok más egyéb. Másfelől az is lehetséges, hogy helyzetünk semmivel sem rosszabb, mint azt Bradbury és Truffaut láttatta. „Változások, vagy a tradíció széttörése?”, teszi fel a kérdést Nagy Attila. Úgy vélem, mindkettő. Nagy A. úgy véli, hogy „a politikai szélsőségek és a növekvő médiamanipulációval szemben csakis a pedagógusok és a könyvtárosok, tehát az organikus értelmiségek segítségével közvetített kulturális tradíció adhat belső biztosítékokat”. (Nagy, 1995) Kérdés, a tradíció melyik elemére gondol, hiszen ennek egyaránt részét képezik a „nem írok, nem olvasok, mert magyar nemes vagyok” beállítódás és a múlt század végére már a legiskolázottabb felekezetet képező magyar zsidóság, az agrárszocialista olvasóköri és az olvasómozgalomban résztvevő szocialista brigádok, Eötvös József és Szabó Ervin, vitéz Somogyvári Gyula és Fejes Endre, Jókai Mór és Jókai Anna, Németh László és P. Howard, továbbá ezek legkülönbözőbb értelmezései. A változás nem csak azt jelenti, hogy a léghajó kosarából kidobáljuk a könyveket, hanem szelekciót, újraértelmezést és tanulási folyamatot is. Tény és való, hogy jelenleg az „új tantárgyak” kiszorítják az irodalmat, de még nagyon az elején tartunk ennek a változásnak, ami alakulhat oly módon is, hogy a változások újra olvasást indukálhatnak. És ebben a folyamatban a polgár legalább olyan fontos animáló tényező lehet, mint az „organikus értelmiség”. Másfelől számomra úgy tűnik, nem is olyan könnyű leszokni a tradícióról, beleértve a könyvvásárlást és az

irodalomolvasást is. Kétségkívül feleannyian sem jelennek meg a ma már negyedannyi író-olvasó találkozón, de a megjelenők között már alig akadnak odavezényelték, „álolvasók”, a korántsem az irodalomra, hanem az íróra mint híres emberre, a botrányhősre, a politikai üzenetet hozó küldöttre kíváncsiskodók. A kétségkívül kevesebb között pedig ma sem ritka, az alapsokasághoz viszonyítva pedig nagyobb arányú az egzisztenciálisan érdekelt, a másik világokba átjáró, az egészre rálátni kívánó, valódi olvasó. (1996)

IRODALOM

Balatoni Teréz (1995): *A Fahrenheit-effektus*. Előadás az IRA 1995. évi budapesti konferenciáján.

Bartos Éva (1995): *Adalékok az olvasói érdeklődés alakulásához*. Előadás az IRA 1995. évi budapesti konferenciáján.

Gereben Ferenc (1994): *Könyv, könyvtár, közönség*. Kézirat.

Harmat József (1995): *12–14 éves gyermekek olvasási szokásairól*. Előadás az IRA 1995. évi budapesti konferenciáján.

Havas Katalin (1995): *Politikai és gazdasági változások hatása a könyvtárakra*. Kézirat.

Kamarás István (1994a): Az irodalmon kívüli motivációról bővebben. *Iskolakultúra*, 21. 8–23.

Kamarás István (1993): Mindig van remény. 2000, 17. 6.

Kamarás István (1984): Mire pályázunk? Tények és vélemények az olvasómozgalmi pályázatokról. *Könyvtáros*, 12.

Kamarás István (1994b): A többi közvetítő intézményről bővebben. In: Az irodalom olvasója.

Katsányi Sándor (1991): *Ideáink változásai*. Előadás az OSZK 1991. évi budapesti olvasási konferenciáján.

Kovács Katalin (1995): *Videó és olvasás*. Előadás az IRA 1995. évi budapesti konferenciáján.

Lőrincz Judit (1995): *Az írásos kommunikációs rendszer változásai 1985 után (könyvtermés, periodikák, könyvtárak szerepmódosulása)*. Kézirat.

Monostori Imre (1995): *A cserbenhagyott szépirodalom*. Előadás az IRA 1995. évi budapesti konferenciáján.

Nagy Attila (1995): *Ablak a Demokrácia tér és az Olvasás utca sarkán*. Előadás az IRA 1995. évi budapesti konferenciáján.

Pápayné Kemenczei Judit (1995): *Szívesen olvasnám (irodalmi érdeklődés- és ízlésvizsgálat 10–14 évesek körében)*. Előadás az IRA 1995. évi budapesti konferenciáján.

„A KÉZIRATOK NEM ÉGNEK EL” (EGY BULGAKOV-REGÉNY MAGYAR OLVASÓI AZ 1970-ES ÉS AZ 1990-ES ÉVEKBEN)

BULGAKOV-BOOM AZ 1970-ES ÉVEKBEN MAGYARORSZÁGON

28 évi kéziratban senyvedés után, 1966-ban szabadul ki A Mester és Margarita, s jelenik meg két részletben a Moszkva folyóiratban. Kiszabadul, de a Szovjetunióban még négy évig „rendőri felügyelet” alatt áll, ugyanis a folyóiratban megjelenő szöveg 23 000 szóval rövidebb az eredeténél. Mire a Szovjetunióban megjelenik a teljes szöveg, a regény már húsz nyelven és félszáz országban olvasható, s már Magyarországon is négy kiadásban jelent meg.⁶⁴ Hogy az első négy magyar kiadásból is hiányzik 560 szó⁶⁵, egyik szembetűnő jele annak, hogy ezt a regényt a magyar kultúrpolitika „három T-je” (tagadás, tűrés, tiltás) közül a „tűrt” kategóriába sorolták. Erre utal még az első kiadásoknak akkoriban még igen alacsonynak számító példányszáma és a fenntartásokat is érzékeltető, illetve csak óvatosan lelkesedő kritika. Az először 1969-ben megjelent regény tíz év múlva már minden tizedik háztartásban ott található, ma pedig – becslésem szerint – legalább minden harmadik-negyedikben, ami komoly sikernek számíthat bárhol a világon. A nyolcvanas években divatja és kultusza lett a műnek: megjelent hangjáték, tévé-játék és háromféle színpadi változata, legnépszerűbb pop-énekesnőnk Margarita dalát énekelte, s a regény néhány kulcsmondata szállóigévé lett a budapesti értelmiség körében, elsősorban az el nem égő kézirat és a másodlagos frissességű hal. A nyolcvanas évek második felétől a regény bekerült a tananyagba, tankönyvekbe és az érettségi tételek közé is, így a középiskolák nagyobb részében ma ajánlott vagy kötelező olvasmány. Az egykori megtűrt regényre, melynek kézbevétele némi izgalommal tölthette el az olvasót, ma már rákerült a hivatal pecsétje, kanonizált mű lett. Mindössze négy évvel első kiadása után már a magyar könyvtárhasználóknak ötöde olvasta a regényt (közülük az egyetemistáknak fele, de a szakmunkásoknak is ötöde). Számos jelből úgy tűnik, a regény olvasottsága a nyolcvanas évek második felében érte el a csúcst, de azért sem a szerző, sem a regény nem került be a legkedvesebb szerzők és művek közé, csak azok másodvonalába.

1973-ban a magyar könyvtárhasználók körében 150 vizsgált regény közül ez a mű csak a 126. helyet foglalta el a kedveltségi sorrendben, azonban nem csak a leginkább elutasított művek egyike volt, hanem azon művek közé is bekerült, amelyek a legkevesebb olvasót hagyták

közömbösen. (Balogh – Kamarás, 1978) A regény akkor az egyetemi hallgatóknak és a középiskolásoknak (akkor még nem volt iskolai olvasmány) tetszett a legjobban, a képzetleneknek és a 40 éven felülieknek pedig a legkevésbé. 1978-ban, amikor a regény hatását és értelmezését vizsgáltam – ugyancsak könyvtártagok körében⁶⁶ – legjobban a bölcsészeknek, legkevésbé a szakmunkásoknak tetszett.

MI VÁLTOZOTT A HATÁS ÉS A BEFOGADÁS FELTÉTELEIBEN?

A Bulgakov-regény esélyei mára több szempontból is változtak. Gereben Ferenc és Nagy Attila (*Gereben*, 1994, 251.) kutatásaiból tudjuk, hogy az elmúlt évtizedben általában romlottak az olvasás és ezen belül az irodalomolvasás pozíciói: a magyar olvasók kevesebbet és gyengébb minőséget olvasnak, a diákok szövegértelmezése a nemzetközi mezőnyben javult ugyan, ám ez csak relatív javulás, mert önmaguk régebbi teljesítményéhez képest romlott. A magyar diákoknak sem tett jót az egyoldalú, a csak a jobb féltekét igénybe vevő tévőzés, videózás és számítógép-használat.

Ami magát a Bulgakov-regényt illeti, először is megszűnt az újdonság és a tiltott (pontosabban: nálunk tűrt) gyümölcs varázsa. Azt is tudjuk, hogy egy művészi alkotás iskolai olvasmány mivolta is inkább hátrányt, mint előnyt jelent. Előnyt jelenthetne az a tény, hogy a könyv legalább minden második középiskolás diák lakásában megtalálható, kérdés persze, hányan élnek ezzel a lehetőséggel, hányan veszik le a polcra önként, szabadon választva, hányan kívülről vezérelve. Megbízható adataim vannak arról, hogy a tanárok ajánlására a diákoknak egytizede sem olvassa el a művet. És ez még mindig a jobbik eset, mint a kötelező olvasmány kényszere. Különböző vizsgálatok eredményeinek tükrében úgy tűnik, hogy az olvasói kezdeményezéshez kevés a motiváció (akár a kortárs csoportból, akár a szülőktől érkező). Növelhetné a regény elolvasásának és befogadásának esélyét az a tény, hogy az eltelt időszakban mind a könyvesboltok kirakatában, mind a könyvtárak polcain, mind a tananyagban megjelentek olyan művek, amelyeknek nyelve hasonlóbb Bulgakovéhoz, mint a hetvenes években a diákok által ismert irodalmi konvenciók. Ez a „modern” irodalom azonban nem került be kellő arányban sem a napi, sem a mércét jelentő olvasmányok közé. Másfelől a mai középiskolások olvasmányai közül még jobban hiányoznak azok a klasszikusok, amelyekre maga Bulgakov is építi művét (és amelyeket be is építi regényébe), mint 15 évvel ezelőtt.

A politikai rendszerváltozás közvetlen hatásával nem számolok. Átételelesen ez is hathatott, még hozzá kétféle irányban. Egyfelől nagyobb és szabadabb rálátást biztosított a történelmi-társadalmi összefüggések megítéléséhez, másfelől erősíthette a már a nyolcvanas évektől megin-

duló negatív folyamatokat. Másfelől előny is meg hátrány is, hogy a Bulgakov-regény témái közül sem a szovjet típusú szocializmus, sem a bibliai téma, sem a transzcendens szféra ma már nem tabu és nem hozzáférhetetlen. 15–20 éve sokak számára ez a regény volt az első híradás a sztálinizmus és a megvalósult kommunizmus valódi arcáról vagy éppen az ördögről. Ma már egyfelől tucatnyi népszerű ismeretterjesztő mű és regény tudósít a szovjet típusú szocializmusról, másfelől dömpingje van a vallási és transzcendens témájú szakirodalomnak és álirodalomnak, s a titokzatos Wolandnak olyan erős konkurensei vannak, mint a sátánizmus, az agykontroll és számos, a New Age jegyében fogant spirituális és spiritiszta jelenség.

1994-ben októbertől decemberig figyelték könyvtáros barátaim, három megye (Bács-Kiskun, Fejér és Somogy) három tucatnyi könyvtárában, hogy kik veszik ki ezt a regényt. Őket arra kérték a regény elolvasása után, hogy válaszoljanak 1978-as kutatásom (*Kamarás*, 1986) kérdőívéből kivett fél tucatnyi kérdésre.

Mintegy száz olvasót találtak, aki ezt a művet kereste, kilencven százalékuk középiskolai diák volt, akiknek nagy többsége nem szabadon, hanem iskolai ajánlásra választotta ezt az olvasmányt. Sem fizikai dolgozó, sem csupán általános iskolai végzettséggel rendelkező, sem 50 évesnél idősebb olvasó nem akadt közöttük. 8 százalék volt a művet többször olvasók aránya, akik mélyebben átértékelték és adekvátabban értelmezték a művet, mint a regényt először olvasók. Más jelek is arra mutatnak, hogy a kilencvenes évek közepén az ilyen típusú regények, mint A Mester és Margarita is, már nem számíthatnak nagyobb mértékű olvasottságra és átütő sikerre Magyarországon. Most már a kérdés az, hogy, akik mégis elolvassák, hogyan fogadják és értelmezik.

HOGYAN FOGADJÁK ÉS ÉRTELMEZIK A MAI KÖZÉPISKOLÁSOK A MESTER ÉS MARGARITÁT?

50–50 középiskolás (nagyobb részük gimnazista) lány és fiú került be mintámba oly módon, hogy a könyvtártagokat tanár ismerőseim jóvoltából kiegészítettem olyan diákokkal, akik iskolai olvasmányként olvasták el a regényt, így aztán mintám négyötödéről bizonyosan tudom, hogy külső, iskolai indíttatására olvasták el a művet, s mindössze 6 százalékuk olvasta már másodszor a könyvet.

Mai diák olvasóinak kisebb része olvasmányosnak és előszörre is jól érthetőnek tartja a művet, nagyobb része viszont nehezen érthetőnek, többretegűnek, titokzatosnak. Igaz, közülük a kérdezettek ötöde jelezte, hogy ezt a regényt jó lenne még egyszer elolvasni. Ötfokú tetszésskálát⁶⁷ használva a regény fogadtatása-értékelése 1973-ban 1.40, 1978-ban 0.86, 1994-ben 1.07 volt.⁶⁸ 1973-ban ez a regény még szen-

záció, s bizonyos tekintetben tiltott gyümölcs volt, a könyvtárhasználó középiskolások még szabadon választották és fedezték fel, s mondhatni, hogy az olvasóréteg elitje találkozott a művel. Akkor azon művek közé tartozott, amelyet inkább lányok választottak olvasmányul (talán címe miatt), de a fiúknak tetszett jobban (feltehetősen fantasztikum, filozofikussága és iróniája miatt). Figyelemre méltó, hogy „korai” magyar olvasói körében ez a regény a könyvtárba járók körében nagyobb tetszést aratott a középiskolások, mint a diplomások között. Az 1978-as (30 fős) mintában szereplőknek egyik fele iskolai olvasmányként olvasta a művet, de a fogadtatásban nem volt lényeges eltérés köztük és a szabadon választók között. Az 1978-as és 1994-es tetszés-indexeket összevetve a minták nagysága és a viszonylag kis eltérés miatt, messze nem következtetések levonására természetesen nem vállalkozhatom, csak azt állapíthatom meg, hogy a mai, összességében kedvezőtlenebb feltételek hatása a fogadtatásnál nem mutatkozott.

Az 1978-ban a Miért tetszett? kérdésre adott válaszokban a következő motívumok szerepeltek leggyakrabban: szórakozás, gondolatok, társadalomkritika, szerkezet, hatás, 1994-ben pedig: társadalomkritika, szórakozás, művészi érték, gondolatok, újszerűség; tehát az eltérések eléggé csekélyek. A Mit érzett? kérdésre előre megadott válaszok – amelyek a hatás tartalmát és irányát jelölték – közül a legtöbbször által választottak sorrendje másfél évtizede így alakult: elgondolkodtatott (76 százalék), fejtörést okozott (52 százalék), újat mondott (38 százalék), meghatott (28 százalék), elszórakoztatott (24 százalék), látóköröm tágította (24 százalék) ismereteket közölt (21 százalék), alakította világnézetem (17 százalék), új összefüggéseket tárt fel (15 százalék). 1994-ben pedig: elgondolkodtatott (65 százalék), elszórakoztatott (39 százalék), új összefüggéseket tárt fel (39 százalék), látóköröm tágította (32 százalék), ismereteket közölt (30 százalék), felkavart (25 százalék), újat mondott (23 százalék), feladat elé állított (20 százalék), fejtörést okozott (16 százalék). A hatás-szerkezet nem változott lényegesen, az erősebb, a katarzisa inkább utaló hatás-elemek aránya azonban 1994-ben valamivel nagyobb. Úgy tűnik, hogy a Magyarországon tapasztalt művészi alkotásokkal szembeni elég erős érzelmi konszenzus nem csak különböző társadalmi rétegeket fogja át, hanem különböző időszakokat is.

Lényegibbek a különbségek a regény értelmezésében is. Úgy tűnik e tekintetben nem csak a társadalmi térben, hanem időben A nyitott kérdésre adott válaszok alapján 1978-ban a diákok egyharmada szerelmes regényként olvasta és még egy másik harmaduk értelmezéseiben fordul elő a szerelemmotívum. 1994-ben valamivel gyakoribb volt az értelmezésekben a társadalmi, az etikai és az antropológiai mozzanat, mint 1978-ban. Mindkét alkalommal 21-féle értelmezéssel kínáltuk meg őket. Ami leginkább szembetűnő, hogy 1994-ben többfélét választottak az felkínált értelmezések közül. Ez egyfelől arra utal, hogy a mai diák-

olvasók körében kevesebb volt a sommás, az egydimenziós értelmezés, másfelől arra, hogy 1994-ben sok esetben egymásnak részben vagy egészben ellentmondó értelmezéselemek kerültek egymás mellé az olvasói tudatban; ezekről az értelmezésekről nem csak az mondható el, hogy motívumokban gazdagabbak, hanem hogy ellentmondásosabbak és eklektikusabbak is.

A kutatók által felkínált értelmezések közül 1978-ban a diákok körében ez volt a legnagyobb mértékben elfogadott: „Egy mindennapi, de érzésekkel teli nő kiáll egy olyan ember mellett, aki különb kortársainál s éppen ezért kora nem ismeri el.”, 1994-ben viszont a következő: „Nincs veszélyesebb a bürokratikus hatalomnál, amely sakkfigurává fokozza le az embereket, és gátolja őket önmaguk szabad megvalósításában”. Mindkét alkalommal ez az értelmezés került második helyre: „Woland, a kritika szelleme leleplezi az öntelt, kicsinyes, kispolgári életet élő embereket”. Jellemző, hogy 1994-ben „A 30-as évek szovjet valóságát mutatja be, érzékelteti a szocializmus építésének ellentmondásait” értelmezés került a harmadik helyre, amelyet 1978-ban csak fele ennyien érezték magukénak. Negyedik helyre mindkét alkalommal „A szerelem és a művészet győz az embertől elidegenedett, embertelen hatalom felett” került. 1994-ben mind a szociológiai és ennek leegyszerűsített változata, a szociologizáló (a sztálinizmus, a szocializmus, az írói sors), mind a transzcendens és ennek leegyszerűsített változata, a vallásos (csak túlvilági megoldás lehetséges, van ördög és így Isten is, az ördög önkényesen szórakozik) értelmezéseket nagyobb arányban választják, mint 15 évvel azelőtt. A mai diákok erőteljesebb társadalmi érzékenységet és kompetenciáját támasztja alá az a tény is, hogy 1978-ban a diákok 60 százaléka nem tulajdonított annak jelentőséget, hogy éppen egy komzszomolka vezette villamos vágta le Woland fejét, 1994-ben már csak 40 százalék, s az igenlő választ adóknak legnagyobb része úgy értelmezett, hogy ez a saját funkcionáriusait elpusztító rendszer csapdája.

Elsőre úgy tűnhet, hogy 1994-ben markánsan elkülönül egy racionális-társadalmi és egy filozofáló-spirituális megközelítés. Az esetek többségében azonban ez a kettő összekapcsolódik, a következőképpen: mivel ebben a társadalomban (az ily módon megvalósult szocializmusban) lehetetlen emberi módon élni, transzcendens megoldásra van szükség. A kulcsfigurák értelmezése három szereplő esetében nem mutat számottevő eltérést: Margarita 1978-ban és 1994-ben is elsősorban az érzéseket felvállaló, önzetlen társ, a Mester mindkét időpontban bátor és áldozat, Pilátus értelmezései között mindkét alkalommal a hatalom kiszolgálója és az érzékeny, de gyenge ember szerepel leggyakrabban. Berliozt 1978-ban – szemben más olvasórétegek értelmezéseivel – a diákok többsége pozitívan, művelt ateistának értelmezi. 1994-ben is az tartja magát ez az elképzelés, de már vele egyenlő súlyú Berlioz dogmatikussága és mindenáron való észelvése. Jesua leggyakoribb

értelmezése 1978-ban a Biblia Jézusa és a szeretet megtestesítője volt, 1994-ben elsősorban a szeretet megtestesítője, másodsorban vándorfilozófus és a bibliai Jézus. A legnagyobb eltérés Woland értelmezésben tapasztalható: 1978-ban leginkább afféle igazságot osztó mesehős, 1994-ben elsősorban a kritika és a dialektika képviselője, aki leleplezi az emberi fogyatékosságokat.

VALLÁSOS DIÁKOK BEFOGADÓI VISELKEDÉSE 1978-BAN ÉS 1994-BEN

1978-ban azt állapíthattam meg, hogy a vallásos olvasók értelmezéseiben világnézetük korlátozó és ösztönző is, attól függően, milyen az olvasói ízlésük és a transzcendencia iránti fogékonyságuk. Azt is tapasztaltam, hogy a vallásos olvasóknak sokkal jobban tetszett a regény, mint a nem vallásos olvasóknak, amit a bibliai tematika iránti érdeklődéssel, a transzcendencia iránti nagyobb érzékenységgel, valamint még azzal is magyarázhattam, hogy a regényt ebben a körben az ateista moszkvaiak leleplezésének is értelmezhatték. A vallásos diákok szereplőértelmezései általában árnyaltabbak voltak, érzékenyebbek mutatkozta az etikai vonatkozásokra. A regény egészének értelmezésében Wolandot inkább tekintették eszköznek, mint az erő részének, s körükben az átlagosnál gyakoribb Iván „megtérésének” kiemelése. A vártnál kevésbé zavarta őket a bibliai történet „eretnek” értelmezése. Ami pedig a regény hatását illeti, ez a vallásos diákok körében erősebbnek mutatkozott, mint középiskolás társaik körében.

1994-ben nagyobb mintákon volt módomban vizsgálni a vallásosság szerepét. Mindkét diák-csoportot 100 fő képviselte (fele-fele arányban fiúk és lányok).⁶⁹ A regény most is a vallásos diákoknak tetszett jobban, ám elsősorban a fiúk jóvoltából, ugyanis a fiúk körében 1,45 volt a tetszésindex, a lányok körében viszont csak 1,11, a középiskolások körében viszont alig volt érzékelhető eltérés (1,08 és 1,07).

A regény pozitívumai között a vallásos diákok nagyobb arányban említik a fantasztikumot, a gondolatokat, az újszerűséget és a szórakozást, kisebb arányban a társadalmi vonatkozásokat. Gondolatait és érdekességét a fiúk, újszerűségét és fantasztikumát a lányok említik nagyobb arányban. A vallásos diákokra gyakorolt hatás nem különbözött lényegesen. A felkínált válaszok közül nagyobb arányban választották a következőket: felfrissített, felszabadított, újat mondott, felkavart, fejtorést okozott, megrendített, gyönyörködtetett; és kisebb arányban ezeket: feladat elé állított, új összefüggéseket tárt fel, ismereteket közölt. Mindezek alapján úgy tűnik, hogy a Bulgakov-regény hatása a vallásos diákok körében valamivel mélyebb, erőteljesebben hatott az érzelmeikre. Azt, hogy a vallásos fiúknak sokkal jobban tetszett a mű, mint a lá-

nyoknak, valamelyest magyarázni látszik az, hogy a fiúk előtt inkább tárultak fel új összefüggések, inkább alakította világnézetüket és jelentett számukra példát, mint a lányoknak, akik között volt egy csoport, akiket a regény felszabadított, s egy másik, akiket fárasztott, akikben félelmet keltett.

A vallásos diákok saját értelmezéseiben nagyobb arányban szerepel a remény, a szerelem és a művészet, és kisebb arányban a az emberség és teljesség, mint diáktársaik értelmezéseiben. A felkínált értelmezések kiválasztásában nagyobb különbséget lehetett regisztrálni, mint a fogadtatásban és a hatásban. Mindkét csoportban azonos a két legnagyobb arányban elfogadott értelmezés: „Woland, a kritika szelleme, leleplezi az öntelt, kicsinyes kispolgárt”, „Nincs veszélyesebb a bürokratikus hatalomnál, mely gátolja az embereket önmegvalósításukban”. A vallásos diákok körében jóval nagyobb a „Bizonyíték egy kisszerű és hitetlen világ számára, hogy van ördög, következésképpen Isten is” és a „Woland, a kritika szelleme...”, és jóval kisebb a „sztálinizmus bírálata”, a „A 30-as évek szovjet szocializmusának ellentmondásai”, „Wolandék emberi értékeket képviselnek”, a „Woland Isten segítőtársa”, a „Nem a jó Isten segít, hanem az ördög”, a „Wolandék azoknak segítenek, akik az alkotása, a lelkiismeret és a világnézet szabadságát hirdetik” és a „hatalommal visszaélők és a hatalmat elszenvedők harcába beleavatkozik az író pártjára álló Woland” értelmezések elfogadásának aránya. Azok az értelmezések, amelyek Woland pozitív szerepére utalnak a fiúk körében gyakoribbak, miként a társadalomra vonatkozó értelmezések is. Mindez sokat magyaráz abból, hogy miért fogadták a vallásos fiúk ezt a regényt kedvezőbben, mint a lányok. A vallásos olvasók körében tehát hűvösebb fogadtatásra találhatnak azok az értelmezések, amelyek Woland funkciójára és tulajdonságaira utalnak. E mögött feltehetősen lényegesen eltérő Woland-értelmezések állnak. A vallásos diákok ugyanis sokkal kevésbé látják Wolandot Istent helyettesítő, emberi értékeket képviselő lénynek a jóság és gonoszság, Isten és ördög ötvözetének, s jóval inkább gonosz szellemnek. Úgy tűnik, egyházas és tételes vallásosságuk inkább akadályozta, mint segítette azt, hogy meglássák Wolandban a megvilágosodás küldöttjét, a gnózis hírnökét, az erő részét.

Ezek után az is várható volt, hogy az evangéliumok Jézusához mérve Jesua könnyűnek találhatik. A vallásos diákok azonban inkább látják Jesuában az evangélium Jézusát (jóval inkább a lányok, mint a fiúk), a szeretet megtestesítőjét és a kiváló pszichológust, és sokkal kevésbé a forradalmárt, a tettekre képtelen álmodozót és a vándorfilozófust, mint a többiek. Mi lehet az oka annak, hogy ezt a Jézus-ábrázolást sokkal inkább el tudták fogadni, mint Wolandot? Talán az lehet az oka, hogy az istenember emberi vonásainak kiemelését ellensúlyozta a jézusi szeretetfilozófia kiemelése, és ezek ötvözete kevésbé tér el az általuk ismert művészi és teológiai eredetű Jézus-konvencióktól, míg

a Woland nem igen hasonlít egyetlen irodalmi vagy teológiai sátánfelfogáshoz sem.

A címszereplők értelmezésében nem különböznek a vallásos diákok a többiektől, a fiúk és lányok között azonban jelentős az eltérés. A fiúk számára a Mester inkább tehetséges, a lányok számára jóval inkább gyáva és tehetetlen. Margaritát a lányok közül nagyobb arányban ítélik babonásnak, a fiúk pedig érzéseit bátran kimutató embernek. Minkét főszereplő a fiúk körében valamivel rokonszenvesebb, ez is alátámasztja a regénynek körükben tapasztalható nagyobb mértékű kedveltségét.

Pilátus értelmezésében csak abban különböznek a vallásos diákok, hogy nagyobb arányban említik rokonszenves tulajdonságait, s inkább találnak számára mentségeket. Berlioz értelmezésében megint nagy a különbség a két csoport között: a vallásos diákok inkább látnak benne öntelt, félművelt figurát, de kevésbé művelt ateistát, s jóval kevésbé hatalmával visszaélő bürokratát. E szereplő megítélésében azonban a vallásos fiúk és lányok között is jelentős eltérések tapasztalhatók. A fiúk inkább látják dogmatikusnak, a lányok pedig racionalistábbnak.

Mindezek alapján úgy tűnik, mintha a regényt melegebben fogadó vallásos diákok kevésbé lennének fogékonyak üzenetére. Ezt a képet valamelyest árnyalják a regény három kulcsjelenetére utaló kérdésekre adott válaszok. A „Van-e jelentősége annak, hogy éppen egy komszomolka vezette villamos vágja le Berlioz fejét?” kérdésre a vallásos diákok (elsősorban a fiúk) nagyobb arányban válaszolnak igennel, és kétszerte nagyobb arányban nevezik meg az okot a rendszer csapdájában. A „Kéziratok nem égnek el” értelmezésére többen válaszolnak a vallásos fiatalok közül, és nagyobb arányban gondolnak a transzcendens segítségre. Míg a középiskolások fele túl nehéznek tartja a „Lévi Máté a gonoszság szellemének és vén szofistának nevezi Wolandot, ő meg rab-szolgának Lévi Mátét? Mi az oka ennek az ellentétnek?” kérdést, a vallásos olvasóknak csak egyötöde. A válaszok tartalmában már nincs jelentős eltérés. Döntőnek Woland megítélése bizonyult, ám nem mindent eldöntőnek, mert a Woland-affér nem akadályozta meg őket abban, hogy sok mindenre adekváтан reagáljanak és a regényről kedvező benyomásokat alakítsanak ki. Másfél évtizeddel ezelőtti diagnózisom, mely szerint a vallásosság lehet fékező és serkentő is, az 1994-es min-tán is igazolódott.

ÉS 15 ÉV MÚLVA?

Az 1978-as kutatás több vonatkozásban eltért az akkori hazai és külföldi befogadás-vizsgálatok többségétől, mert

(1) a megkérdezettek igazi olvasók voltak, maguk választották a művet, nem a kutatók kérésére olvasták el;

(2) vizsgáltuk a mű magyarországi megjelenését és elterjedését (a könyvtárakban és az otthoni könyvgyűjteményekben), kritikai fogadtatását, színpadi, film-, rádiós és tévés adaptációit, a mű divatját és kultuszát; olvasottságát és az irodalmi élmények között elfoglalt helyét;

(3) nem csak a végeredményt rögzítettük, hanem a befogadás folyamatát is vizsgáltuk;

(4) a befogadás-esztétika eredményeit operacionalizálva vizsgáltuk az 1. és a 24. fejezet szövegének értelmezését;

(5) 20 ország több mint száz irodalmárának és kritikusának értelmezését vetettük össze a laikusokéval;

(6) a tetszésen és elutasításon kívül vizsgáltuk az olvasmánnyal való elégedettséget, a hatás mélységét és irányát;

(7) a szereplőkkel való rokonszenvezésen és azonosuláson kívül ismerősségüket és értelmezésüket is vizsgáltuk;

(8) megvizsgáltuk az olvasmányélmények alakulását öt év elteltével;

(9) a befogadást vizsgáló tényezők között tanulmányoztuk: a férfi és női szerep, az élettapasztalat, az iskolázottság, a humán- és a mérnök-beállítottság, az olvasói horizont, az irodalmi ízlés, az értékrend és a világnézet szerepét.

Amennyiben 15 év múlva is módomban lenne újra megvizsgálni A Mester és Margarita fogadtatását és befogadását, a következő szempontokkal egészíteném ki a vizsgálódást:

(a) a művészi szöveg észlelésének (és az észlelő memóriájának) vizsgálata;

(b) alaposabban vizsgálnám az előzetes ismeretek és az olvasói horizont befogadást befolyásoló szerepét;

(c) a mű tárgyával kapcsolatos beállítódásoknak a mű hatására történő változásának vizsgálata (mint az tettük a Stalker című Tarkovszkij-film befogadásának vizsgálatakor: *Kamarás*, 1989)

(d) nemzetközivé bővítve a kutatást vizsgálnám a művet eredetiben és fordításban olvasók, a különböző kultúrkörhöz tartozás szerepét;

(e) a világnézet szerepét bővebben vizsgálva, különféle vallások és felekezetek, valamint a nem vallásos világnézetek szerepét is vizsgálnám;

(f) ha elfogadjuk azt a megállapítást, hogy tulajdonképpen minden igazi művészi értéket képviselő műalkotást többször kellene meghallgatni, megnézni, elolvasni, akkor A Mester és Margarita esetében is nagyon indokoltnak tartom a mű második vagy többedik olvasatának, az egymásra helyeződő élményrétegek vizsgálatát;

(g) mivel a mű bekerült a tananyagba, vizsgálni lehetne az iskola közvetítő szerepnek hatását is. (1998)

IRODALOM

- Balogh Zoltán – Kamarás István (1978): *Élményalakzatok I.*
Gereben Ferenc (1994): *Könyv, könyvtár, közönség.* Kézirat.
Kamarás István (1986): *Utánam, olvasó!* Múzsák Kiadó, Budapest.
Kamarás István (1989): *Zónák és átlépők.* Budapest.

AMILYEN MÉRTÉKŰ A DEMOKRATIZÁLÓDÁS, OLYAN MÉRTÉKŰ A KOMMERCIALIZÁLÓDÁS?

Kommerciálizálódik-e a művészet? címmel készült a Művelődés-kutató intézetben egy vitairat, mely az újjáalakult Országos Közművelődési tanács első ülésén került napirendre. Elsősorban ennek a dokumentumnak a megállapításaira (főképpen Bart István, Deme Tamás, Kapitány Ágnes és Gábor, Kristó Nagy István, Kuti Éva, Marschall Miklós és Tokaji András gondolataira) támaszkodva szólok hozzá a vitához, de annak az írószövetségi kerekasztal-beszélgetésnek néhány mozzanatát is fel fogom idézni, amely a kulturális környezet-szennyezés kérdését tűzte napirendre.

HÁROMFÉLE „KOMMERCIALIZÁLÓDÁS”

A kommerciálizálódás a legtöbb vitában negatív jelentéssel szerepel, pedig legalább három jelentését érdemes megkülönböztetni. A közgazdásznak nemcsak nyelvérzékét, hanem becsületét is sérti, amikor egy semleges közgazdasági fogalomnak (amely a termékek és szolgáltatások áruba bocsátását, a fogyasztókhoz a kereskedelem csatornáin keresztül történő eljuttatását jelenti) negatív értéktartalmat kölcsönöznek. A kultúrának az áruvilágtól való ideges vagy óvatos távol tartása – mint Kuti Éva és Marschall Miklós figyelmeztetnek rá – természetes követelmény azok számára, akik a kereskedelmet szükséges rossznak, a szocializmusban addig még eltúrt elosztási módnak tartják, amíg a magasabb rendű kommunista elosztási formák ki nem alakulnak. Az ugyancsak semleges szociológiai értelmezés szerint a kommunizmus a kulturális termelésben és fogyasztásban érvényre jutó funkcionális alapelv; a társadalom egyik alrendszerének, a kultúrának egy bizonyos szerveződési és működési típusát jelenti, amely különbözik, mondjuk, a népművészettől vagy az egyházi kultúrától. Ebben a kulturális alrendszerben a termelés és terjesztés egyik motiváló ereje a piaci nyereség, ahol a profitelv a tartalom megválasztásának és az esztétikai megformálásnak egyik motiváló (korlátozó és ösztönző) tényezője.

A piacon hasznosuló, mert áruként viselkedő kultúrának választható kínálata és kereslete van, s szembeállítható mindazzal, amit muszájból adnak, amit ránk tukmálnak, manipulált áron kínálnak, vagy, éppen amit nem kínálnak, pedig keresnek. A „piacon hasznosulás” a piacon való hozzáférhetőség történeti fejlődésének következménye, közgazdasági, politikai és kulturális vívmány, a demokratizálódás egyik jele. Az antidemokratikus „piacra”, vagyis inkább kínálatra az jellemző, hogy

keményen korlátozott és túllellenőrzött. A társadalom igényei a konszolidáció évtizedeiben elsősorban új keresletek formájában jelentkeztek. Ilyen sajátos réteg-kereslet jelent meg többek között a történelmi emlékiratokra, a dokumentum- és tényregényekre, a fialok önkifejezési formáira, a nemzeti önismeretre, a világirodalmi tájékozódásra, a magas szintű szakmaiságra, az erotikus irodalomra, a szórakoztató lektűrökre, a képregényekre, az emancipációs témákra, a vallási és transzcendens témakörökre, a bibliofil kiadványokra, az úti olvasmányokra és egyebekre. Ebben az értelemben a kommercializálódás a kultúra társadalmasításának egyik fajtája, abban az értelemben, hogy hozzájárul a kulturális és ideológiai monopóliumok megtöréséhez. A piaci mechanizmusok a nem kapitalista társadalmakban is jól szolgálhatják az ember és kultúra egymásra találását. Ebben az értelemben a kommercializálódás jelentse pozitív.

Jelölheti a kommersz a népszerűt, a szórakoztatót, a tömegek által kedveltet, de ezt a kifejezést leggyakrabban negatív értékhangsúlyos értelemben használjuk: mint a kereskedelmi haszon előtérbe kerülését, a többre hivatott művészi értékek üzleti érdekből való aprópénzre váltását, lealacsonyítását, a források beszennyezését, a talmik normává válását. Jelenthet a kommersz nagy tömegben gyártott, olcsón értékesített rossz minőségű árut is. Ebben az értelmezésben a tárgy már nemcsak esztétikai, hanem használati értékét tekintve is silánnyá válik. Ahogy ezt Deme Tamás szellemesen megfogalmazza: amikor a kommersz ruhot (a maga nemében minőséget képviselő italt) is felhigítják.

KOMMERCIALIZÁLÓDÁS ÉS DEMOKRATIZÁLÓDÁS

Amennyire szerencsétlen a kultúrát és a piacot egymással összeugrasztani, legalább annyira az a kultúra visszaszorulását (az elbugrisodást) a kommercializálódással összehozni, és az előbbit az utóbbi nyakába varrni. Ha hazánkban átfogó társadalmi reform bontakozott volna ki és ha ennek szerves része lett volna a viselkedés, a magatartás és a kultúra reformja, akkor nem kellene a negatív jelentésű kommercializálódást sajnálkozva a pozitív reform negatív következményeként emlegetni. Nem jelenthetjük ki, hogy minél kevésbé demokratikusak a kulturális viszonyok, annál üzletiesebbek. Fel kell tennünk a kérdést: a történelmileg szükséges demokrácia hiányában nem jelentkezik-e a szocialista társadalmakban is az elidegenedett államhatalom regresszálósztatizáló-devalváló hatása? Nem kellene-e a kommercializálódás vizsgálatát azzal kezdeni, hogy megnézzük: a világkultúra mércéjével nézve mennyire demokratikusak a mi közművelődési viszonyaink? Mekkora a lehetősége annak, hogy a kívánatos értéktartalmakat nemkívánatos, elidegenedett tartalmak váltsák fel? Milyen az egyén szabad-

ságának és közösségi integrációjának foka? Eléggé differenciált-e a nyilvánosság? Eléggé civilizált-e és kulturált-e az életmód?

Nem szerencsés, ha a „rendszervitában”⁷⁰ csak azzal érvelünk, hogy Magyarországon nagyobb a könyvet olvasók aránya, mint az Egyesült Államokban, ha ott nagyobb a könyvtárhasználók aránya. Nem is beszélve Dániáról, ugyanis a könyvtári berkekben nem amerikai, nem szovjet, hanem dán csodáról beszélnek manapság, hiszen ebben (a minékéhez hasonló léptékű) országban nőtt kétszeresére a hatvanas-hetvenes években a könyvtárhasználók aránya. Ugyancsak nem szerencsés egy szocialista és egy fejlett nyugati ország mozilátogatói arányának összevetésével megelégedni és örvendezve megállapítani, hogy az nálunk kétszerte-háromszorta magasabb, amikor „odaát” többszörösen több tévécsatorna, videokazetta és házimozi érhető el. Nem szerencsés túlságosan elbúsulni, hogy Magyarországon a könyvtárlátogatók aránya a felét sem éri el a Szovjetunió könyvtárhasználóinak, amikor a magyar könyvtárlátogatók évente többször fordulnak meg a könyvtárban, több könyvet visznek haza és az otthoni könyvgyűjteményeik is nagyobbak. Igaz, Budapesten ugyan több az egy főre jutó könyvolvasó, mint Párizsban (ahová egyébként jogosan vetjük vigyázó szemünket), ámde nálunk jóval nagyobb arányú a rosszul olvasók és az olvasottakat rosszul értelmezők aránya, mint Párizsban, Stockholmban és mint jó néhány, nálunk fejletlenebb országban. Joggal és büszkén tekinthetjük „fejlettség-mutatóknak” a színház- és a moziférőhelyek számát, valamint az egy főre jutó könyvvásárlás volumenét, továbbá a matematikai és fizikai diákolimpiákon elért kiváló helyezéseket, de még az egy főre jutó Dosztojevskij- és Bulgakov-élményt is, de legalább ennyire fontos mutatónak kell tekintenünk az olvasási készséget, a vitakészséget, a kulturált alkoholfogyasztást, a testi és lelki egészséget is. Dicsekedhetünk azzal, hogy az időközben kötelező olvasmánnyá váló Bulgakov-regény (A Mester és Margarita) csaknem félmillió példányban jelent meg Magyarországon, de nem kell-e éppen szégyenkeznünk amiatt, hogy ez a mű nem a szocialista országokban jelent meg először, hanem a liberálisnak minősítettekben, hogy Magyarországon, ahol ma már nagyobb az egy főre jutó Bulgakov-regény, mint az egész világon, először csak 6500 példányban jelet meg, annak az eléggé szerencsétlenül alkalmazott tiltás-tűrés-támogatás elvű művelődéspolitikának köszönhetően, amelyben megszülettek – ha nem is hivatalosan deklarálva, de a praxisban – a „méréskelten támogatott” és „fogcsikorgatva tűrt” kategóriák is, amelyben a „szocialista eszmeiségű” lektűr nagyobb támogatást kapott, mint például a kommunista Semprun.

Csurka István azon a bizonyos írószövetségi kerekasztal-beszélgetésen hisztériásnak nevezte a mai magyar kultúrát és ez több tekintetben bizonyítható is. Igaza, van Király Istvánnak abban, hogy vissza kell szorítani mind az arisztokratizmust, mind az illuzionizmust a kulturális

életben, de igaza van Hernádi Miklósnak is, aki megkérdezi, hogy kéri vagy „a pofájukra kapják” a tömegek a tömegkultúrát? Mélységesen igaza van Hernádinak abban is, hogy az importált szemétnél is károsabb lehet egy erkölcsileg és történetileg hazug tankönyvfejezet, tévéműsor vagy az államosított ifjúsági popkultúra. Abban is igazsága van, hogy az amerikanizált vagy a selejtes tömegkultúrával szemben jó minőségű hazai tömegkultúrával lehet felvenni a harcot. Az Antonioni-film és az Onedin-család ugyan egymás mellé tehető, de nem vonható le az a következtetés, hogy a közönség majdnem mindig a rosszabb minőség mellett dönt. A kommunikációs formák, a formanyelvek különbözősége, valamint a szórakozás rendkívül sokféle jelentése is figyelembe veendő a közönség viselkedésének minősítésében. Felteszem, olykor a krimi nagyon kedvelő Marx és Babits is a „rosszabbat”, vagyis a krimi választotta Dante vagy Homérosz helyett.

Amikor – vagy 15 évvel ezelőtt – egy olvasásszociológiai kísérlet keretében egy miskolci és egy jászárokszallási könyvtárban 6–6 hónapra eltüntetjük a gyenge minőségű lektúrt az olvasók szeme elől, hogy megfigyelhessük, kinek, mikor és mi kezd majd hiányozni, azt tapasztaltuk, hogy az olvasói ízlés nemcsak „kicselezhető”, de bizonyos mértékig alakítható is pusztán a kínálat összetételének megváltoztatásával. Kísérletünk célja nem az volt, hogy a brutális olvasónevelői beavatkozás jogosságát bizonyítsuk, hanem az olvasói viselkedésről és az olvasó befolyásolásának esélyéről akartunk többet megtudni, tehát nem kevesebb, hanem még több szabadságot szánva az addig is agyonnevelt olvasónak. Túlzottan, talán felelőtlenül is optimisták lettünk, mert egyik kísérleti helyen sem történtek botrányok. A kedvenceiket kereső olvasók nagy többsége beírta „valami hasonlóval”. Akkor nem számoltunk eléggé az azal, hogy majd nem indul be kellő intenzitással az emberkép-reform, az értékrend-reform, a magatartás-reform, hogy az olvasás számára az addiginál kedvezőtlenebb kulturális klíma alakulhat ki. Az Új Könyvekben ismertetett művek között 1979-ről 1984-re 17-ről 21 százalékra nőtt a lektúr, 8-ról 6 százalékra csökkent a modern irodalom aránya. 1975 és 1985 között duplájára nőtt a százezres példányszám feletti könyvek aránya. Régebben is, mostan is a szórakoztató művek teszik ki ezek többségét, de míg 1975-ben Austen, Darvas, Dosztojevszkij, Knight, Manzoni, Pirandello, Sienkiewicz, Szimonov és Zola is szerepeltek a „százezresek” klubjában, addig 1985-ben kétszer ennyi mű között csak I. Shaw, Mailer, Moldova és Krúdy (ő is csak az Álmoskönyvvel) képviselték a „jobbakat”. A két „tűz” – az olvasói igények (és igénytelenségek), valamint a kiadói és terjesztői könyvkínálat – között lévő könyvtárak vajon mennyire voltak képesek valamiféle saját stratégiát (akár az olvasók „érdekszoportjainak” szempontjait, akár a könyvtárosi „olvasáspolitikát”) képviselni? Ha az 1975 évi lektúrbeszerzést (a lektúr ez esetben is népszerű, de alacsony esztétikai művet jelent) 100 százalék-

nak vesszük, 1980-ban 25, öt évvel később már 48 százalékkal emelkedett a beszerzett lektűrök mennyisége. Csupán a kiadók kínálata lenne az oka? A kiadott lektűrök számának növekedése az adott időszakban csak néhány százalékos és a példányszám növekedése sem éri el a lektűr-beszerzés arányának harmadát. Ha azt hinnénk, hogy ezért elsősorban a falusi „népkönyvtárak” a felelősök, tévedünk, mert azokban csak 10 százalékos, a megyei könyvtárakban viszont 80 százalékos az emelkedés. De ne verjük el a port a könyvtárakon, hiszen amíg csökkent a legtöbb kulturális intézmény látogatottságának az aránya, valamint az olvasásra és tanulásra fordított idő mennyisége, továbbá a rendszeresen olvasók aránya is, addig a könyvtárhasználóké szinten maradt, ami ma-napság igen komoly eredménynek számít.

Azért maradt volna változatlan a könyvtárhasználók aránya, mert a lektűrrel tartották meg az olvasókat? Ezért is, de éppen ebben az időszakban nőtt jelentős mértékben a könyveket és folyóiratokat helyben használók aránya. Egy bizonyos: csak a legnagyobb óvatossággal és a legnagyobb őszinteséggel ajánlatos a jövőben a különböző társadalmi rendszerek „kulturális versenyére” beneveznünk. Igaz, kiválogathatunk szép számmal olyan versenyágakat, ahol ma még dobogósok lehetünk, de az „összetettben” – márpedig a kultúra meglehetősen összetett – vérmes érmes reményeink nemigen lehetnek a „liberális” társadalmakkal szemben.

Az is igaz, hogy a lassan növekvő arányú lektűrökből egyre többet beszerző könyvtárakat is kész helyzet elé állítja a könyvkiadás és a könyvterjesztés, mert valószínűleg ők is többé-kevésbé kész helyzet elé vannak állítva. A terjesztés a gazdasági kényszerek⁷¹ hatására mindinkább a gyorsan fogyó, készletnövekedést nem eredményező kiadványokat részesíti előnyben. A kis magyar piac viszont mindenekelőtt kis példányszámú kiadványokat kívánna. Kristó Nagy István felhívja a figyelmet arra, hogy az 1981-es intézkedésig a krimik és az egyéb „csak szórakoztató” könyvek haszonkulcsa kisebb volt, tehát érdekesebb volt (mint most) valódi irodalmat árulni. A rendezés során a ponyva haszonkulcsát 12 százalékkal megemelték, ami Kristó Nagy szerint kimondottan az értékes művek ellen hat, hiszen a sikerkönyvet a korábbi 16 százalékos árrésszel is könnyebb volt eladni. Sokan sérelmezik (írók, kiadók), hogy a magyar könyvnek adott egész dotációval a terjesztést (elsősorban a pestit) meg a nyomdákat támogatják.

Igaza van Bor Ambrusnak, hogy a könyvkultúrával világméretben baj van, és szégyellni való, amikor különböző nyilatkozók – főleg a könyvhetek és könyvünnepek idején – beidegzett álpozitívizmussal nyilatkoznak a könyves akciók sikeréről. Még inkább nevetséges, amikor az egyik fő-fő könyves azon örvendezik, hogy egy sikeres könyvheti könyv már a könyvhét második napján eltűnik a pultokról. Ilyenkor az ember arra gondol, hogy egy tisztán piaci mechanizmus jobban képviselhetné az olvasók érdekeit. Meglepően jól látják az írók

a magyar könyvkultúra helyzetét. Legreálisabban talán éppen az utópiát író Varga Csaba, aki szerint a magyar könyvkultúra tartós, látszólag kibogozhatatlan, súlyos válságban van, s mindez egy ideológiai és strukturális válság következménye. Varga Csaba tehát nem keni rá a vétket sem az értékre, sem a könyvesekre, sem a reformerekre. Abszurdnak tartja azt az állapotot, hogy egy önmagát szocialistának és demokratikusnak tartó állam ne engedje meg azt, hogy az írók, gondolkodók egyénileg vagy csoportosan könyveket jelentessenek meg. Javaslatai kézenfekvők: szükség lenne kicsi, mozgékony új kiadókra, mindekelőtt vidéken. Az irodalom minőségének javulása nem könyv-beli ügy, éppen ezért szükség lenne egy nyitottabb folyóirat-struktúrára is: adhassanak ki írók, írói csoportosulások (amelyek mindig írói-olvasói csoportosulások!) saját folyóiratot. Lehessenek társadalmi szervezeteknek és magánvállalkozásoknak saját könyvkiadó- és terjesztő apparátusuk, lehessenek a kiadóknak nyomdáik, a számukra fontos könyveket az olvasók előjegyezhessek, legyen kiadója vagy legalább is komolyabb szava a könyvkiadásban az Írószövetségnek, s az írók különféle társulásainak.

ÉRTÉKTISZTELET ÉS KULTURÁLIS ÖNMOZGÁS

Egyet kell értenünk Király Istvánnal abban, hogy mind az erőteljes állami jelenlét, mind az alkotói felelősség, mind a közművelődés fokozottabb társadalmazása jelentheti a lehetséges kiutat. Hadd játsszam a szavaival! Én az állami felelősséget és az alkotói jelenlétet is hangsúlyoznám. S nem csupán a közművelődés, hanem társadalmunk társadalmazását is. Még valami: Király István javaslatában az „állam” szó kétszerte gyakrabban szerepel, mint a „társadalmazás”. Erről Pozsgay Imre szavai jutnak eszembe: „a magukat marxista-leninista irányzatú rendszereknek, pártoknak nevező mozgalmak olyan államhívővé válnak, amilyenre Marx soha nem számított”.

Igaza van a kultúra-gazdaságtannal foglalkozó kollégáimnak (Kuti Évának és Marschall Miklósnak), amikor azt hangoztatják, hogy a kulturális intézmények feletti társadalmi ellenőrzésnek a szocializmusban is fontos eszköze, megvalósulási módja a fogyasztói szuverenitás, hiszen a fogyasztói kontroll kiiktatása az eladhatatlan árukészletek növekedését, a hiányt és a feketepiac burjánzását vonná maga után.

A kínálat keresletalakító, ízlésformáló hatásával nem számolni és ahhoz túlzott várakozásokat fűzni egyaránt nem kívánatos. Észre kell venni azt is, hogy a negatív előjelű kommercializálódásként elkönyvelt folyamatok többsége mögött az is felfedezendő, hogy az eddig a hivatalos kulturális intézményrendszer csatornáin kívül kielégített fogyasztói igények egy részét már az állami kulturális intézmények is figye-

lembe veszik. Lehet persze erre azt mondani, hogy ezek az intézmények az igénytelenség uszályába kerültek, és azt is, hogy ezek a nem kívánt, de valóságos igények kulturáltabb formában elégitődnek ki, csak azt nem lehet kijelenteni, hogy a kommercializálódás rontotta el a befogadókat. Igaz az is, hogy az újonnan megszerzett legalitás konjunktúrával is járhat, ami megteremtheti a maga konjunktúralovagjait, de ha a legalitás tartós lesz, s a hiány megszűnik, akkor többé-kevésbé helyreállhatnak az egészséges arányok.

Nem tagadható, hogy az állami támogatás csökkentése olyan helyzetbe hozta a kulturális intézményeket, amelyben kénytelenek voltak tevékenységüket a lakosság finanszírozási hajlandóságainak megfelelően átalakítani. Kétségtelen, hogy az intézményeknek a megnövekedett játéktérben tett első lépései meglehetősen bizonytalanok voltak: például megszüntették az amatőr színtársulatokat és megháromszorozták a haktit meg a diszkót. Azt azonban merőben igazságtalannak érzem én is, ha az állami irányítás a közönségigények elvtelen kiszolgálását vetné a kulturális intézmények szemére. Az igazi megoldás természetesen itt is a társadalmasítás, a művelődési házak, otthonok, központok koncepciójának „újragombolása” és újragondolása. Egy-két helyen, például Dombóváron ez már elkezdődött azzal, hogy a magas gázsijú nótáénekes helyett magukat a nótáestet igénylő öregegeket énekeltették meg a nyugdíjas klubban, s ma már arra kell vigyázni, hogy ez a sikeres megoldás ne kommercializálódjon a szó negatív értelmében.

A magaskultúra egyes műfajainak visszaszorulása önmagában még nem biztos, hogy a kultúra alkonyát jelenti. Ha van kulturális környezetszennyezés, akkor van egészséges kultúra is, hangsúlyozta Csurka. Lehet, hogy éppen ez az a bizonyos optimális erősségű kihívás, amire szükség van. Előfordulhat ugyanis, hogy egy adott műfaj többé már nem felel meg a művészet korszerű funkcióinak. Sírjuk vissza az eposzt és a freskót? A vulgáris műfajok megjelenése nem egyszer vezetett új, magas értékű műfajok kifejlődéséhez. Ezt a lehetőséget sem a rockzenétől, sem a videocliptől nem lehet megtagadni. Ugyanakkor hajlamosak vagyunk beleesni abba a csapdába, hogy felértékeljük a lektúrt csak azért, mert jelentős méretű rétegek semmi pénzért nem hajlandók magaskultúrát fogyasztani. Ebből a szempontból ugyancsak szerencsétlen a magaskultúra és a tömegkultúra merev szétválasztása, rétegekultúráként kezelése, ami a legpregnansabban a televízió műsorában figyelhető meg. Ez a modell a közönségigények feltétlen kiszolgálásának és semmibevételének hamis logikájára épül. Legalább ennyire hazug az az elképzelés, amely a magaskultúra keserű piruláját a kommersz ostyájával akarja bevetetni, mert eszerint a magaskultúra a tömegek számára eleve nem más, mint keserű pirula. Mindebből azért nem következik az, hogy ne lenne híd a magas és a tömegkultúra között. Az érzékekre és a primer érzelmekre nagyon is építő kommersz

mellett az a magaskultúra válik reménytelenül versenyképtelen elitkultúrává, amely elszakad az érzéki és érzelmi alapoktól. Miért lehetett a már említett Bulgakov-regénynek tömegkultúra-mértékű sikere Magyarországon? Korántsem csak azért, mert a rövidlátó kultúrpolitika jóvoltából mint tiltott gyümölcsöt is le lehetett szakítani, hanem elsősorban azért, mert ez a regény a többrétegű művek közé tartozik, melyek egészen különféle vevőkészülékeként is felfoghatók.

Azt sem szabad figyelmen kívül hagynunk – erre Kapitány Gábor és Ágnes figyelmeztetnek –, hogy a kommersz a különböző társadalmi környezetben más-más módon funkcionál. A szűkösség körülményei között a minőségi kultúra pótléka lehet. A provinciális helyzetben előtérbe kerülnek a másodlagos kulturális termékek. Lehet a kommersz (mint státusszimbólum) a gazdagság-mutogatás eszköze is: a drága utánzatok esetén.

A kommersz fogyasztót nem csak a piaci szemlélet erősítheti és termelheti újra, az egyént passzív végrehajtnak tekintő utasításos-bürokratikus struktúra ugyanilyen minőségromlást eredményezhet. A két szemléletmód közös vonása az, hogy mindkettő tömegnek látja és kezeli az embert. Az egyik felemelendő, a másik megnyerendő tömegnek. Mi lehet ezek ellenszere? Hernádi Miklós szerint a belső iránytű, illetve a kikötött iránytű szabad mozgásának engedélyezése, Csurka szerint az önépítés, Vitézy szerint pedig a szellemi megújulás és a belső kulturálódás. A kulturális demokráciában élenjáró országokban, jegyzi meg Vitézy, szép számmal vannak olyan erők és intézmények (ő az említett kerekasztal-beszélgetésen többeket ugyancsak meghökkentve az egyházakat és az értelmiség testületeit említette), amelyekre nem a piaci mechanizmusok jellemzőek, nálunk viszont mindkét fél szerepét az állam vette magára, a pedagógus és a népművelő mögött pedig nem áll olyan szellemi erő, mint a lelkész mögött. Czákó Gábor úgy véli, hogy az „igaz, ami igaz, de most mégis így cselekszem”-magatartás következménye az értékét vesztő kultúra. Ha a bevált értékek helyébe a piac vagy a politikai megbízhatóság lép, akkor nem számíthatunk arra, hogy minden új tendenciát (amelyek között – mint ezt tapasztalhattuk – több a talmi, mint az érték) a maguk értékrendjéhez, világképéhez, személyiségéhez mérik majd az emberek. Ehhez alapvetően szükséges a kulturális önmozgás és a nem sematizálható, nem tömegesíthető értékek tisztelete, komolyan vétele. Ebből fakadhat az a magabiztos mozdulat, amellyel elzárom vagy kinyitom a tévét, leveszem a polcra vagy megveszem a könyvet. A demokratizálódás ebben a folyamatban ok és okozat. Ha a társadalmi szükségleteknek és igényeknek nem alakulnak ki a saját érdekképviselői intézményei, akkor uralkodóvá válhat az ököljog. Az együttműködő alrendszerek párbeszédben, közösségek, önkormányzatok, helyi társadalmak, kontraszttársadalmak tagjaiként az egyén (megvédve nemcsak a negatív jelentésű kommercializálódástól, de az elide-

genedett hatalom packázásától is) közvetlen szereplőjévé válhat annak a társasjátéknak, amelynek címe értékek létrehozása, közvetítése és befogadása. (1987)

EGYHÁZI ÁLDÁS VAGY ÁTOK HARRY POTTEREN?

Egy bizonyos, a Harry Potter-jelenség tipikusan tömegkultúra-jelenség, pontosabban – G. H. Schulze kifejezését használva – élménykultúra-fenomén. (Schulze, 1998, 186–204.) A Potter-könyvsorozat az élménykultúra csúcsteljesítménye, „szupersiker-könyv”, még akkor is, ha az irodalomtudomány remekműnek ítéli. Ez a „folytatásos regény” egyszerre elégíti ki a gyerek- és felnőtt olvasók tündér- és boszorkánymese-, kaland-, horror-, krimi- és misztikumigényeit. Főszereplője árvagyerek, afféle alulról érkező „álruhás királyfi”, színhelye egyfelől egy másik világ, másfelől a közkedvelt diákregegyek: a bentlakásos iskola, a diákelet összes rekvizitumával, beleértve a sport- és egyéb versenyeket. Középpontjában a jó és rossz küzdelme, amelyben előbb utóbb világossá válik, ki melyik oldalon áll. Szerepel benne a sorsdöntő ügyekben a felnőtteknek segítő gyerek (a „tizenöt éves kapitány”), a melodramatikus és a tragikus szólam mellett van benne jócskán helyzetkomikum, diákhumor, nyelvi lelemény, és a negyedik kötetben felbukkanó romantikus mozzanatok után az olvasó joggal reménykedhet, hogy a folytatásban a kamaszszerelem szólama is felcsendül. Mindehhez hozzájön a földhözragadt pragmatista-racionalista nyárspolgár kicsúfolása és az úrrakétát seprűvel, a mobiltelefont varázsgömbbel felcserélő posztmodernség. Fontos szólama ennek a könyv-sorozatnak a gyermeki identitás, a kisebbségi érzés és nagyzó fantázia, a naiv nemtörődömség és okosság, a peergroup-hoz való igazodás és az olvasó számára fokozatosan meghitté, bizalomgerjesztővé váló fantasztikus univerzum.

Mindemellett kérdés is marad bőven: esztétikai és erkölcsi értékét tekintve hogyan minősíthetők Rowling könyvei? Mennyiben tipikus New Age-termék, mennyiben a klasszikus mese törzséből ágazik? Mennyire hasznos vagy káros a 7–15 éves gyermekeknek: a boszorkányság útjára csábítja vagy éppen az igazság oldalára állítja őket? Mennyiben pogány (pontosabban újpogány), mennyiben keresztény? Bár ezek a kérdések szervesen összekapcsolódnak, ezúttal fő feladatunknak a legutóbbi kérdésre adott vallási és egyházi jellegű válaszok áttekintését és elemzését tekintem.

BOSZORKÁNY, A JÓ ÜGY HARCOSA, KERESZTÉNY HŐS: ELLENTÉTES SZÓLAMOK A REGÉNY KERESZTÉNY FOGADTATÁSÁBAN A NYUGATI VILÁGBAN

Bár kifejezetten ennek a regénynek vallásos körökben való fogadtatását reprezentatív mintán vizsgáló kutatásról nem tudok, a napi híreken kívül sok mindent meg lehet tudni a nyugati világ újságjaiból arról, hogy fogadták az egyházak, a vallási intézmények, a vallásos szülők és gyerekek a Harry Potter-könyveket. Az első kötet megjelenése óta állandóan szerepelnek a napi hírekben, hogy hol ebben, hol abban az egyházi iskolában került tiltó listára a könyv, hol ilyen, hol olyan vallási szervezet tiltakozik az ártatlan gyermeki lelket megrontó olvasmány és a készülő film ellen, együtt emlegetve azt a gyerekek körében igen népszerű és valóban silány tömegkultúra-termékekkel. A leggyakoribb vádak a Potter-könyvek ellen, hogy ezekben a gonoszt használják föl a problémamegoldás eszközeként, s a boszorkányságot normális eszközként fogadtatják el a gyerekekkel. A könyvből megismert boszorkányság hatására a gyerekek könnyen folytathatják igazi boszorkánysággal. A Harry Potter homlokán lévő villám a sátánista S-jelre emlékeztet. 1999-ben az Egyesült Államokban több, mint fél millió ilyen tetoválás-matricát adtak el, Iowában pedig meg kellett tiltani a gyerekeknek, hogy boszorkánynak, ördögnek öltözve járjanak iskolába. Azokkal szemben, akik azzal érvelnek, hogy a nem-olvasó gyerekek most legalább olvasnak, sok keresztény szülő a Bibliából idézgetve⁷² arra figyelmeztet, hogy a sátán ismét a régi cselt használja: a gyerekeket veszi célba. A szülők egy része, akik egyébként ádáz ellenségei az okkultizmusnak és az úgynevezett álvallásoknak, gyakran azzal érvelnek, hogy amikor az iskolákban felolvasnak a Potter-könyvekből tisztességtelenül előnyben részesítenek egy „vallást” a többivel szemben.

Az európai vallási fundamentalizmus sem kevésbé szorgalmas a Harry Potter-jelenség leleplezésében. G. Wagner, az ausztriai Windischgarsten lelkésze egyenesen az Antikrisztus működésének nyomát érzi a gyerekponyvának álcázott könyvben, mely ravasz kísérlet arra, hogy az olvasó magáévá tegye a sátáni legendát, mely azt sugallja, hogy mi, muglik, közönséges földi halandók alacsonyabb rendű lények vagyunk, s csak a varázslat emelhet fel bennünket. K. Krenn ultrakonzervatív St. Pölten-i püspök – aki „természetesen” nem olvasott el egyetlen Rowling-könyvet sem – egyetértve plébánosával, sátáni mesterkedéssel vádolva, lélekromboló hatásának ítéli a Harry Potter-könyveket. A legfőbb vád az ördög valóságos létezésének tagadása.⁷³

Christa Meves német pszichológus és valláspedagógus szerint a siker oka a szerző íráskészségén kívül a jelen kor (vagyis a guruk, a sarlatánok, a varázslók korának) Istentől elrugaszkodott valósága. Ebbe a

vákuumba talált bele a könyv. A sátán mohósága végtelen: még három könyv következik, nem beszélve a filmváltozatról. Harry Potter a valóságilag hazátlan, egzisztenciálisan hajléktalan európai embert jelképezi, aki látszólag a varázslóiskolában a varázsló-barátok között leli meg újra otthonát. Ez azonban csalóka, mivel alapját Rowling művében nem az igazi vallás, hanem egy szinkretista vallási egyveleg képezi. S bár Harry Potter igazi jóbarát és jóságos ember, ez mégsem elégséges és alkalmas a vallási igény egészséget teremtő kielégítésére. Az otthonatlan Harry Potter csak tékozló fiúként, Isten előtt tékozló fiúként térdre esve találhat új otthonra.

R. Lukaszewski, a wrocławi Szent Augusztina plébánosa – elismerve, hogy ő sem olvasta a könyvet – azok közé a mai mesék közé sorolja Rowling könyveit, amelyekben az erőszak és a szélhámosság dominál, s attól tart, olvasói a pogány minták hatása alá kerülhetnek.

Mindemellett szép számmal jelennek meg másfajta keresztény megnyilatkozások is. Köztük például olyan sajtóközlemények, melyekből eléggé árnyalt képet alkothatunk a regények vallási és egyházi fogadtatásáról. Egy georgiai vizsgálat szerint, melyet a The Atlanta Journal-Constitution végzett, az állam lakosságának 93 százaléka nem ellenezte a Potter-könyvek olvasásának korlátozását. (*Introvine*, 1999) Márpedig az Egyesült Államokban a magukat vallásosnak mondók aránya – 20 százalékkal felülmúlva az európai átlagot – 80 százalék körül van, ami azt jelenti, hogy a valamilyen módon vallásos georgiaiak döntő többsége kiállt az istentelenséggel vádolt könyv mellett. Hogy a vádak nem teljesen esetlegesek, s a napi hírekben nem szélsőséges megnyilvánulásokat tüntettek fel mindennapinak, arra utal az az adat, mely szerint a Harry Potter-könyvek 2000. szeptember 25-én a 48. helyet foglalták el az American Library Association által hétről hétre kiadott betiltatni kívánt könyvek listáján.⁷⁴ Az a tény, hogy a kilencvenes években a legtöbbször által kifogásolt 10 könyv között⁷⁵ a Zabhegyező, a Huckleberry Finn és az Egerek és emberek is szerepel, jól érzékelteti az amerikai társadalom egy részének erőteljesen konzervatív értékrendjét, és eléggé egyértelműen tanúskodik vallási konzervativizmusáról is.⁷⁶ Ezek után izgalmas kérdés, hogy mennyire egységesek a nyugati keresztény egyházak vezetői és hívei a regény megítélésében?

Az amerikai fundamentalista evanglikál-típusú protestantizmus⁷⁷ legbefolyásosabb magazinja, a Christianity Today 2000 elején meglepően tárgyilagos összképet rajzol föl a Potter-könyvek vallásos berkekben tapasztalt visszhangjáról. Az egyik írás a regények ellen a boszorkányság népszerűsítésének vádjával fellépő – elsősorban vallásos – szülők (zömmel iskolákban történő) tiltakozó és a könyvek nyilvánosságának korlátozását országsszerte követelő kezdeményezései mellett arról számol be, hogy még (a katolikusoknál, baptistáknál, anglikánoknál, presbiteriánusoknál, lutheránusoknál merevebb) evanglikál kö-

rökben is eléggé eltérő a Potter-jelenség megítélése. (Keim, 2000) Még a „kultusz-figyelők”⁷⁸ körében is, pedig ők egyáltalán nem bánnak kesztyűs kézzel az alternatív vallási jelenségekkel. Egyikük, B. Waldrep például a határozottan állítja hogy a Potter-könyvek miszticiz-musa korántsem jelent okkult praxist, jóval inkább a keresztények szá-mára legalábbis elfogadható, többek szerint egyenesen üdvös J. R. R. Tolkien és C. S. Lewis „fantáziadús” műveihez hasonlíthatók. Sokan az „eltűrhető” és a további köteteket (melyekben az író az eddiginél több sötétséget ígér) „kritikus szemmel figyelendő” kategóriába sorol-ják Rowling könyveit, és még a nevesebb lelkipásztorok és katolikus főiskolák tanárai közül is többen védelmükbe veszik, hol „hatásos gye-rekkönyveknek”, másíuk egy „parallel-világot” bemutató műnek ne-vezve őket. A szerkesztőségi írás is megerősíti, hogy igen sok keresz-tény értelmiség és lelki vezető (s jó néhány jól csengő nevet felsorol) nem csak megvédi, hanem élvezettel olvassa Rowling könyveit. Egye-sek még azt is hozzátesszik, hogy a keresztényeknek nem szabadna ri-gorózan óvni gyerekeiket a „veszedelmesnek” tűnő olvasmányoktól, főleg akkor, amikor a mindennapi életben sokkal inkább botrányos dol-gok fenyegetik a gyerekeket.

A Potter-könyvek keresztény sajtóvisszhangját áttekintő T. Olsen egy sor egyértelműen pozitív véleményt is felsorol a keresztény ber-kekből. A Christianity Today kolumnistája, Charles Colson szerint a Potter-könyvek kifejezetten okkult-ellenesek, ugyanis Harry és barátai nem lépnek kapcsolatba a természetfeletti világgal, s nem művelnek olyanfajta boszorkányságot, melyet a Biblia elítél. Úgy véli, hogy a könyv sikerének az oka a túlvilág, a transzcendencia utáni sóvárgás, hogy a B. Pascal szerinti Isten-formájú úr van a lélekben. A Harry Potter-jelenség a gyerekek lelkében rejlő Isten utáni vágyra reagál. Ilyenformán a Harry Potter-sorozat bizonyíték a transzcendens világ és/vagy Isten létre. Bár ez a mesevilág nem úgy valóságos, mint Isten, segítségével elvezethetjük a gyerekeket a valós dolgokhoz is, hiszen ezek is – mint C. S. Lewis és J. R. R. Tolkien könyvei – Isten fenségét és misztériumát is tükrözik. (Cholson, 1999) L. Beam, a Family’s review igen szigorú keresztény kritikus a kizárólag bölcs felnőtt veze-téssel javasolja a Potter-könyvek olvasását, amelyek „értékes leckét ad-nak a szeretetről, a bátorságról, s a rossz feletti végső győzelemről”, s fontosnak tartja hozzátenni, hogy Rowling csak játszik a természetfe-letti erőkkal, de nem ismeri el őket. Könyvei hibája nem boszorkány-sága, hanem szekularizmusa. T. Olsen hozzátesszi, „ezzel, bizony, a Mi-cimackó és az Óz is vádolható lenne”. Roy Maynard, a World Magazin kritikus szórakoztatónak, és ehhez képest meglepően mélynek ítéli Rowling könyveit, amelyeknek mágiája – és itt két keresztény íróra, Chestertonra és Tolkienre hivatkozik – törvényes és nem keveredik a rosszal. Öt hónappal később ugyanebben a magazinban A. McCain and

S. Olasky már arra hívja föl a figyelmet, hogy a Potter-könyvek sötét elemekben is bővelkednek, s szemben a bibliai történetekkel itt a rossz dolgoknak nincs oka-magyarázata, ezért Rowling könyvei helyett inkább Lewis és Tolkien könyveit ajánlják. Ezzel szemben a londoni Christianity magazinban a Mai Kereszténység Intézet igazgatója dicséri a Potter-könyveket. A Christian Century szerkesztőségi cikke meleg szavakkal az első olyan írónak nevezi a Potter-könyvek szerzőjét, aki örvendetes módon végre valahára a fantáziaszegény konzervatív keresztényeket támadja. A Wrinkle in Time-ban egy keresztény író azt bizonygatja, hogy Harry világa morális természetű, s hozzáteszi, hogy Chesterton is a tündérmesék világából indult el a kereszténység felé vezető úton. Több tekintélyes keresztény szerző bizonygatja még, hogy a könyvek középpontjában álló jó és rossz küzdelme igenis lehetőséget ad a komoly morális reflexióra, sőt egyesek mint az erény (a hűség, a barátság, az együttérzés és önfeláldozás) könyvét egyenesen karácsonyi ajándéknak ajánlják. (*Waters*, 2000)

Harry Potter mint keresztény hős? címmel írt cikket az új vallási jelenségek kutatója, Massimo Introvigne az *Avvenire*-be, az Olasz Katolikus Püspöki Konferencia lapjába. Ő is a jó és rossz harcát látja a mű centrumában, Pottert pedig morálisan jónak. Úgy véli, a kritikusok joggal látnak erős hasonlóságot Rowling, valamint Tolkien, C. S. Lewis és Collodi⁷⁹ művei között. Ezzel szemben egyes keresztények arra hivatkoznak, hogy a mágikus lényekben való hit manapság jóval elterjedtebb, mint száz évvel ezelőtt. Ugyanakkor alig van olyan olvasó, aki valóságosnak tartaná Pinocchio tündér keresztanyját. A műalkotások fiktív mágikus lényei metaforikusan mágikusak. Ha a keresztény iskolákban betiltanák Harry Pottert, be kellene tiltani a Peter Pant, a Cinderellá-t, a Pinocchio-t is, érvel Introvigne, s leszögezi, hogy Harry Potter csak azért győz, mert intelligensebb, jobb és emberibb, mint ellenfelei, márpedig ezek mind keresztény értékek. A varázslóiskola igazgatója szerint a szabad és morális akarát fontosabb a körülményeknél, a származásnál és még a képességeknél is. Igaz, Harry morális fölénye nem kifejezetten kegyelmi ajándék, igaz, a varázslóiskolának nincs káplánja, de sem Cinderella falujában, sem Pinocchio közelében nem volt plébános. A hajdani keresztény szerzők nem rakták tele velük a tündérmeséket. Hogy Rowling vallásos-e vagy sem, teljesen mellékes, mert más az intentio auctoris és az intentio operis.⁸⁰ A Pinocchio szerzője világi humanista, Giacomo Biffi kardinális mégis remek könyvet írhatott a Pinocchio keresztény értékeiről. Rowling könyvei ahhoz a brit tradícióhoz sorolhatók, melyhez olyan keresztény szerzők is tartoznak, mint J. R. R. Tolkien és C. S. Lewis, akiknek hatása szembetűnő. Mivel a nem-keresztény világban sem nehéz keresztény hősöket találni, az irodalom tele van ilyen pre-keresztény hősökkel. (*Introvigne*, 1999)

A HARRY POTTER-JELENSÉG MINT A SZEKURALIZÁLT VILÁG ELLENVILÁGA ÉS SZIMBÓLUMA

A norvég Berit Kjos a „pogány” norvég tündérmesét az igen erősen szekularizált skandináv világ ellenvilágának tartja, még hozzá olyan világnak, mely erősítheti a keresztény világnézetet és paradigmát. Van, aki politikai értelemben lát alternatívát Rowling más-világában. R. Lipsyte szerint a Potter-könyvek sem gyömöszölhetők be sem a keresztény, sem az anti-keresztény, sem a freudi, sem a jungi, sem a tradicionális, sem a New Age kategóriákba, ugyanis ezek a könyvek egyértelműen a „halhatatlan iskolai sport mágikus világához tartoznak, melyre hősiesség, az együttműködés és a fair play jellemző, amit a Rowling-regényekben elsősorban a kviddics jelenít meg. Harry Potter a másik nagy játékoshoz, Chip Hiltonhoz hasonlítható, aki 1948 és 1966 között 23 könyv hőse volt.⁸¹ Egy keresztény kiadó nemrégén kezdte meg a Hilton-könyvek újrakiadását. (*Lipsyte*, 2000) A szekularizált világ ugyanakkor tudattalanul asszimilálja és deszakralizálja ezt, a létezőhöz képest „transzcendens” ellenvilágot. A Potter-regény több tucatnyi fordulata válik a mindennapi nyelv fordulatává a nyugati világban. És tudatosan is megpróbálja magának kisajátítani nem véletlenül a menedzser világ elitje is: Microsoft Corp oktatási központjában például gyakran elhangzik a „Ne légy mugli”. Egy másik software cég vezetője kijelenti „Mi jól tudjuk használni a Harry Potter könyveket üzlet-tervező értekezleteinken, mert mi is varázslóknak tartjuk magunkat”.

MESEBELI ÉS VALÓSÁGOS BOSZORKÁNYOK

Több keresztény kommentátor arra is rámutatott, hogy a Potter-könyvek nem csak a sátánizmustól állnak távol, hanem boszorkányságuk sem azonosítható a valódi és a napjainkban is dívó boszorkánysággal. Ütőkártya lehetne a boszorkányüldözők kezében, ha maguk a különböző boszorkány-szervezetek képviselői „hivatalosan is felvállalnák” Rowling könyveit. Ám erről szó sincsen! Ez egyébként maguk a legilletékesebbek, a boszorkány-szervezetek képviselői is megerősítik. A Boszorkányok a Diszkrimináció Ellen szövetség New Hampshire-i igazgatója szerint Rowling nevetséges boszorkány-világa és az ő komoly boszorkány-hitük egyszerűen nem említhető egy lapon. Egy plymouthi boszorkány-pap szerint a Rowling-mese egyszerűen nem róluk szól, ugyanis, magyarázzák a boszorkányok, az ő fő problémáik a férfi-nő egyenlőség, a természet-szeretet, a mágia- és csodahit. (*Roy*, 2000) Az irodalomban és a tömegkultúrában járatos boszorkányok egyfelől üdvözik azt a tény, hogy míg Shakespeare-től Millerig a világirodalomban a boszorkányok egyértelműen negatív figurák, Rowling re-

gényeiben nem azok, másfelől kijelentik, hogy nem hitelesen, hanem tipikus pop-kultúra sztereotípiák formájában jelennek meg. (Hajela, 2000) Ugyanakkor valamennyi (több tucatnyi Potter-ügyben nyilatkozó) boszorkány egyértelműen leszögezi, hogy semmiképpen sem korlátoznák ezeknek a könyveknek megjelenését, beszerzését és olvasását. Miként a Bibliáét sem, pedig abban sem hisznek, tesz hozzá egyikük.

A Pogány Szövetséget is foglalkoztatta a Potter-könyvek sikere, és siettek megnyugtatni a közvéleményt, hogy ők – annak ellenére, hogy az Egyesült Államokban „rendes” (vagyis bejegyzett) vallás – csak 18 éven felülieket fogadnak be.⁸² Ami pedig a gyerekek boszorkánysággal kapcsolatos érdeklődését illeti, úgy vélik, a gyerekek tévesen hiszik azt, hogy holmi varázslatokkal könnyen és gyorsan megoldhatják problémáikat. Nem lehet szó nélkül hagyni, hogy az újboszorkányság és újpogányság képviselői igen visszafogottan, toleránsan és meglehetősen bölcsen nyilatkoztak Potter-ügyben. (Más kérdés, hogy ebben mekkora része van imázs-építésüknek és kiforrott „public relation” tevékenységüknek.)

Arra a kérdésre, hogy mi a katolikus egyház állásfoglalása azokkal a könyvekkel kapcsolatban, melyek felkeltik a gyerekek érdeklődését a pogányság iránt, az amerikai katolikus egyház „egyik szóvivője” (nevét sajnos a lap nem említi) az feleli: „nem tudok róla, hogy egyházunk elítélte volna ezeket”. Ha lelkészeknek és keresztény tudósoknak sem sikerült meggyőzni az aggódó szülőket a Potter könyvek ártalmatlanságától, természetesen a boszorkányok érvei sem hatnak azokra a fundamentalista keresztényekre, akik a Bibliából kiragadott idézetekkel érvelnek, s úgy vélik a Potter-könyvek megjelenése menetrendszerűen beleillik a végső idő scénáriójába. Ami pedig a sokak által ösökként és rokonokként emlegetett Tolkien és Lewist illeti, többen őket is a bizonyítékok közé sorolják, mondván, ezek a kétségekívül tehetséges, de a sátáni erőkkkel szemben igencsak meghökkenítő naivitást mutató írók segítették a boszorkányság újjáéledését, ezért az ő könyveiket sem szabad gyerekek kezébe adni. Rowling könyvei pedig egyenesen az okkultizmushoz és az Antikrisztushoz vezetnek ártatlan gyerekek millióit. Mások azzal érvelnek, hogy éppen a Narnia-mesék tükrében válik láthatóvá a Potter-könyvek értéktelensége, ugyanis míg Aslan, az orosz-lán Jézus-szimbólum, Harry Potter semmiképpen sem az, ugyanis Rowling tudatosan nem törekszik semmiféle morális üzenetre, tanításra. (Kempen, 2000)

D. Bernstein Fantázia és valóság a Harry Potter történetekben című, a The New York Times-ban megjelent írásában Bettelheim varázslás-elméletére⁸³ hivatkozva a Potter-könyvekre is igaznak tartja, hogy ezek – akár a tündérmesék – egyszerre borzogatnak és keltenek reményt. Méghozzá ezt a Grimm-mesék brutális terrorja nélkül teszik. A Rowling-könyveket a pogányság népszerűsítésével vádoló konzervatív

keresztényekkel szemben Bernstein azzal érvel, hogy számára éppen az a probléma, hogy az író nő gravitációt legyőző seprűi, háromfejű kutyái, manói, kentaurjai és mágikus lényei annyira különböznek bármely realitástól, hogy ez már jócskán csökkenti a mesélés izgalmasságát. A könyv sikeréhez azonban nagyban hozzájárul az, hogy Rowling meséje jócskán tartalmaz a Grimm-mesékben is fellelhető, a germán hitvilágban gyökerező archetípusokat, de legalább ennyire fontos jellemzője a Potter-meséknek, hogy a szorongásokkal teli árvagyerek főhős megerősödik igazi identitásában, felülkerekedik gátlásain és legyőzi szülei ellenségeit. Abban egyetért Bernstein a Potter-könyveket morálisan elmarasztaló keresztény kritikusokkal, hogy nem a moralitása a lényege ezeknek a meséknek (mint a tündérmeséknek sem), hanem inkább az a meggyőződés, hogy nekünk is sikerülhet.

Hasonló árnyaltsággal közelíti meg a Harry Potter-jelenséget G. E. Veith (a wisconsini Condordia University irodalom professzora)⁸⁴ a Christian Reserach Journal-ben. A szerző a homoszexualitást, a válást, a gyermekbántalmazást, a drogfogyasztást és a szexualitást realiztikusan bemutató, valamint a jó és rossz különbségét relativáló rossz fantáziát képviselő mai gyermekkönyvekkel szemben Rowling könyveit közelebb érzi ahhoz a vonulathoz, melyet J. R. R. Tolkien és C. S. Lewis képvisel. A „képzelet-depriváció” és a „bebörtönzött gyermeki fantázia” korszakában a Potter-könyveknek elsősorban azért lett hatalmas sikere, mert érdekesen szól egy érdekes iskoláról, ahol csodálatos dolgokat tanulnak. A varázslóiskola boszorkánysága nem fekete mágia, nem a Wicca boszorkánysága, nem a New Age szellemisége, hanem a tündérmeséké, ahol jó és rossz boszorkányok és tündérek fordulnak elő. Fontos eleme a regénynek a főhős szülei iránti szeretete. „A keresztények nem muglik, a kereszténység nem olyan szűk, materialisztikus, unalmas világnézet, melyet Rowling szatirikusan ábrázol, hanem nyitott univerzum”, fejezi be a keresztény irodalomtudós.

Miután Németországban eléggé erőteljes hivatalos egyházi vélemények fogalmazódtak meg a Potter-könyvekkel szemben, sokan felfigyeltek Gottfried Bachlnak, a salzburgi egyetem dogmatika professzorának a Bajor Katolikus Akadémia szimpóziumán Varázslatos élet? címmel elhangzott előadására. (Bachl, 2001) Bachl leszögezi, hogy a bibliai hagyomány szerint a jelen és a túlvilág nem átjárható, a Harry Potter könyvekben viszont – amelyekben nyoma sincs Istennek, isteneknek, angyaloknak, ördögnek, démonoknak, teológusoknak, papoknak – igen. Itt a mágikus cselekvés profán, semmi köze a vallásos összefüggésekhez. Nincsenek vallásos szimbólumok, templomok, misék. A varázslók sosem végeznek vallásos cselekményeket. Voldemort is csak a fekete varázslás hagyományos keretén belül marad. Itt a jó és rossz áll harcban egymással, és a varázslást csak a jó cél érdekében szabad használni, akárcsak a felelősség-mesékben. Bach szerint nyoma sincs „ezoterikus trendek-

nek”. A követendő értékek: szolidaritás, barátság, fairness, igazságosság, a bürokrácia, médiák, iskola, babona, rasszizmus és rabszolgaság kritikája. „Ha tíz éves koromban olvastam volna a történetet, Harry Potter varázslatos világa nemcsak vonzott volna, hanem ... egyszerűen jól éreztem volna magam és semmi bajom nem lett volna az egészszel”, jelenti ki a dogmatika professzor, majd némi iróniával hozzáteszi, hogy a „medjugorjei Máriának sincs oka arra, hogy ördögi műnek tartsa a könyveket. A sátánizmusnak ugyanis nyoma sincs bennük”.

FÉLIG HIVATALOS HAZAI KERESZTÉNY MEGNYILATKOZÁSOK

A Potter-könyvek Magyarországon is népszerűen, ám ismertségük és olvasottságuk aránya eléggé eltérő a nagyvárosban és a kisebb településeken.⁸⁵ A vallásos emberek körében is hasonló a helyzet. Egyházanként és vallási közösségeinként igen eltérő a reflexió mértéke, módja és erőssége.

Félig hivatalosnak tekintem Gál Péternek az Új Ember katolikus hetilapban⁸⁶ megjelent írását (*Gál*, 2001), amelyet az Igen katolikus ifjúsági lap is leközölt, s eléggé sokan hivatkoztak rá. Gál Péter katolikus pap és teológus, akinek hat kiadásban jelent meg igen vitatható kompetenciájú (*Kamarás*, 1996) New Age-ről szóló könyve. (*Gál*, 1994) Gál szerint a Potter-könyvek világképe okkultista. „A bizarr, az ijesztően meghökkentő a gonoszlélek megjelenési formái közé tartozik”, írja Gál, mit sem törődve az ijesztően meghökkentő, amúgy a transzcendencia jegyében születő művészi alkotásokkal. A „minden mágia istenellenes” kijelentés is vitatható, hiszen minden fajta vallás tartalmaz – legalább is szociológiai és lélektani értelemben – valamilyen formában mágikus elemeket. „Az okkultisták véleménye, hogy az igazság szörnyű is lehet, de valódi igazság – érvel tovább Gál –, mely Krisztusban van, életet ad és felszabadító. A Potter-story annak csak egy mese, aki nem vette észre, hogy napjainkban valódi gyakorlattá vált a mágia és számtalan fórumon terjeszkedik. Mi is a mágia? Titkos erővel, iktatva az emberi fáradtságot, rövidre zárt úton hatalmat gyakorolni.” Ez a mágia-definíció túl szigorú, a mágiába belefér az isten, az istenek befolyásolása is, ami önmagában nem istenellenes. Annak az észrevételnek, mely szerint a „a könyvben a társadalom két kasztra oszlik, a nem varázsló emberek alacsonyabb rendűek, visszataszítóak, önzők, pénzközpontúak, buták, félénkek”, kétségkívül van igazsága. Abban a konklúzióban viszont, hogy „a HP-t olvasó gyermek alkalmassá válik, hogy sok hasonló hatás (Gumimaci, filmek, Batman, Superman, Csillagok háborúja) által eltávolodjon a még meg sem ismert keresztény hittől”, némi csúsztatás van, hiszen legtöbb esetben fordított a

helyzet: a felsorolt műveket tévén, videón megismerők (és sok esetben más könyvet nem olvasók) veszik kézbe Rowling könyveit. Ezután Gál a klasszikus tündérmeséket mint a Potter könyvek mindenben ellenkezőjét mutatja be, némi nagyvonalúsággal eltekintve a tündérmese-típusú klasszikus gyermekirodalom jó néhány alkotásától (S. C. Lewis-től az élő klasszikus Lázár Ervinig). A Hit Gyülekezete hetilapjában⁸⁷ (Hetek) nyilatkozó Gál a „Potter-mániát” a New Age jelenség körébe sorolja. Ami a New Age praktikáit illeti, azokat az ember és Sátán ősi konfliktusára vezeti vissza: „A Sátán a bukott ember világában nagyon sok területen próbál meg teret nyerni. Kezdetektől a legkedvesebb és igen sikeres módszere a mágia, amint ezt a kultúrtörténet is bizonyítja. (...) Ezt a kísértés speciális munkaterületének tartom, hiszen a Sátán a mágián keresztül – még ha minden módon leplezi is – végül is önmagát próbálja meg istenné tenni. A mágiában az ember amellelt, hogy a bálványimádás és egyéb politeista, sokistenhívő vallási tévedés részese lesz, elhiszi, hogy saját erejével vagy mágikus, szellemi erők igénybevételével rendkívüli dolgokat érhet el. Ez nem a vallás vagy a hit útja. A mágia és a hit közötti különbség lényege, hogy a mágus a saját hatalmával akar cselekedni, a hívő pedig Istenre hagyatkozik, és Isten erejével cselekszik, Tőle vár mindent.” Teológus szemmel kétségkívül lehet a mágiát is értelmezni, bár hozzá kell tenni, hogy az ember, mert kontingens lény, mágiára hajló lény⁸⁸, s ugyancsak rászorul a teológiai útmutatásra, hogy ne keverje össze az istentől kérést az Isten manipulálásával. A New Age azonban teológiaiilag is összetettebb jelenség, mint azt Gál Péter érzékelteti. Sokféle érv szólhat az ellen, hogy a New Age-hatásoktól nem mentes, de par excellence New Age jelenségnek semmiképpen sem nevezhető Potter-könyveket ne rendeljük a New Age fogalma alá, többek között azért sem, mert a kérdés vallásszociológus szakértői⁸⁹ már postnewage jelenségekről írnak. (Melton, 2000)

Elsősorban Gál Péterre, de más keresztény forrásokra⁹⁰ is utal. A Harry Potter kultuszról keresztény szemmel című körlevél, amely „egy szülői közösség” aláírással 2001 februárjában jelent meg, amelyet több templomban felolvastak és osztogattak. A felnőttek horrorfilmjeitől nem sokban különböző (bizarr, torz, démoni figurákkal operáló) olyan művek közé sorolja a körlevél a Potter-könyveket, mint a Pókember, UFO-történetek, a Szellemirtók, az ET, az Alf, a Csillagok háborúja, az Ewoks, a Mátrix, A világegyetem ura, a Végtelen történet, a Bibi Blocksberg, a kis boszorkány, amelyek megnyerik a gyerekek rokonszenvét. Ami nyomban feltűnik, mennyire heterogén ez a felsorolás, legalább is műfajilag és a művészi érték szempontjából, de világnézetileg is. Az eddigi mesékhez képest: ezekben a mesékben a jót képviselők is a rossz külsejében és jelvényével jelennek meg, a jók mágikus erőt kapnak a szellemektől, a földönkívüliektől. Rajtuk keresztül a gyerekek játszva ismerkednek meg az okult erők világával, nyitottak lesz-

nek arra, hogy a valóságban is bevezethessék őket a titkos erőket idéző technikák használatába. Az eredmény egyfelől a Jézus Krisztusban való hit helyett a Vénuszról érkező békaemberekben való hit, másfelől zavartság, félelem, rémisztő álmok, pszichózis.

Mivel a Biblia számos szövege tiltja az okkultizmust,⁹¹ a körlevél szerzői azt javasolják, hogy a keresztyény szülő mesélje és olvastassa Jézus életét, a szentek életét, az Apostolok cselekedeteit, nézesse meg a Legyetek jók, ha tudtok című filmet (mely megfelelően ábrázolja azt, hogy az ördög bennünk dolgozik), s adja gyerekei kezébe Eleanor Potter Az élet játéka című könyvét. Tartsa távol gyerekeit a horoszkópoktól, az Édesvíz-könyvektől, az okkult természetgyógyászhoz járástól, az UFO-hittől. Imádkozzák együtt azt, hogy „Jézus Krisztus nevében ellene mondunk a gonoszlelkek hazugságának, a családnak most megtagadják az okkult kísértés, a varázslás lelkét. Helyette Téged hívunk Jézus Szentlelke, Te töltsd be családnkat világossággal és bölcsességgel. Utána következzenek egy Miatyánk és egy Üdvözlégy”.⁹²

Félhivatalosnak tekintem Ruff Tibor levelemre adott válaszát 2001 februárjában, mely szerint „a Harry Potter könyveket a Hit Gyülekezte valamennyi lelkésze és iskolai hitoktatója rendkívül negatívan ítéli meg. Az istentiszteleteinken és oktatási intézményeinkben javasoljuk a szülőknek, gyermekeknek, hogy ne olvassák. A Hetek c. hetilapunk többször is nagy terjedelemben foglalkozott a témával. „Véleményünk szerint katasztrofális következményei lehetnek annak, hogy gyermekkorban bevonják az embereket az okkult világkép elsajátításába. Harry Potter helyett klasszikus gyermekkönyveket és regényeket ajánlunk (Kästner, Gárdonyi, Jókai, Verne, Csukás, Salten). Tapasztalataink szerint a gyerekek jobban is élvezik ezeket, mint az újabb, ezoterikus gyermekkönyveket. A hites gyerekek eleve viszolyognak is az okkult tartalmú írásoktól, mivel kicsi koruk óta így vannak nevelve.”

Mind a katolikus, mind a pünkösdi protestáns félhivatalos vélemények leginkább az evanglikál fundamentalizmus rigorózusabb megnyilatkozásaira emlékeztetnek. Jehova tanúi (az egyházi közönségkapcsolat-osztályának vezetőjének közlése szerint) a „sem mellette, sem ellene”, állásponton van Potter-ügyben. Az olvasnivaló kiválasztására szülőknek és gyerekeknek egyaránt a Biblia alapelveit ajánlják, amelyek alapján a régi-új romantikus szerelmi regények olvasását sem tanácsolják.⁹³ Egyszerre óvják a híveket az olvasás iránti közönyösségtől és a túlzott olvasástól.

Az adventista-típusú, viharos előtörténetű, de mára már teljesen konszolidált, zömmel a húszas és harmincas korosztályt magába foglaló szekta, a Család egyik vezető személyisége arról tájékoztatott, hogy náluk a szülők általában arra bátorítják a gyerekeiket, hogy olyan irodalmat olvassanak, melyek pozitív hatásúak. Nem feltétlenül vallásos tárgyú könyveket, de amelyekből a szórakozás mellett jó tanulságok von-

hatók le, illetve jó erkölcsi értékkel rendelkező könyveket vagy igaz történeteket, leginkább a „Heaven’s Library” sorozatban megjelenteket, melyeket a Család tagjai írtak. A Potter-könyveket – bár nem olvasták őket – „sötétebb szellemiességet” ábrázoló és a boszorkányságot reklámozó olvasmányok közé sorolják és egyetértének azokkal a keresztény iskolákkal és könyvtárakkal, amelyek betiltották őket.

HAZAI KERESZTÉNYEK MAGÁNVÉLEMÉNYEI

Több olyan protestáns hitoktatóval találkoztam (s rajtuk keresztül másokról is tudok), akik a Potter-könyveket egyszerűen sátánista szemétnek tekintik. Olybá tűntek, mintha teljesen elveszítették vagy még nem találták volna meg a humorérzéküket. Baptista lelkész ismerősömtől úgy értesültem, hogy a baptista lelkipásztorok eltanácsolják a szülőket és a gyerekeket a Potter-könyvektől, s helyettük E. De Amicis Szív, S. C. Lewis Csürcsavar levelei, Narnia-sorozat, Roy Krisztina Napországbán és G. McDonald A királykisasszony és a manó című könyveit ajánlják.

Internetes körökben sokakhoz eljutott Ménesi Balázs és Kriszti e-mail körlevele, amely elsősorban Gál Péter írásaira támaszkodik. Azzal kezdik, hogy „az első kötet az újdonság erejével hat, ördögi ügyességgel szövi a történet szálait, kiváló magyar fordításban”, ezután oldalakon keresztül sorolják a horrorisztikus és gusztustalan részleteket, majd megjegyzi, hogy a tizenegy éves gyerek, aki végigolvassa, szorong, nem tud vagy nem mer elaludni. Ezután némiképpen váratlan fordulatként a mi a jó és a mi a rossz, mi az igaz és mi a nem való benne kérdéseket teszik föl. Jó, mert izgalmas és a jó győz benne, rossz, mert az undorító dolgok nem Istentől valók, Isten nem kelt bennünk fölöslegesen félelmet, hiszen szeretetből teremtett, mert elfogadtatja és megszeretteti a sátánizmus jelét, a mágiát, a varázslást, mert ostobának és rossznak tartja a muglikat, mert mese és valóság teljesen összekeveredik benne; vagyis Gál Péter érvelését veszik át. Igaz benne az, hogy létezik egy Voldemortnak megfelelő hatalom, a sátán, és vannak nálunk is boszorkányok és varázslók, akik keresztényellenesek. Vagyis ők is összekeverik a mesebeli és a világbeli boszorkányokat, a keresztényelleneset a nem-kereszténnyel. Nem valós benne a vérfarkas, a dementor, a troll, a hippogriff (csak az nem derül ki, hogy ez erénye vagy vétke a műnek). „Nem valós – írják – az, hogy elég a bátorság és a mágia meg az összetartozás, hogy megszabaduljunk a gonoszságtól”, csakhogy a varázslóiskola igazgatója ars poeticája szerint a szabad és morális akarat ezeknél fontosabb, és erről az olasz katolikus püspöki kar lapjának olvasói is tudnak már M. Introvigne jóvoltából. Nem valós az sem, folytatják a szerzők, hogy az ember nem kap magától titkos képessége-

ket, adhat a Szentlélek és adhat a Gonosz lélek is. Végül pedig nem igaz, hogy a mágia jó.

Ehhez az internetes körlevélhez szól hozzá (és szól sokakhoz) Glovicki Z., aki magát mint három gyerek apját, továbbá gimnáziumi, valamint világi és egyházi és egyetemi oktatót mutatja be. Jó szemmel veszi észre, hogy „minden, ami kereszténységen kívüli misztikum, Gál P. szerint a New Age körébe tartozik.” Őszerinte a mese-jelenség alapja a misztikum. A mese – a magyar népmese és a német romantikus történet is egyaránt – alapvetően pogány jelenség. A mese jó és rossz küzdelméről szól s azzal, hogy a jó legyőzi a rosszat, kataritikus hatást idéz elő. Kétféleképpen győzi le: Jancsi megsüti az öreg nénit, a jó oldalán álló csodalámpával vagy csodakürttel varázslatot hív segítségül. Bizonyos értelemben a Grimm-mese és a magyar népmese is horror, hasonlóképpen az oltárképek nagy része is tele van borzalmakkal, mert a legyőzött gonosz adekvát borzalommal, undorítóssággal kell, hogy rendelkezzen. „Nem csak a XVI. századi flamand-vallón világának emberei vagy a népmeséket hallgatók éltek együtt a gonosszal, betegséggel, pestissel, pusztulással, testiséggel, a félelemmel, hanem a mi gyerekeink is. A HP visszataszítóssága egy középszerűen ijesztő mindennapi horrorfilmnek felel meg. H. Potter legyőzi a gonoszt, a mai gyerekek gonoszságélményét”, érvel Gloviczki Z., majd hozzáteszi, kislányának nem venné meg ezeket a könyveket, melyek „kultúrszo-ciológiai csodák”, ugyanis alapvető emberi-irodalmi közönségigényt elégítenek ki, s hatására százezrek kezdtek el újra olvasni. Úgy véli, hogy a Momoval együtt jogosan sorolja a New Age körébe Gál Péter a Harry Potter-könyveket is, de azért megkérdezi, „Mennyire fontos, hogy pont itt és most kezdjen a magyar katolikus egyház boszorkányüldözést egy ilyen teljesen esetleges boszorkánnyal szemben? Pont ez az a könyv, amelyet keresztény fiatal ne olvasson? Biztos, hogy vágjuk ezt olvasó és aludni tudó gyermekeink fejéhez is? Nem akad valami hitelesebb út is gyermekeink lelkiüdvéhez?”

Egy másik hozzászóló, Gombos Péter, a Kaposvári Egyetem tanítóképző karának tanársegédje (aki magát „buzgó katolikusnak” nevezi) leszögezi, hogy Rowling „érdekes, gyerekirodalmi szempontból nézve egészen kiváló mű”, s a keresztények ízlését sértő elemek jó része abból a folklór hagyományból kerül bele a történetbe, amelyben megszóktott a jó boszorkány és rossz tündér. Sorra cáfolja a visszatérő vádakát, de elismeri, hogy a tizennégy éves gyerekek számára készült, valóban véres negyedik kötet nem kisgyerekeknek való. A Gál Péter által is felhozott mugli-vádat (mely szerint az átlagember a varázslókhoz képest alacsonyabb rendű) azzal utasítja el, hogy akadnak regényben szép számmal gonosz varázslók és rokonszenves muglik is, s a regény éppen azt bizonygatja, hogy nem az számít, hogy ki mindek születik, a „fajgyűlölő” varázslók pedig egyértelműen elmarasztaltatnak. „A

Harry Potter nem keresztény könyv, de érett gyerekek (főleg ha megbeszéljük szüleikkel) nyugodtan olvashatják.”, zárja le hozzászólását Gombos Péter.

F. V. Erzsébet könyvtárigazgató és evangélikus hitoktató középserűen megírt történetnek tartja, amely kielégíti a korosztály kaland-igényét, ám belátja, hogy korántsem lehet a Potter-könyveknél jóval értékesebb Verne, Cooper vagy Lázár Ervin-könyvekkel helyettesíteni Rowling könyveit, ugyanis a HP szörnyei, boszorkányai, varázslói hasonlítanak a mai „gyerekkönyvek” hőseihez. Végül a „tűrhető” kategóriába sorolja a Potter-jelenséget, ugyanis nem gondolja, hogy ártalmára lehetne akár vallásos, akár nem vallásos gyerekeknek, de azt sem gondolja, hogy ezekről a könyvekről válnak igazi olvasóvá. És még valami: még nem talált Mezőberényben gyereket, aki olvasta volna. Cs. András evangélikus lelkész, akinek fiai nagy lelkesedéssel olvasták a Potter-könyveket, úgy véli, hogy „az író igen jól ismeri a gyerekek belső világát, s a mesékkel olyan világot épít köréjük, amivel messzemenően azonosulni tudnak. Szerintem bizonyos értelemben folytatása lehet C. S. Lewis Narnia-történeteinek”.

G. O. huszonéves tanárnő, a fiatal katolikus értelmiségiek egyik szervezetének vezető egyénisége egyhuzamban végigolvasta a négy kötetet, s úgy tette le őket, mint magával ragadó, jó könyveket, melyek „teljesen bevonják az embert világukba”. Gál Péter írásával kapcsolatban az az érzése, hogy a szerzőnek „kicsit üldözési mániája lehet mindezzel kapcsolatban, ami a ‘világ’ szemében pozitív. Elég sok olyan könyvről tudok, mesekönyvről is, amiben nem szerepel Jézus Krisztus, és mégis igen jó művek – ha lehet fokozni, a különböző kisgyerekeknek (2–4 éves) kapható jézusos könyvek határozottan bárgyúak, de örülök, ha kapok jót! Nem igaz, hogy a HP-ben nincs pozitív szereplő, hiszen az a mód, ahogy a gonosz ellen harcolnak a jó varázslók kimonodottan pozitív. A varázslók számomra nem tűntek csúnyának, hanem éppen megnyerőnek. Ez a könyvsorozat: megtanít arra, hogy mindig nem az a gonosz, aki először annak tűnik, s rámutat a gonoszság rejtettségére, valamint az örök emberi értékekre. A környezetemben gyerekek olvasták, akiknek igen jó véleményük van róla! Azt gondolom, nyugodtan oda lehet adni vallásos gyerekeknek, nem lesz tőle bajuk, ahogyan a Barbi babától sem.”

M. Ágnes öt gyerekes családanya, gyermekkönyvtáros és református hitoktató szerint „ez is igazi mese, de van ennél igazibb is: Lázár Ervin boszorkányos meséjében az átoknak súlya van”.

Igazi beszélgetés alakult ki az evangélikus hívek – köztük gyerekek, szülők, hitoktatók, lelkészek és irodalmárok – körében az Internet segítségével.⁹⁴ A legjellegzetesebb megnyilatkozások segítségével próbálom meg érzékeltetni, hogy a hagyományos intézményes egyházakon belül létezik egy „civil egyház”, mely jóval rugalmasabb és kre-

atívakban nyilatkozik meg ilyen és ehhez hasonló kérdésekben, mint a „hivatalos” egyház. „Először a Peter Pan-re asszociáltam, majd a Star Wars elevenedett meg, most a Grimm-mesékkal azonosítom. Tény és való, hogy okkult világ, de képes magával ragadni a gyerekeket.” „Fenntartásaim nem teológiaiak, hanem irodalmiak: ha egy üzlet beindul, felhígul. Mindemellett ez tündérmese, amelyben a rosszindulatú varázslatok mindig negatívumként jelennek meg.” „Sokkal jobb, mint a Pokémon és a dél-amerikai szemét”, „Nem nagy durranás, de helyenként alig lehet letenni.” „15 éves létemre egy hónapig tartott, míg átrágtam magam a Winettou-n, a 4. részt négy nap alatt olvastam el. Amióta elvittem a kollégiumba, már ötvenen rákaptak.” „A gyerek sokkal értelmesebb, mint a dogmákba belemerevedett felnőttek, nem keverik össze a Piroska és a farkast a biológia órával. Jó könyvek, s a szülők se ellenőrzés céljából olvassák el, hanem szórakozásból, mert ez okos és élvezetes beszéd az értékekről”, „Az egyetemi gyülekezetben is felhasználtam prédikációs példaként, s jól értették”, „Ez a könyv arról szól, hogyan lehet tudást szerezni, hogy miről szól az igazi barátság, hogy a család a szegény ellenére is érték”, „Gyermekeponyva, a Gyűrűk urá-hoz képest kezdőpályás”, „Szerencsétlen, hogy a kiválasztottak serege (Potter és társai) a jók, s a család (akit Potter elhagyott) a rossz. Akkor inkább Móra és Fekete István!”, „Képtelenek voltak végigolvasni a Tüskevár-t és a Téli berek-t, ezt olvasva vilámgyorsan megtanultak olvasni, sőt, a Harry Potter óta, hajlandók Coopert és Dumas-t is olvasni.” „A jó győzelme nem más, mint a fehér mágia győzelme. Rowling ismeri az alapvetően gonoszt, de nem ismeri annak legyőzőjét, Jézust, aki nélkül nem vagyunk képesek a gonosz legyőzésére sem értelmünkkel, sem mágikus kapcsolatokkal.” „A Személyes Gonosz régi trükkje, hogy vagy felelőtlenne, vagy botránkozóvá és gyanakvóvá tesz minket. Harry Potter ellen nem érv, hogy szerzője nem tud Krisztus keresztyéről. Ne féljünk, hogy gyerekeink egy olyan világgal találkoznak, melynek törvényei mások, mint a miénk. Ha a szeretet világában élnek, pontosan meg fogják érezni a különbséget fikció és valóság között.”

NÉMI KORRIGÁLÁS A HÍVŐ KÖZBESZÉDBEN

Esterházy Péter Egy katolikus magyar följegyzéseiből⁹⁵ című írásához fűzött reflexiójában Horányi Özséb arra figyelmeztet, hogy „nagy szükség volna valódi hívő közbeszédre. És benne minden hívő közbeszédére hívő közbeszédre”, majd így fejezi be írását: „Szóval: a hívő közbeszédnek van korrigálnivalója, volna morális kötelessége a válasszok keresésében, és alighanem nagyobb társadalmi figyelem lenne iránta, ha fel sem vetett kérdések felvetésében is iparkodna”.⁹⁶ Sze-

rény, de jelentős lépést tett e téren a Szegedi Dugonics András Piarista Gimnázium, amikor 2001. április 28-án diákok és szülők, tanárok és tudósok, klerikusok és laikusok jelenlétében egész napos Harry Potter konferenciát rendezett.⁹⁷ A konferencia előadói keresztény tudósok voltak. Szörényi László profi módon megtervezett fejlődésregénynek tartja Rowling művét (mely szerinte társadalmi szatírának és az értelmiségképzés metaforájának is olvasható), amely öt egyfelől Tolkien könyveire, másfelől Sue Tonwsend: A 13 és 1/2 éves Adrian Mole naplójára emlékezteti, mely művészi teljesítményét tekintve mindkettő alatt marad. Az irodalomtudós szerint „ebben a regényben csak hülyeségből kifolyólag látnak sátánizmust. Ilyen alapon be lehetne tiltani a dualista Két szomszédvárt. Nincs szükség megkeresztelt Harry Potterre. Nem kell kitűzni a lakatlan szigetre a keresztet, nem kell kolonizálni.” Máté-Tóth András vallástudós felmenti a regényt az „egyvelegesítő szinkretizmus” vádjáról, s úgy véli, hogy „egyfajta zárt szemléletű keresztény pedagógiai lenne, ha a hit szövegein kívül a Biblia és az egyház szent szövegeit értenénk. A Hit megélési közege a profán világ, ezért a profán szövegek, még egy Harry Potter sorozat sem rekeszthető ki a hitből, mert nem rekeszthető ki a kultúrából.” Körössi Judit pszichológus szerint azért kedvelt ez a könyvsorozat a tizenévesek körében, mert róluk és nekik szól. Segít nekik az ideál-keresésben, a kaland-keresésben, önmaguk megmutatásában és a metafizikai feszültség oldásában, és olyan értékeket jelenít meg, mint a szerénység, a barátság és a korrekt versengés. Az intézményes egyházat félhivatalosan Lukács László piarista képviselte, mint a Vigília főszerkesztője és a Sapientia Hittudományi Főiskola főigazgatója. A Harry Potter-jelenség szerinte olyan kereszténységgel találkozott a katolikus egyházban is, melyben mind a mindenben eretnekséget látó fundamentalizmus, mind a liberális szinkretista indifferencializmus erőteljesen jelen van. Úgy véli, hogy „nem nagy kvalitású” Rowling világa – szemben Tolkiennel és Lewis-zel, akik keresztény világba építik bele fantáziavilágukat – természetes erkölcsre és erényekre építő Isten nélküli világ. Lehet sajnálni, hogy könyveiben csak szekuláris értékek jelennek meg, és lehet örülni annak, hogy értékek jelennek meg benne. Bár számára a Potter-könyvek időnként gusztustalanok és horrorisztikusak, még sem baj, hogy a gyerekek olvassák, mert egyáltalán olvasnak, mert Harry Potter nem él gonosz eszközökkel. Megrendítőnek tartja, hogy még a Főgonosznak⁹⁸ is szerencsétlen a sorsa, valamint azt is, hogy a királynő után legnépszerűbbé váló angol asszonynak is nyomorult az élete, mint oly sokaké közülünk. Arra a kérdésre, hogy mennyire tekinthető a Gonosz játéknak, hogy egy ilyen erősen szekularizált könyv került több millió gyermek kezébe, méghozzá a legérzékenyebb korban, a pszichológus azzal válaszol, hogy a 9–10 évesek eléggé jól meg tudják különböztetni a jót és a rosszat, s már azt is jól megértik,

hogy nem minden rossz vagy jó, ami elsőre annak tűnik. A vallástudós válasza az, hogy semmiféle sátán sincsen, a teológusé pedig az, hogy a Sátán léte dogma, de először is, Jézus felette aratott győzelme után nincs komoly esélye, másodszor nem kell a falra festeni, harmadszor pedig a gonosz bennünk van, s ezt a varázslóiskola igazgatója is tudja, amikor önmaguk megformálására biztatja diákjait. Az irodalomtudós pedig kifejezi reményét, hogy a végén a Gonosz megtérhet, mint azt Órigenész is szentül hitte.

A piaristák által szervezett konferencia többszólamú visszhangjából csak egyet emelek ki, egy hat gyermekes (köztük Potter könyveket olvasó kiskamaszok), mélyen elkötelezett, de nem bigott katolikus házaspár azt már túlzásnak tartja, hogy a konferenciát szervező Sárközi atya – a túrtból merészen a támogatott kategóriába átsorolva – mint kifejezetten keresztény értékeket tartalmazó művet ajánlja Rowling könyvet a 10–14 éveseknek.

ÖSSZEGZÉS ÉS KITEKINTÉS

A hazai és a nyugati vallásos reagálásokban több lényeges különbség regisztrálható. Először is nyugaton sokkal jobban ismerik az egész jelenséget gyerekek, szülők, hitoktatók, lelkészek, keresztény értelmiségiek egyaránt. Belőle és róla is olvasnak. Nincsen eltérés az elítélés élességében, de hazánkban – az internetet kivéve – nem tapasztalható a pro és kontra véleményeknek az egyházi sajtóban és a tömegkommunikációban való ütköztetése. Nyugaton sem túl gyakori a szélesebb körben olvasható egyházi és vallásos lapokban, magazinokban a kérdés olyan elmélyült szociológiai, lélektani és esztétikai megközelítése mint M. Introigne és R. Bernstein írásai, ugyanakkor rendre „betájolják” a Potter-jelenséget, összehasonlítva a Rowling-könyveket a művészi értéket jelentő, ugyanakkor keresztény értékrendű vagy keresztény értékeket is megjelenítő művekkel.

Ha nem is olyan arányban, mint Harry Potter őshazájában – ahol a keresztények harmada hisz a reinkarnációban is – a magyarországi keresztények jelentős részére jellemző valamiféle kettős vallási tudat, még a gyakorló keresztények egy része is kacérkodik az okkultizmussal, újsámánizmussal, ezotérikával, és istentiszteleteivel párhuzamosan quasi-vallásos és New Age-típusú rendezvényeken is részt vesz. Mindez persze egyáltalán nem áll ok-okozati viszonyban a Harry Potter-jelenséggel.

Az is kiderül a hazai vizsgálódásból, hogy mind a keresztény szülők, mind a hitoktatók és a lelkészek, mind a keresztény pedagógusok milyen keveset tudnak mind általában a gyerekirodalomról, az olvasmánykínálatról, mind pedig a rájuk bízott olvasmány- és filmélményeiről. A

Potter-könyvek helyett Jókai Mór, Fekete István, De Amicis vagy akár Verne regényeit ajánlani – amint ezt a meginterjúvult könyvtárosok is megerősítették – több mint naivitás. A hazai keresztény könyvkiadásban kétségkívül sokféle gyerek-könyv jelenik meg, ám ezek között rengeteg az értéktelen, a gyermek, a vallási giccs, és alig akad közöttük a Rowling-könyvek helyett és mellett ajánlható. Értékelésükkel, kritikájukkal a vallási sajtó alig-alig foglalkozott. Márpedig akadnak közöttük szép számmal olyanok, amelyek a Potter-könyveknél is nagyobb veszélyt jelentenek a keresztény gyerekekre, nem is beszélve a vallásos vi-deóról és a „keresztény játékokról”. Ez utóbbiakról a Szoftver-ben olvashatunk.⁹⁹ „A Catechumen nevű játék a klasszikus neobarbár rohangálás-kapcsolgató-lövedézős stílust igyekezett katolikus dogmákkal átmosni: egy keresztény fiatalemberrel kell végigzúzni Néró császár Rómájának legsötétebb kreatúráit, egyetlen csepp vér kiontása nélkül. Oroszlánok, megszállott római katonák, démonok és alacsonyabb rendű, no-name ördögök támadnak hősünkre, aki a játékos képességeihez mérten osztja rájuk az ígét, konvertálja őket a keresztény hitre. A mesterséges intelligenciával szegényesen megáldott katonák nyílt terepen csak akkor támadnak, ha a főhős kardjából kilövellő Szentlélek szel megcsapja őket. A sikeres térítést mennyei fényár és felcsendülő Halleluja-sample nyugtázza, a feloldozott nyomorult pedig térde borul és imádkozó pozícióba merevedik.”¹⁰⁰ Hogy mennyivel veszedelmesebbek ezek a játékok a varázslóiskola praktikáinál, döntse el az olvasó.

Amikor a Művész mozi előtt tüntettek a hiteselek¹⁰¹ Scorsese Jézus utolsó megkísértése című filmje ellen, egy bencés szerzetessel együtt vitatkoztunk velük (és más boszorkányüldöző keresztényekkel) Ellen-tüntetés című írásunkkal, amelynek az volt a lényege, hogy ha Jézus Krisztus valóságos Isten és valóságos ember, akkor teljességgel jogosult halálosan komolyan eljátszani azzal a gondolattal, hogy miért ne próbálkozhatott volna éppen a keresztre feszített Jézussal a kísértő. Csak az a baj, tettük hozzá, hogy nem jobb a film, hogy megmaradt a művészfilm és a hollywoodi sikerfilm határán. A Potter-könyvek melletti ellentüntetést nem látom aktuálisnak, hiszen nálunk is inkább vita kezd kialakulni róla, mint ítélet. Erre utal a szegedi piarista gimnázium konferenciája, ahol – hogy csak egy példát említsek – éppen a Gonosz körüli diskurzus jól érzékelteti annak a katolikus közbeszédnek az örövendetes felbukkanását, amelyet Horányi óhajt és sürget. Abban is reménykedhetünk, hogy a hívő közbeszédet következetesen gyakorló Magyar Pax Romana egyesület elnökének másik óhaja is teljesül majd: a fel sem vetett kérdések felvetése, akár éppen a hívő ember és a művészet kapcsolatát illetően.

Az viszont, amit a Scorsese filmről megállapítottunk, áll a Potter-könyvekre is: kár, hogy művészileg nem magasabb értékűek. Teljesen igaz van ugyanis a református hitoktató M. Ágnesnek, hogy Lázár Er-

vin meséiben igazi súlya van az átoknak, s hozzáteszem, csodái is csúdasabbak, mint a Potter regényekéi. Hol van a varázslóiskola bármely varázslata a Szegény Dzsoni és Árnika varázslataitól: amikor a kacsalét és ember-lét kettősége választja el és egyben köti össze a vezeklő-zarándokló szerelmeseket, a jutalmul elnyert teljes egységéig. Igaz, még három könyv hátra van. Gyermekei hittel reménykedem abban, hogy végül Harry Potterrel és barátaival olyasmi történik, mint a csodáikat illetően jócskán a Potter-könyvek fölé emelkedő Tündér Lala és a Berlin fölött az ég hőseivel, akik magasabb rendű lényekből emberre lenni vágnak és – hála Istennek – válnak is. (2002)

IRODALOM

- Bachl, Gottfried (2001): Auberhaftes Leben? Religion, Märchen, Realität. *Zur Debatte*, 1. 6–9.
- Bernstein, Richard (1999): The reality of the fantasy in the Harry Potter Stories. *The New York Times*, nov. 30.
- Colson, Charles (1999): Breakpoint. *Christianity Today*, nov. 2.
- Gál Péter (2001): Harry Potter láz – kinek jó? *Új Ember*, jan. 21., 10.
- Hajela, Deepti (2000): Potter charms modern-day witches. *Associated Press*, máj. 30.
- Introvigne, Massimo (1999): Harry Potter. *Avvernire*, nov. 3.
- Kamarás István (1996): Kongatás félrevert harangokkal. Könyvek új vallási jelenségekről. *Iskolakultúra*, 12. 78–84.
- Keim, David (2000): Parents push for wizard-free reading. *Christianity Today*, jan. 10.
- Kempen, van Case (2000): Trusting Harry Potter. *The Sentinel*, 1.
- Lipsyte, Robert (2000): Potter and Hilton. At times, morality comes with a broomstick. *New York Times*, August 6.
- Melton, J. G. (2000): *The Post-New Age Spiritual Emergence Movement*. Santa Barbara, CA. The institute for study of american religion.
- Olsen, Ted (2000): Opinion roundup. Positive about Potter. *Christianity Today*, jan. 10.
- Rose, Matthew – Nelson, Emily (2000): Potter cognoscenti all know a muggle when they see one. *Wall Street Journal*, okt. 18.
- Roy, Ben (2000): Wiccans dispute Potter claims. *Citizen Online-Newfound Area Bureau*, okt. 26.
- Schulze, Gerhart (1998): A Német Szövetségi Köztársaság kulturális átalakulása. In: *A kultúra szociológiája*. Osiris Kiadó, Budapest. 186–204.
- Veith, Gene Edward (2000): Good fantasy and bad fantasy. *Christian Research Journal*, 23. 1.
- Waters, David (2000): Not every christian horrified by Harry Potter. *Scripts Howard News Service*, júl. 5.

OLVASÁSELMÉLET

RECEPCIÓELMÉLETEK ÉS BEFOGADÁSVIZSGÁLATOK SZEMBEHATÓSA

Milyen megfelelés tapasztalható az empirikus műalkotásbefogadás-vizsgálatok, valamint a műalkotás és a befogadás viszonyára vonatkozó irodalomelméleti modellek között? Másrészt: a recepciós modellek közül melyek alkalmazhatók leginkább az empirikus kutatások tényanyagának értelmezésére? Ismét másképpen, mint hipotéziseket melyeket igazolják leginkább az empirikus kutatások? De így is fel lehet tenni a kérdést: hogyan lehet lefordítani az irodalomtudományi recepció-elméleteket a lélektan, a szociálpszichológiai és a szociológia nyelvére, és fordítva?

A „MINDENHATÓ MŰ” ÉS A „MINDENHATÓ OLVASÓ”

A mű és a befogadó viszonyának jó néhány modellje nem igen illeszthető rá az eddigi empirikus irodalomszociológiai befogadás-vizsgálatok tényanyagára. Így például a „mindenható mű” modelljei, vagyis az újkritika és a strukturalizmus modelljei, melyek szerint a valóságban, az érzékelésben és az irodalmi műben analóg rend van, és az irodalmi mű egy-egy megfelelést állít elénk végleges jelentéssel, vagyis megmondja, hogyan kell olvasni egy szöveget. Ezek szerint csak azért van többféle értelmezés, mert az olvasók egy része rosszul olvas, helytelenül értelmez. Érdekes, hogy ezt a „laikus olvasók” egy része is ugyanígy gondolja. Egy részük azért, mert erre szocializálták őket az iskolában, más részük azért, mert úgy véli, hogy – mint minden a világon – elegendő szakértelemmel az irodalmi mű is megfejtethető. A „jó olvasatok” – vagyis a különböző szakemberek által egyaránt jónak tartott különböző olvasatok – sokfélesége cáfolni látszik a „mindenható művel” jellemezhető álláspontot.

Úgy tűnik, sokkal inkább megfeleltethetőek az empirikus recepciókutatások eredményeinek a „mindenható olvasó” modelljei. A mű és a befogadó kapcsolatában a dekonstruktivizmus teoretikusai a jelentéstermelés végtelen lehetőségét és az olvasó mindenhatóságát látják. E modellek szerint az irodalmi szövegben semmi nincs rögzítve, minden az olvasón múlik (*Fish*, 1980), akárcsak az „ahány olvasó, annyiféle olvasat” elképzelés jegyében születő pszichologizáló elképzelések szerint. A laikus olvasók körében ez a mindenhatóság-érzés csak igen ritkán fogalmazódik meg.¹⁰² Ha kellő türelemmel és felkészültséggel vizsgáljuk a befogadás folyamatát és eredményét, természetesen minden olvasatban ki lehet mutatni egyedi vonásokat, mégis a „mindenható

tó olvasó” elképzelésével az egymáshoz szembetűnően hasonló olvasókat (olvasói fogadtatást és értelmezést) lehet szembeállítani. Az empirikus irodalomszociológiai kutatások azt sejtetik, hogy a műalkotások „programja” (Eco, 1990) nem jelent szigorúan előírt műveleteket, vagyis a műalkotás mint feladat a befogadó mozgósítható tudását csak mérsékelten irányítja és korlátozza.

A HERMENEUTIKAI KÖR ÉS A JAVÍTÓ SÉMÁK

H-G. Gadamer szerint az értelmezés mindig önmagunk megértése is, a mű értelmezése és megértése nem a műbe rejtett igazság rejtjelének a megfejtése, hanem a művel kapcsolatos előzetes fogalmainknak (előítéleteinknek) alkalmasabbal való helyettesítése. Ez a gondolat jól lefordítható a pszichológia és a szociálpszichológia nyelvére. Másképpen fogalmazva: a gadameri modell szépen kiolvasható az irodalmi mű befogadásának pszichológiai és szociálpszichológiai folyamatából. Jól látja D. E. Hirsch a hasonlóságot a hermeneutikai kör és a kognitív pszichológia úgynevezett javítható sémák¹⁰³ modellje között, és elgondolkodtató Halász Lászlónak az a véleménye, mely szerint Piaget-nek és követőinek elképzelése legalább olyan hasznos és pontos gondolat, mint a hermeneutikai kör. (Halász, 1996)

Kérdés, hogy mivel magyarázható az a tény, hogy a meglehetősen eltérő társadalmi helyzetű, ízlésű és értékrendű olvasók hasonlóképpen reagálnak egy műre, hasonló érzéseket és értelmezéseket produkálnak? Természetesen számolhatunk a mű hatásával, „vezérlésével”, valamint az olvasónak a szöveg általi irányítottságával is (Halász, 1996), ám nem kevésbé azzal a – szociológiai – magyarázattal, mely szerint a „hasonlóan” olvasók azonos kultúrában, azonos hagyományban, azonos horizont alatt élnek, nagyjából egy nyelvet beszélnek. A lélektani-antropológiai magyarázat az ember antropológiai állandóira hivatkozik.

Akár a mű által sugallt, akár a társszerzőségben létrehozott, akár a mű alaptémájára improvizált olvasatokban gondolkodunk, olyan modellt célszerű alkalmaznunk, amelyben a mű és a befogadó – ha nem is feltétlenül egyformán, de – egyaránt fontos, komplementer, egymást feltételező tényező. Az empirikus befogadás-vizsgálatok tükrében úgy tűnik, hogy a mű az olvasókkal való párbeszédben születik, méghozzá újra- és újrászületik. Az olvasatokat – a szerzővel társszerzőségben – létrehozó olvasó pedig jelentős mértékben éppen előző olvasmányai által születik és érik egyre kompetensebb olvasóvá.

Mennyire kötött és mennyire szabad az olvasó, aki kutat, viszonyt létesít és képzeletével kiegészít, vagy éppen beteljesít? J-P. Sartre szerint az olvasó alkotva feltár és feltárva alkot. Vezeti őt ugyan az író, de az olvasó rendre túllépi vezetőjét. (Sartre, 1969) Az olvasó az író által írá-

nyítva alkot, s e mondatban mindkét szó hangsúlyos. A tranzakcionizmus szerint a betű az olvasóhoz való viszonyban válik szöveggé, s az olvasó a szöveghez való viszonyában válik olvasóvá. (Rosenblatt, 1985)

IRÁNYÍTÓ ÜRES HELYEK

W. Isernek R. Ingarden által ihletett olvasásfenomenológiájában az olvasót a szövegnek az író által megformált üres helyei,¹⁰⁴ rései orientálják. Iser elfogadja az olvasói identitás döntő szerepét, de úgy véli, ez a szöveg által adott instrukciók alapján artikulálódik. A szöveg indukálta élmény az olvasó referencia-keretébe helyeződik. Iser elképzelését úgy is lehet értelmezni, hogy a szöveg önmagában nem kész, rések (hiányok) maradnak benne (vagy inkább maradnak ki belőle és az olvasónak kell befejezni, beteljesíteni. És lehet úgy is, hogy a rések nagyon is tudatosan megkomponáltak, mintegy körülrajzoltak, s mintegy lekottázzák az olvasó számára azt, amit bele kell látni ezekbe a részekbe. Számomra úgy tűnik, Iser nem tekinti egészen szimmetrikusnak a mű és olvasó kapcsolatát, nem tekinti az olvasót az olvasat társ-szerzőjének, hanem inkább eszközének, szolgálójának. (Iser, 1989) Számomra úgy tűnik, hogy Iser modelljébe valamivel inkább beleillik a feladatot jól vagy rosszul megoldó (az üres helyeket jól vagy rosszul kitöltő a körvonalazott hiányokat „kiszínező”) olvasó, mint a különféle értelmezéseket (köztük egyenértékű „jó megoldásokat” is produkáló) alkotótárs.

KEZDEMÉNYEZŐ ÉS KREATÍV OLVASÓ

N. H. Holland tranzaktív modelljében szöveg és olvasó egymást alakítják, egymás produktumai. Ez a felfogás kivédi az irodalmi befogadás pszichologizáló szemléletének következményeit, mely a szó szerinti befogadásra összpontosít, de idegen tőle a pszichológiai relativizmus. Ideálja a személytelen olvasó. E felfogás szerint az irodalmi élményekben mutatkozó hasonlóságok inkább magyarázhatók az olvasói elvárásokkal, mint a szövegek általi meghatározottsággal. Holland szerint az olvasó kezdeményezi és kreálja a választ, különböző sémákat próbál ráhúzni a szövegre, s ezt a szöveg vagy tűri vagy nem tűri. (Holland, 1975) Ez a modell sem tűnik teljesen megfelelőnek az empirikus befogadásvizsgálatok tényanyagának értelmezésére, hiszen Holland olvasója – annak ellenére, hogy Holland dialógusról beszél – nem kerül igazán bensőséges kapcsolatba a szöveggel. Kérdés, persze, egyáltalán kerülhet-e?

E. Scholes szerint az olvasó mindig az adott szövegen kívül marad. Igaz, soha sincsen kívül a textualitás hálóján, melyben kulturális lényét

fenntartja, melyben minden szöveg visszhangra talál. (Scholes, 1986) Ez azt jelentené, hogy az irodalmi mű olvasója akár „kívülről”, akár „belülről” olvassa a regényt, mindig előző olvasmányai szövegrendszerén belül teszi, amelyben az új művek is valamennyire ismerősnek tűnnek, amelynek segítségével az olvasó az új művek olvasójaként is bizonyos fokig bennfentesnek érezheti magát. Az olvasót azonban nemcsak az előzőleg olvasott szövegek kontextusa veszi körül (és segíti vagy éppen gátolja az adott olvasmány befogadásában), hanem különböző kontextusok kontextusa, amelyek között ott található a kulturális kontextus (kommunikációs konvenció), a szituációs kontextus (vagyis az olvasói szándék és perspektíva) és a személyes kontextus (az olvasó tudása, attitűdjei és érzelmei). (Rickheit – Schnotz – Strohner, 1985)

DIALOGIKUS OLVASÁS ÉS HORIZONTVÁLTÁS

H. R. Jauss elképzelése is bizonyos értelemben tranzaktív, hiszen az „innen-oda” (a műnek az olvasóra gyakorolt) vagy az „onnan-ide” (az olvasónak a műre gyakorolt) hatása helyett inkább a dialógust és a dialógust körülölelő történeti-kulturális horizont fontos szerepét helyezi előtérbe.

Jauss úgy próbálja elkerülni a pszichologizmus csapdáját, hogy a mű befogadását és hatását az elvárásnak abban az objektívaltató vonatkozási rendszerében írja le, mely bármely mű megjelenésének történeti pillanatában létrejön, és a műfaj korábbi ismeretéből, előző művek formájából és tematikájából, valamint a költői nyelv és a köznyelv ellentétéből épül föl.

Egy új interpretációnak a kiindulópontja Jauss szerint a mű jelentől való távolsága és idegensége. A kortársi és majdnem-kortársi művek esetében is beszélhetünk bizonyos értelemben utódokról, hiszen a „vadászútj” művek is olyan irodalmi konvenciókra (vagy azok ellenében) épülnek, amelyeket az elődök munkáltak ki, s amelyekhez nem csak az írók, hanem az olvasók mint utódok is viszonyulnak. A mű hatásának feltétele az utódok látens vagy kifejezett érdeklődése. A költői szöveg Jauss szerint nem katekizmus, a szöveg célja a dialogikus megértés szabad játéktere. Nem valamilyen kinyilatkoztatott értelem konkretizálódik recepcióról recepcióra a kérdés és a válasz közvetítő horizontjában, hanem az olvasó kérdést tesz fel a tradíció számára, ezzel lehetővé válik az eredeti kérdés rekonstruálása, amelynek segítségével felülvizsgálhatja az olvasó saját eredeti kérdésfeltevését. Ebben a modellben – mely kizárja az olvasói nézőpont relativizmusát, a határtalan értelmezhetőséget és az irodalomtörténeti folyamat mellőzését – az előzetes megértésünket lehetővé tevő előtörténet felderítése lehetővé teszi, hogy az olvasó rálásson megértésének lehatároltságára és játéktérére.

Jauss hangsúlyozza, hogy az elmúlnak nem minden reprodukciója előfeltételezi az új tapasztalati horizontba való átfordítást. Olyan műalkotások, melyek az irodalmi nyilvánosság konszenzusa révén példaképpé váltak vagy bekerültek az iskolai olvasmányok kánonjába, észrevétlenül kerülhetnek be esztétikai normaként egy tradícióba, és mint eleve adott elvárások határozhatják meg a későbbi generációk esztétikai beállítódását. Jauss modelljének fontos sajátossága, hogy a mű befogadása (ő így mondja: reprodukciója) mindig részleges marad: bizonyos értelmezési lehetőségek választása a többiekről való lemondás árán válik lehetővé. A tradíció alá van vetve az állandó rövidülés, egyszerűsödés ökonómiájának, mely minden kanonizálás sajátja. Teljes megvilágosodás az olvasásban nem létezik, mert – Heideggerrel szólva – „a homályt homályként fedi föl”, „az értelem az értelemnélküliség szakadékból merül föl, s az értelemnélküliség végig körülveszi a belőle kiemelkedő értelmet”. (Heidegger, 1988, 85.)

Jauss modelljének kulcsfogalma a horizontváltás, melynek iránya a szűkebbtől és meghatározatlanabbtól a tágabb és általánosabb felé mutat. Nem szabad az értelmező saját horizontjának az értelmezendőhöz asszimilálódni, mondja Jauss, mert az az értelem, amelyet a távoli szöveg visszanyerhet, nem egyedül saját horizontjának implikációiból bontakozik ki, hanem ugyanilyen mértékben az értelmező tapasztalatának későbbi horizontjából. Ehhez az ideális esethez képest az olvasás gyakorlatában rendszeresen előfordul, hogy az olvasó túl közel kerül a műhöz, s horizontja beleolvad a mű horizontjába, és előfordul az ellenkezője is, hogy túlságosan távol marad a műtől (vagyis nem tud vagy nem akar eléggé közel kerülni a műhöz), s ez esetben saját horizontjával „takarja” le (választja el magától) a művet. Egy szöveg csak a kérdező számára válhat kérdéssé, hangoztatja Jauss. Nos, a dialógusra képtelen vagy kevésbé képes olvasók egyik része nem kérdez, hanem állít, mintegy a szerző szájába adja a megfelelő választ, másik része pedig memorizálja, megismétli a műalkotás kiragadott részleteit.

Tverdota György – aki jogosan tekinti par excellence recepcióvizsgáltnak a kultuszkutatót – úgy véli, a kultikus befogadóra inkább illik a monologikus, mint a dialogikus (vagy legalább is a gyengén dialogikus, mint az erősen dialogikus) erős olvasás, hiszen „a kultikus olvasatokat jól leírható, erős, rögzült előfeltevések irányítják vagy kondicionálják”, továbbá a kultikus olvasó „problémátlanul közelinek, familiárisnak érzi a befogadás tárgyát”.¹⁰⁵ Magam úgy vélem, hogy minden befogadást ilyen-olyan előfeltevések befolyásolnak, mégis termékenynek érzem Tverdota elképzelését a gyengébb és erősebb dialógusra vonatkozóan, hiszen a kultusz – bár műveké is lehet – elsősorban írók kultusza, márpedig az írókkal kapcsolatos – olykor valóban „jámbor és együgyű” – kultikus beállítódások erőteljesen befolyásolhatják az adott mű befogadását. Hozzáteszem, nem csak íróknak, hanem műfajoknak

is lehet kultusza, jó példa erre hetvenes-nyolcvanas évek sci-fi- és a kilencvenes éve fantasy-kultusza. Ugyancsak termékeny gondolata a kultusz kutatásnak a kvázi-vallásos kultikus és a tetszhalott klasszikus szakaszok elhatárolása az irodalmi mű olvasástörténetében. (*Tverdota*, 2003) Jól lehetett ezt nyomon követni a nyolcvanas évek elején még lobogó és a kilencvenes évek közepére már erősen kihűlő hazai Bulgakov-kultusz¹⁰⁶ történetében. Empirikus kutatásaink arra is felhívják a figyelmet, hogy a mind a kultuszba tartozók köre (társadalmi összetétele), mind motivációs rendszere lényegesen változhat (szűkülhet-bővíülhet) a szerzők és művek olvasástörténete során.

ÉN-TE MODELLEK

Jaussnak az a felfogása, mely szerint a művészet tapasztalata – az idegen Te és általa a saját Én megtapasztalásának és gazdagodásának kitüntetett útja – megengedi, hogy a mű és a befogadó kapcsolatát megpróbáljuk M. Buber Én-Te kapcsolatához hasonlítani.¹⁰⁷ A buberi Én - Te viszonylat pedig abban különbözik Jaussétól, hogy a kapcsolat létrejöttének feltétele éppen előzetes elképzeléseinktől, céljainktól, vágyainktól és mindenféle részlegességünktől való megszabadulás, a tudatos, a felfedező attitűdjének a megnyílás, a befogadás attitűdjével való felváltása, az uralkodó Én-Az rendszerből való transzcendálásra való képesség. Az empirikus vizsgálatok tapasztalatai szerint az olvasó nemigen képes önmaga ilyen mértékű átadására és a mindenféle részlegességtől való megszabadulásra. Ez természetes is, hiszen az Én-Te kapcsolat éppen az Én-Az viszonylaton való túllépés. A mindennapi élet Én-Az viszonylata a keretfeltétel, az alap, ahonnan el lehet rugaszkodni az Én-Te kapcsolat felé. Az olvasó, ha át is lépi az Én-Az világ határát, minduntalan visszakerül a hétköznapi Én-Az világba. Ha pedig ez így van, akkor hogyan lehet az, hogy sok-sok olvasó mégis úgy érzi, hogy olvasás közben egy másik világban él? Buber élesen megkülönbözteti az extázist (amely az ész kikapcsolását és az érzések uralmát jelenti) az Én-Te kapcsolattól, amelyben az ember önmagából semmit sem kikapcsolva, hanem lénye egészével (tehát érzéseivel és gondolataival együtt) lép át a másik létrendbe, ugyanis csak így, egész emberként lehet létélmény részese. (*Buber*, 1991) A buberi fogalmakat használva azt lehet mondani, hogy a mű és a befogadó viszonya – optimális esetben – közelíthet az Én-Te viszonyhoz, pillanatokra akár el is érheti, vagy pedig az Én-Az és az Én-Te viszonylat között oszcillálhat. Az extázis és az Én-Te kapcsolat empirikus megkülönböztetése – mivel az utóbbi transzcendens viszonylat – természetesen alig-alig lehetséges. A befogadást vizsgáló kutató számára inspiráló Jaussnak az a gondolata is, hogy meg kell különböztetni a szöveg-olvasó viszony két

oldalát, a hatást és a recepciót: előbbi az érték-konkretizációnak a szöveg által, az utóbbi pedig a befogadó által meghatározott eleme.

AZ ILLÚZIÓ-CÁFOLAT SZINTÉZIS

Jogosnak érzem Veres Andrásnak empirikus kutatásaink referenciapontjait jelentő Iser és Jauss munkásságával kapcsolatos kritikus megjegyzését: „Itt csupán jelezhetem véleményemet arról, hogy a hermeneutikai és recepcióesztétikai irányzatok végül nem hoztak akkora fordulatot az olvasó jelentőségének átértelmezésében, mint azt a fellépésük idején hangoztatott programjuk alapján várni lehetett. Nem annyira a művek és az olvasók, mint inkább a művek egymás közti dialógusát hangsúlyozzák. (...) Iser sem tesz mást, mint hogy az irodalmi szövegben rejlő hatáslehetőségek feltételezett megvalósulásaként veszi számba az olvasó jelentőségfelismerő, illetve jelentésadó tevékenységét. Jauss pedig – bár egyenrangúnak fogja föl a szöveg által meghatározott hatást és a címzett által meghatározott befogadást – elismeri, hogy ‘közülük az irodalmon belüli elvárási horizont kirajzolása könnyebb, mivel levezethető magából a szövegből; a társadalmi elvárás viszont csak a történelmi mindennapi élet világának kontextusában tematizált’. Helyben vagyunk: erről volt szó korábban is”. (Veres, 1994, 276.)

P. Ricoeur az individuális olvasóra gyakorolt hatás és válasz Iser szerinti elképzelését, valamint a kollektív elvárás és a közösségi válasz Jauss szerinti elgondolását egymást kölcsönösen feltételező és egymást kiegészítő elképzeléseknek tartja. A szöveg felhívó struktúrája szerint az individuális olvasási folyamaton keresztül tárul föl, és az olvasó oly mértékben válik kompetens olvasóvá, amilyen mértékben részesül a közönségben leülepedett elvárásokból. (Ricoeur, 1998) Ugyanezt Király Jenő így fogalmazza meg: az élménykonkretizáció egyszerre tartozik az egyéni tudathoz (élményszerűsége által) és a kultúrához (jelrendszeri szabályozása által). (Király, 1998)

A jó olvasás Ricoeur szerint egyszerre enged bizonyos mértékű illúziót és elfogadja az értelem által előállított cáfolatot. Ha az olvasó a műtől megfelelő távolságban foglal helyet, akkor az illúzió felváltva lesz ellenállhatatlan és elviselhetetlen. (Ricoeur, 1998) Ez a gondolat eléggé rimel a műhöz túl közel kerülő és a mű hatótávolságán kívül maradó olvasóról – empirikus kutatások alapján – alkotott elképzeléseimre. A ricoeuri ideális esethez képest az olvasók jelentős része – nevezzük őket naiv olvasóknak – a mű által keltett illúziók foglyává lesz. Az olvasók jelentős része – nevezzük őket racionális olvasóknak – pedig erősen ellenáll annak, hogy bármilyen illúziótól megszédüljön, s kritikusan, pragmatikusan, racionálisan közeledik a műhöz. Ricoeur

modelljében – értelmezésem szerint – az illúzió elfogadása és cáfolata a befogadás egyformán fontos feltétele.

OLVASÁSLÉLEKTANI MEGFONTOLÁSOK

Az Iser és Jauss megközelítéseit összeötvöző *ricoeuri* modell jó elméleti alapot jelenthet az irodalmi mű befogadásnak empirikus vizsgálatához, azonban több ponton is kiegészíthető, elsősorban olvasáslélektani elemekkel. Jauss joggal beszél a befogadás részlegességéről. Azért is teheti, mert az olvasó szelektív figyelme a művet sosem teljes egészében, hanem csak részlegesen és „perspektivikus rövidülésben” ragadja meg. Halász a figyelem két szintjét különíti el: az információkat az olvasó előbb átmenetileg tárolja, az értelmező-összeszerkesztő folyamatban pedig már figyelmét egy pontra szűkíti. E folyamat tehát kettős természetű: intuitív és racionális, spontán áradó és erőfeszítést kívánó, prelogikus és logikus, vágyvezérelt és valóságvezérelt. (Halász, 1996)

Az irodalmi mű többlet-erőfeszítést kíván, és ezt az olvasók egy része – egyes művek esetén a kisebb, más művek esetén a nagyobb része – nem akarja elkerülni, ám eközben rendre erején felül vállalkozik, hiszen a művek szövevényessége korlátozott kapacitású olvasói feldolgozórendszerrel találkozik. Minél kevésbé hozzáértő a befogadó, s minél eredetibb a mű, annál inkább abban érdekelt az olvasó, hogy minél csekélyebb erőfeszítéssel jusson a szükséges információhoz. (Halász, 1996)

Az irodalmi művek a meghatározottság és a meghatározatlanság, a normatелjesítés és a normaáthágás, a bizonyosság és a bizonytalanság feszültségét kínálják. D. E. Berlyne szerint az újdonság átéléséhez a múlt és a jelen, a meglepetéshez a várakozás és a kimenetel egybevetése juttathat el. Az újdonság, a többértelműség és az ellentmondásosság kihívására csak a kellőképpen kíváncsi, kutatásra és felfedezésre hangolt olvasó képes válaszolni. (Berlyne, 1983) A nagyon új művek kedvezőtlenül magas, a nagyon szokványosak kedvezőtlenül alacsony izgalomszintet idéznek elő.

Az olvasó és a mű között akkor jöhet létre kapcsolat, ha a mű rólam, az én világomról (is) szól, ha az én nyelvemhez nem túl távol eső nyelven szól, ha úgy érzem, éppen nekem van éppen erre a műre szükségem, vagyis ha egzisztenciálisan mellette döntök. Az értelmezés mindig önelemzés és önértelmezés is.

Bár az olvasás egyszerre tudattalan és tudatos, érzelmi és értelmi, úgy tűnik, valamiféle időbeli elsődlegessége mégis van az érzéseknek, ugyanis az ingerek tetszésének osztályozása sokkal rövidebb időt vesz igénybe, mint szemantikai jelentésük fölfogása. A képi asszociációkból keletkezett néma tudás megelőzi a verbalizáltat, a gyorsan fellépő ér-

zelmek hatása alapvető bármilyen későbbi személyes értékelő megértésben. Érzelem és megismerés szorosan összekapcsolódnak a tudatos reflexió előtt, és utána is. (Halász, 1996)

Az olvasó saját magát áteresztve átírja a művet, egy írott szövegből egy rendszerint le nem írtat hoz létre. A személy identitásának és moralitásának egyaránt feltétele az, hogy életeseményeinket egységes narratívában tudjuk elhelyezni. Ebben segíthet az irodalom: érzékletesen megjelenített példákat kínál arra, hogy hogyan lehet egészen eltérő mozzanatok (életünk tele van ilyenekkel) egységben látni. Így minden irodalomolvasás egyben önéletírás és önmagunk felépítése is. Természetesen minden olvasó valamilyen mértékig énevezérelt. Lehetséges az énevezéreltségnek olyan foka, amely már komoly mértékben akadályozza az olvasó kommunikabilitását. Az ilyen olvasó – amikor olvas – nem annyira dialogizál a művel, mint inkább magában beszél.

A mű megértése tehát szorosan kapcsolódik az ön-megértéshez, mondhatni ennek szerves része. Az önértelmezés közege a szimbolikus univerzum, ahol a jelek eszközök, közegek, médiumok, amelyek segítségével az ember kivetíti és megérti önmagát. Nincs belső appercepció, nem létezik önmagunknak önmagunk általi közvetlen felfogása, megértése, csak a jelek interpretációjának hosszadalmas útja során jöhet létre.

Az énevezérelt olvasó egyben vágyvezérelt is. Minden szükséglet-kielégítés valamilyen hiánytapasztalathoz kapcsolódik. A dolog keresése egy soha el nem veszett, egy újra megtalálandó tárgy keresése, írja Tengelyi László, majd így folytatja: „A dolog az úrhöz hasonló, melyet a fazekas a korsó falával körül vesz. Keresése mégis olyan látásmódot követel meg magának, mely az egészre és a teljességre tekint.” Úgy tűnik számomra, hogy ez az úr ugyanaz, mint az Iser modelljében szereplő üres hely, mely az olvasót annak kitöltésére, „fazekasságra” készíti. Ez a keresés, ez az ürkitöltés Lacan szerint egyértelműen az örömvágy irányítása alatt megy végbe. „Ezért a dolog totális örömtárgy, habár róla csak hiánytapasztalatot szerezhethünk”, jegyzi meg Tengelyi (Tengelyi, 1997), s megállapítása az irodalomolvasásra is jól alkalmazható.

AZ OLVASÓ TUDÓS TUDATLANSÁGA

Az ember, aki Gáspár Csaba László szerint alapvetően befogadó-karakterű, nem képes a kinyilatkoztatott tartalmat saját feltáró erejével, vagyis értelmével felfedezni (hozzáteszem, a műalkotásban „kinyilatkoztatottat” sem), ám képes asszimiláló erővel (értelmével és akaratával) elfogadni és befogadni. És azért képes erre, mert erre van rendelve, mert az individuum a transzcendens megszólítás révén születik személlyé, méghozzá a megszólításra adott válaszban. Ilyennek tekinthetjük a műalkotások megszólítását és az olvasói választ is. A műalkotás

ismeretlensége (miként az Abszolutumé is) felszólítás a megismerés vég nélküli folyamatára (ami egy regény esetében is fennáll), hiszen az olvasó a mű többszöri elolvasása után is a tudatlanság állapotában marad, de közben átkerül a „tudós tudatlanság” állapotába. Természetesen nem képes az olvasó olyan mű felhívására válaszolni, amely számára teljes mértékben idegen, vagyis amikor a mű világa és az olvasó világa egyáltalán nem fedik át egymást. Ugyanakkor az olvasó számára minden irodalmi mű mindig ismeretlen is, még a többé-kevésbé ismerősnek tűnő is. „Ahhoz, hogy ismeretlennek mondjunk egy személyt, sokat kell tudnunk róla”, szögezi le Gáspár, aki a személyek közti kapcsolatról beszél, de gondolatai adaptálhatók az olvasó és a műalkotás kapcsolatára is. Az ismeretlen mű (és minden valódi művészi alkotás ilyen: ismeretlen ismerős) befogadása a remény attitűdjét feltételezi, amennyiben a remény – Gáspár így fogalmazza meg –, „a már nyert tapasztalatokra támaszkodó, értelmes, a jövő alakulására nyitott, azaz szabad várakozó állapot”. A mű befogadására is alkalmazható, amit a filozófus a személyt érintő tudásról mond: „folyton úton van, az egyes információkat egy sajátos köztes várakozó állásponttal kell kitölteni, hogy összességük lezáratlansága ellenére operatív tudásként funkcionáljon”. (Gáspár, 1998, 22–23)

AZ OLVASÓI BEÁLLÍTÓDÁS ÉS OLVASÓI STRATÉGIA

Jogosan figyelmeztet arra Bókay Antal, hogy általában vett olvasás nem létezik, csak ennek vagy annak a szövegnek éppen itt és most történő olvasásáról lehet beszélni. Ezzel szemben beszélhetünk általános olvasói beállítódásról, ezen belül pedig irodalommal kapcsolatos beállítódásról, még akkor is, ha ezek minden új olvasmány után valamennyire módosulnak. Amikor az olvasó már döntött a kiválasztott mű elolvasása mellett, életbe lép az „általános” olvasói beállítódásnak az adott műre vonatkoztatott „konkrét” változata, amit olvasási stratégiának nevezhetünk. Az olvasási stratégiák egyes olvasmánytípusokhoz, műfajokhoz kapcsolódó olvasási beállítódásokat is magukban foglalnak. Meg lehet különböztetni a műalkotás befogadása szempontjából kedvezőbb és kevésbé kedvező olvasói beállítódásokat és olvasási stratégiákat, de nem lehet kizárni kedvezőtlenebbnek tűnő beállítódások és stratégiák esetében sem a mű és olvasó összetalálkozását, de még dialógusát, sőt még a katartikus hatást sem. E területen tehát eléggé nagy a mozgáster, ugyanakkor a kisebb fajta „csodáknak” is – ha nem is mindig – sok esetben meg lehet adni a szociológiai és/vagy lélektani magyarázatát. Heller Ágnes is úgy véli, hogy még a tökéletes befogadás sem követel teljes tudást, s az egyének szabadon mozoghatnak a művészet (mint a magáértvaló objektívációk egyike) homogén szférájának közegében.

Király Jenő filmműfajokra vonatkozó elemzését továbbgondolva a műfajjal kapcsolatos beállítódást az általános élménykészség és az esztétikai alapbeállítódás konkretizációjának lehet tekintetni. Annak ellenére, hogy a film és a regény befogadási folyamata jelentős mértékben eltér (hiszen az előbbi folyamatos, az utóbbi megszakításos) az olvasásra és az olvasókra is igaz, amit Király a műfajismerettel¹⁰⁸ kapcsolatban a filmnézővel kapcsolatban állapít meg. A műfajok mint az olvasót eligazító „felettes szövegek” térképként elsősorban a tömegkultúra alkotásainak a betájolását és befogadását segítik, kevésbé az autonóm műveket. A detektívregény olvasóját elég jól eligazítja a „krimi” műfaji megjelölés és a hozzá kapcsolható krimi-olvasási stratégia. Ottlik Iskola a határon című regénye esetében olvasói – mint tapasztalhattuk (*Kamarás*, 2002) – az életrajzi-, történelmi-, háborús-, romantikus-, nevelődési-, lélektani-, szerelmes, orvos- vagy kamaszregény műfaji sémákkal próbálkoztak. A műfajjal kapcsolatos beállítódás – főképpen a kedvenc műfajok esetén – egyszerre szerves része az általános olvasói és az irodalommal kapcsolatos beállítódásnak és az olvasási stratégiának is. Az éppen olvasott irodalmi szövegre az olvasó rápróbálja az általa ismert műfajokat, pontosabban a műfajokkal kapcsolatos élményeiből összeálló műfaji beállítódásokat és a műfajokhoz kapcsolt olvasási stratégiákat. Balogh Zoltánnal együtt végzett, az irodalmi élményvilág szerkezetét vizsgáló kutatásunk (*Balogh – Kamarás*, 1978) is megerősítette azt, hogy az olvasók többsége egyfelől nem sokféle műfajt olvas rendszeresen, másfelől jóval kevesebb fajta olvasási stratégiával rendelkezik, mint amennyiféle irodalmi művel találkozik. Így aztán az újfajta olvasmányok esetében is bevált olvasási stratégiákkal próbálkozik. A magyar olvasók jelentős része például a krimi kalandregényként (vagyis kalandregény-olvasási stratégiával) olvassa, kutatásunkból ugyanis egyértelműen kiderült, hogy a krimi-élmények és a kalandregény-élmények egyetlen (viszonylag homogén) élménykört alkotnak. Azt is megállapítottuk, hogy ugyanahhoz a műfajhoz különböző olvasói beállítódások és különböző olvasási stratégiák kapcsolódhatnak. Így például a magyar olvasók kisebb része a filozofikusabb tudományos-fantasztikus regényt is kalandregényként olvassa, nagyobbik része pedig inkább úgy kezeli, mint a modern irodalom filozofikusabb, parabolisztikusabb műveit. Másképpen: a sci-fi-vel próbálkozó átlagolvasók többsége még a kalandos-fordulatos sci-fi-k esetében sem mindig boldogul a kalandregény-olvasási stratégiával, ezért a még a kevésbé intellektuális sci-fi is jobbra azoknak az olvasmányokra, akik ismerik az újabb irodalmi konvenciókat.

AZ OLVASÓI BEÁLLÍTÓDÁST ÉS STRATÉGIÁT ALAKÍTÓ TÉNYEZŐK

Mi minden alakítja az értelmi, érzelmi és viselkedésre ösztönző szálakból összeszőtt olvasói beállítódást és olvasói stratégiát? Kétségtől az olvasó fizikuma, genetikai programja, pszichikuma, személyisége. Olvasási készségünknek fontos része, hogy mennyire tudunk koncentrálni, mennyire vagyunk képesek a pszichofizikai aktivitásra, ez pedig jelentős részben testi adottság. Vagyis egészségünk pszichofizikai dimenziója is nagy mértékben befolyásolja az olvasást. Ezt azok a gyógyító eljárások bizonyítják, amikor a beszédben és az olvasásban mutatkozó nehézségeket a mozgás javításával gyógyítják. Az, amit ízlésnek nevezünk, szintén beállítódás-jellegű, de jelentős összetevője az esztétikai érzékenység, ami részben velünk született tulajdonságunk. Természetesen erőteljesen meghatározza ízlésünket és egész olvasói beállítódásunkat társadalmi, gazdasági és kulturális helyzetünk, iskolázottságunk, intellektuális felkészültségünk, műveltségünk (hogy mennyiben vagyunk reflektív (tudatos) viszonyban önmagunkkal, társainkkal, a társadalommal, a természettel és a transzcendenssel), életmódunk, értékrendünk és világnézetünk, érettségünk és élettapasztalatunk. Ha E. H. Erikson szerint a kamaszkor az identitáskeresés kora, bizonyos művek befogadására ezt megelőzően nincs túl nagy esély. Hiába főszereplői egy regénynek 11–14 éves gyerekek, hasonló korúak számára ez a regény túl korai. Míg A Legyek Urával már 13–14 éves korban lehet próbálkozni, ez a mű inkább csak 2–3 évvel idősebbek körében számíthat dialogizáló olvasókra. Bizonyos művek esetében eléggé kevés az esély igazi műalkotás-olvasó párbeszédre az ifjúkor előtt, mely Erikson szerint az intimitás kora. És még mindig várhatók jelentős változások olvasás-történetünkben, hiszen Erikson az érett felnőttkorra teszi az egészben látás és az elfogadás kifejlett képességét. (Erikson, 1991, 437–496.) Identitásunk történetének szakaszai és „olvasástörténetünk” alakulása között nagymértékű párhuzamosságot feltételezhetünk. Lényegesen alakíthatja az olvasói beállítódást a nemzedékhez tartozás és egyéb hovatarozásaink, a referenciális személyek és csoportok. Természetesen fontos befolyásoló tényező az irodalmi olvasottság és az irodalmi (irodalomtörténeti, irodalomelméleti, poétikai) műveltség, másképpen: a különböző irodalmi nyelvek és konvenciók ismerete.

AZ ÚJRAOLVASÁS A RECEPCIÓELMÉLETBEN ÉS AZ EMPIRIKUS VIZSGÁLATOK TÜKRÉBEN¹⁰⁹

Az egyik legnagyobb kihívás az empirikus befogadás-vizsgálatot végző számára Jauss első (esztétikailag érzékelő) és második (értelmező) olvasásának, illetve a hermeneutikai folyamat egymás után követ-

kező szakaszainak, a megértésnek, az értelmezésnek és az alkalmazásnak a megkülönböztetése. E szerint a második, vagyis a „normális olvasás” olyan jelentéseket konkretizál, melyek az értelmező számára az első olvasás horizontjában lehetőségként fölmerülnek. Az olvasók többsége azonban – erre utalnak a befogadás-vizsgálatok – egyszer olvassa el a műveket, s a művet többször olvasók esetében sem mindig lehet élesen elkülöníteni az észlelő és az értelmező olvasást. Azért sem, mert már az első olvasáskor „összecsúszik” az észlelés és értelmezés, a megértés és az értelmezés, sőt az alkalmazás sem várja meg mindig az értelmezés befejezését. A megkedvelt vagy éppen kedvenc művet többször is elolvasók többsége azért olvassa el még egyszer, hogy újra „ugyanazt” érezze, ugyanazt az élményt élje át, s nem azért, hogy az észlelés gondját letéve most már az értelmezésre koncentrálhasson. A második olvasást „provokáló” műveket, az olvasók többsége azért nem olvassa el még egyszer, mert bonyolultságuk, nehezen megfeythetőségük miatt nem okoztak élvezetet, valamint azért sem, mert az olvasást nem tekintik feladatnak, kockázatot vállaló kalandnak, szellemi kihívásnak, hanem csak szórakozásnak. Amikor Ricoeur nyomatékosan felhívja a figyelmet arra, hogy az élvezet nyitja meg a teret a megértés előtt, némi szkepszissel tekint a második olvasás hozadékára, hiszen az újraolvasás által egyfelől sok minden világosabbá válik az olvasó számára, másfelől az olvasó hajlamos arra, hogy a második olvasás során az első olvasás után nyitva maradt kérdéseket lezárja. Számolni kell tehát azzal, hogy az első olvasás nyitottabb, de határozatlanabb, a második határozottabb, de zártabb.

Az első olvasás során Jauss szerint a szövegnek mint partitúrának az érzékelése, észlelése és megértése történik, és az újraolvasásban sorra kerülő reflektáló értelmezés csak olyan jelentéseket konkretizálhat, amelyek az első olvasás horizontjában lehetőségként adódtak vagy adódhattak volna. Az első olvasás tapasztalata válik az újraolvasás horizontjává (kiindulópontjává, keretévé), amelyben majd tematizálódhat az első stádium élménye, s alapjává lesz az olvasottak alkalmazásának. A részletekből „kiegészülő” első olvasat Jauss szerint még csak formai síkon alkot egészet, és ez még nem jelenti a mű kiteljesedett jelentésének, még kevésbé teljes értelmének megragadását. Ez csak az újraolvasás közben valósulhat meg, amikor is az első olvasat egészéhez viszonyítja az olvasó a második olvasás részleteit, és a nyitva hagyott kérdések megválaszolásával a második olvasat teljessé teszi az értelmezést. (Jauss, 1997, 320–328.)

Az empirikus kutatások tapasztalatai alapján egyértelműnek tűnik, hogy az első olvasat kétségkívül fontos alkotóeleme az újraolvasás horizontjának. Bizonyos mértékig tehát jogosan mondja Jauss, hogy „a reflektáló értelmezés elválasztása az érzékelő megértéstől nem olyan művi, mint amilyennek először látszott. Ezt az újraolvasás evidens ho-

rizontstruktúrája teszi lehetővé”. (Jauss, 1997, 325.) Hozzá kell azonban tenni, hogy az újraolvasás horizontjában az első olvasaton kívül másfajta tapasztalatokkal is számolhatunk, például a két olvasás között megélt vagy felidéződő élettapasztalatokkal, közöttük természetesen más művek élményeivel és olvasataival is. Jauss – empirikus kutatókkal nem cáfolt, nem is igazolt – hipotézise úgy is értelmezhető, hogy a mű elsőre inkább az érzelmi, másodikra inkább a kognitív dimenziót mozgósítja. A művészetlélektani vizsgálódások szerint azonban mind a kognitív és emocionális érdeklődés, mind az analitikus és élményszerű megértés eléggé szoros egységet alkot. (Halász, 1996, 254–258.; Spiro, 1981, 553–556.; Posner, 1973, 35–73.) Ha jogosan számolunk is azzal, hogy a tudatos reflexió inkább az újraolvasás jellemzője, számolni kell azzal a tapasztalattal, hogy „érzelem és megismerés a tudatos reflexió előtt és után is, rövid és hosszú távon egyaránt elválaszthatatlanul egybekapcsolódnak”. (Halász, 1996, 256) Saját befogadás-vizsgálataimban is sokszor tapasztaltam, hogy már az első olvasatban is rendre megjelenik a reflektív értelmezés, vagyis már az első olvasáskor együtt jelenik meg az észlelés és értelmezés, valamint a megértés és az értelmezés. Az alkalmazás sem várja meg mindig az értelmezés befejezését, hiszen már sok esetben azt megelőzően elkezdjük az olvasottak tanulságainak életünkben történő hasznosítását. Az értelmezés – mely már az első bekezdés olvasásakor megkezdődik – folyamatosan befolyásolja az észlelést, az élmény alakulását.¹¹⁰ A műalkotásnak – ahogyan Iser nevezi – az olvasást irányító üres helyeit az olvasó nem csupán érzéseivel és felidézett élményeivel tölti fel, hanem értelmezés-kísérleteivel is, melyek aztán sorról sorra, fejezetről fejezetre alakulnak. Frye szerint az olvasó figyelme egyszerre kétirányú: (1) centrifugális: kilépünk az olvasottakból: a szavaktól a jelentett tárgyakhoz, illetve az emlékezetünkhöz, (2) centripetális: megpróbáljuk a szavakból kibontakoztatni az általuk alkotott nagyobb verbális alakzat értelmét. (Frye, 1998) Úgy tűnik, első olvasáskor inkább centrifugális, újraolvasáskor meg inkább a centripetális figyelem játszik szerepet, de ez jelentősen módosulhat attól függően, hogy ki az olvasó, hogy mit, milyen indítékkal és milyen körülmények között olvas.

Meg lehet különböztetni a megismételt olvasások közül azokat, amelyek lényegesen új olvasói horizontot, vagyis új paradigmával jellemezhető olvasási stratégia jegyében születnek, amikor az olvasó gyökeresen más irodalom-felfogással felvértezve, más értelmezői közösség tagjaként olvassa újra a művet, de új olvasói horizontot jelenthet a világnézete gyökeres megváltozása megtérés vagy megvilágosodás következtében.

Halász László számára saját befogadástélektani vizsgálata alapján az újraolvasás pozitív következménye meglehetősen csekélynek tűnt. Úgy tapasztalta, hogy sem a közvetlenül egymás utáni, sem a nagyobb idő-

köz utáni újraolvasás nem járult hozzá komolyabb mértékben sem a szövegek jobb felidézéséhez, sem pedig megértéséhez és azt a következtetést vonta le, hogy az első olvasást követő kezdeti benyomások az újraolvasások kimenetelét nagy mértékben meghatározó keretet képeznek. (Halász, 1996, 145–149.) Több olvasáspszichológus úgy véli, hogy az első benyomás által mozgásba hozott – a további olvasatokat erőteljesen befolyásoló, szinte meghatározó – sémák ereje csökkenthető, ha a figyelem irányulását sikerül befolyásolni. (Anderson, 1965, 19.; Stotland – Canon, 1972; Halász, 1996, 151.) Ezt a hipotézist igazolandó Halász a Kafka-novellát három, 17 éves diákokból álló csoporttal olvastatta el, melyek között volt egy lazábban és egy szorosabban irányított, valamint egy nem irányított. Azt tapasztalta, hogy az értelmezést befolyásoló alternatív nézőpontok részletesebb bemutatása segítette az involvált megértést és ezen keresztül az újraértelmezést (bonyolultabb értelmezésekre ösztönözve a kísérleti személyeket), de csak korlátozott mértékben. „Mintha a kísérleti személyek azt mondták volna – írja Halász -, hogy »hiába kapok sok jó kérdést mérlegelés céljából, ha nem hajlok arra, hogy magamtól is feltegyem a kérdéseket.«” (Halász, 1996, 151.)

Az Ottlik-regény újraolvasását vizsgálva némiképpen más eredményekre jutottam. Igaz, míg Halász olvasói középiskolások voltak, az én kutatásomban a kérdezettek többsége felsőfokú végzettségű és irodalomhoz szoros szálakkal kapcsolódó, félig-meddig hivatásos olvasó volt, és többnyire ők azok, akiknek újraolvasatai gazdagabbak. De nem kizárólag! Azzal is számolni lehet, hogy a Halász által olvastatott Kafka- és Karinthy-novellánál kétségtől kívül összetettebb Ottlik-regény másfajta feladatot, másfajta kihívást és másfajta motivációt jelenthetett, mint azok.¹¹

Komoly csábítást érzek arra, hogy kevés esetre építő vizsgálatom alapján – persze az óvatos hipotézis síkján maradván – megkockáztassam, hogy az oly irodalmi mű, mint az Iskola a határon nem csak a beavatottak (a fejlett ízlésűek, az „ottlikul” már folyékonyan olvasók) számára jelent lehetőséget a személyiség építését szolgáló olyan fajta dialógusra, amely a mű újraolvasása esetén elmélyülhet. Az a korábbi tapasztalatom is megerősödött, hogy a műalkotás adománya inkább azoknak adatik, akiknek már vannak olvasói talentumai (például az átlagosnál nagyobb esztétikai érzékenységgel, szélesebb irodalmi konvencióismerettel rendelkeznek), és ők azok, akik ezeket a talentumokat az újraolvasáskor nagyobb eséllyel gyarapíthatják. Az is eléggé egyértelműnek tűnik, hogy – akárcsak az első olvasás – az újraolvasás is egyes esetekben inkább a mű hatásának, más esetekben az értelmezésének elmélyülését teszi lehetővé. (2003)

- Anderson, N. H. (1965): Primary effects in a personality impression formation using a generalized order effect paradigm. *Journal of Personality and Social Psychology*, 2. 1–9.
- Balogh Zoltán – Kamarás István (1985): *Élményalakzatok II.* Múzsák Kiadó, Budapest.
- Berger, Peter L. – Luckmann, Thomas (1998): *A valóság társadalmi felépítése.* Jósöveg Műhely, Budapest.
- Berlyne, D.E. (1983): Az esztétikai kommunikáció. In.: Halász László (szerk.): *Művészetpszichológia.* Gondolat Kiadó, Budapest. 514–542.
- Bohár András (1999): Ami lényeges az zárójelben. I–II. *Pannon Tükör*, 3. 26–31., 4. 40–50.
- Bókay Antal (1997): *Irodalomtudomány a modern és posztmodern korban.* Budapest. Osiris Kiadó.
- Bruner, J. (é.n.): Life as narrative. *Social Research*, 54. 11–32.
- Buber, Martin (1991): *Én és Te.* Európa Kiadó, Budapest.
- Culler, Jonathan (1997): *Dekonstrukció.* Osiris – Gond, Budapest.
- Dixon, P. és mások (1993): Literary processing and interpretation: towards empirical foundations. *Poetics*. 22. 15–23.
- Eco, Umberto (1976): *A nyitott mű poétikája.* Gondolat Kiadó, Budapest.
- Erikson E. H. (1991): *A fiatal Luther és más írások.* Gondolat Kiadó, Budapest.
- Fish, S. (1980): *Is There a Text in the Class?* Cambridge. Harvard University.
- Frye, Northop (1998): *A kritika anatómiája.* Helikon Kiadó, Budapest.
- Gadamer, Hans-Georg (1984): *Igazság és módszer.* Gondolat Kiadó, Budapest.
- Gáspár Csaba László (1992): A személy megismeréséről. *Iskolakultúra*, 2. 16–29.
- Halász László (1996): *Szociális megismerés és irodalmi megértés.* Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Heidegger, Martin (2001): *Lét és idő.* Osiris Kiadó, Budapest.
- Heidegger, Martin (1988): *A műalkotás eredete.* Európa Kiadó, Budapest.
- Heller Ágnes (1996): *A szegény hatalma.* Osiris – Gond, Budapest.
- Hirsch, D.E. Jr. (1987): Régi és új a hermeneutikában. In: Fabiny Tibor (szerk.): *A hermeneutika elmélete.* JATE, Szeged.
- Hoffmann Béla (1999): Az irodalmi mű létmódjának kérdéséhez. *Bár*, 2.
- Holland, N.H. (1975): *5 Readers Reading.* Yale University Press, New Haven.
- Iser, Wolfgang (1989): *Prospecting: From Reader Response to Literary Anthropology.* The Johns Hopkins University Press, Baltimore–London.
- Iser, Wolfgang (1978): *The Act of Reading.* Rotledge and Keagan, London.
- Jauss, Hans Robert (1997): *Recepcióelmélet – esztétikai tapasztalat – irodalmi hermeneutika.* Osiris Kiadó, Budapest.
- Józsa Péter (1982): Az esztétikai alkotás hatásmechanizmusának társadalmi jellege. In: Hajdú Ráfi – Kamarás István (szerk.): *Az olvasás anatómiája.* Gondolat Kiadó, Budapest.
- Józsa Péter (1986): A kulturális javak fogyasztása a fejlett társadalmakban. In: uő: *Az esztétikai élmény nyomában. Művészetszociológiai és szemiotikai tanulmányok.* Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Józsa Péter – Leenhardt, Jacques (1996): *Két főváros – két regény – két értékvilág.* Gondolat Kiadó, Budapest.
- Kamarás István (1996): *Olvasatok.* Osiris Kiadó, Budapest.
- Kamarás István (2002): *Olvasó a határon.* Pont Kiadó – Savaria University Press, Budapest – Szombathely.
- Kulcsár Szabó Ernő (1978): A regényi fikció három modellje. *Alföld*, 2. 41–51; 3. 56–64.
- Kulcsár Szabó Ernő (1998): Név, konvenció, írás. *Alföld*, 1. 84–90.
- Kulcsár Szabó Zoltán (1997): *Az olvasás lehetőségei.* JAK-Kijarat, Budapest.

- Marton, M. – Wenestam, C. G. (1988): Minőségi különbségek a több alkalommal olvasott szövegek emlékezeti megőrzésében. *Pszichológia*, 8. 107–214.
- Plessner, Helmut (1965): *Die Stufen der Organischen und der Mensch*. Berlin.
- Posner, M. (1973): Coordination of Internal Codes. In: Hase, W. (szerk.): *Visual Information Processing*. Academic Press, New York.
- Rickheit, G. – Schnotz, W. – Strohnner, H. (1985): The concept of inference in discourse comprehension. In: Rickheit, G. – Strohnner, H. (szerk.): *Inference in Text Processing*. Elsevier, Amsterdam.
- Ricoeur, Paul (1998): A szöveg világa és az olvasó világa. In: *Narratívák 2. Történet és fikció*. Kijárat Kiadó, Budapest. 9–42.
- Ricoeur, Paul (1999): *Válogatott irodalomelméleti tanulmányok*. Osiris Kiadó, Budapest.
- Rosenblatt, L. M. (1985): The transactional theory of literary work: implication for research. In: Cooper, Ch. R. (szerk.): *Researching Response to Literature and the Teaching of literature*. Ablex, Norwood. 33–53.
- Sartre, Jean Paul (1969): *Mi az irodalom?* Gondolat Kiadó, Budapest.
- Schulze, Gerhard (1998): A Német Szövetségi köztársaság kulturális alakulása. In: Wessely Anna (szerk.): *A kultúra szociológiája*. Osiris Kiadó, Budapest.
- Schwartz, D. R. (1991): *The Case for a Humanistic Poetics*. Philadelphia. University of Pennsylvania Press.
- Spiro, R. J. (1981): Subjectivité et memoire. *Bulletin de Psychologie*. 35. 553–556.
- Stotland, E. – Canon, L. K. (1972): *Social Psychology*. Saunders, Philadelphia.
- Thomka Beáta (1998): Világmetaszetek, mikrovilágok. *Alföld*, 1. 42–47.
- Tverdota György (2003): *A kultusz kutatás elméleti tanulságaiból*. Előadás az Elemzés, értelmezés és elmélet a jelen új kihívásainak világában konferencián. Budapest, április 17–18. (kézirat)
- Veres András (1994): Az irodalmi mű és az olvasó. *Literatura*, 3.

REGÉNYOLVASATOK AZ 1960–70-ES ÉVEK ÉS AZ EZREDFORDULÓ IRODALMI ÉLMÉNYVILÁGÁBAN

AZ IRODALMI ÉLMÉNYVILÁG

Az irodalmi élményvilág része az élményvilágnak. Szakszerűben: az életvilágnak. Jelentős mértékben befolyásolja irodalmi olvasmányaink kiválasztását, fogadtatását, értékelését, hatását és értelmezését. Ennek a „világnak” a feltárása és leírása azért nehéz feladat, mert tetemes része reflektálatlan, szavakba nehezen önthető. Amit mégis meg lehet tudni belőle: az olvasó olvasástörténetének főbb eseményei, jelenlegi olvasási szokásai (benne kedvelt olvasmányfajták és fontosabb olvasási indítékok), legnagyobb olvasmányélményei (mint ízlésének jellemzői, ízlésítéleteinek vonatkoztatási pontjai) és egyes olvasmányainak fogadtatás és befogadása. Az irodalmi élményvilág az olvasó olvasástörténetének egymásra rakódó történéseiből épül föl. A legnagyobb olvasmányélmények között szereplő gyermekkori olvasmányok lehetnek imprinting-jellegű, máig élő „örök” élmények és lehetnek olyan „egykori nagy élmények”, melyeket már felülírtak az utánuk következő olvasmányélmények, de mint elsőket még sem lehet feledni.

Az irodalmi élményvilágról valamit elárulnak a kurrens olvasmányok is. Minél nagyobb körről van szó, annál inkább, hiszen az egyes olvasók esetében ezek eléggé esetlegesek is lehetnek. Azt is tudjuk már, hogy a keveset és a kevésbé értékeset olvasók jelentős része hosszú időn át nagyjából ugyanazt olvassa, alig próbálkozik újfajta olvasmányokkal, szerzőkkel, és jóval kevésbé vállalkozik kockázatos szellemi kalandokra, mint a sokat és a sokfélét, köztük értékes műveket is olvasók. Jóval többet árulnak el az irodalmi élményvilágról a legkedvesebb és a legnagyobb hatású olvasmányok, ugyanis ezek lassabban cserélődnek, és ezért – akár egyes olvasók, akár olvasórétegek vagy a teljes olvasóközönség legnagyobb élményeiről van szó – az élményvilágnak mind állandóságát, mind változását jobban érzékeltetik a „leg”-ek. Az egyes művek befogadásának vizsgálata is sokat elárulhat az élményvilágról, bár inkább annak finom struktúrájáról, aktuális működéséről, mint egészéről.

Lehetséges az élményvilág vizsgálata egy olyan olvasmánylistával, mely többé-kevésbé egyszerre tükrözi az olvasók (vagyok azok egyes rétegei és egyedei) leggyakoribb, legtipikusabb irodalmi olvasmányait és a korabeli olvasmánykínálatot, tehát nem csak a legtöbbek által olvasottakat, hanem az irodalomtudomány számára fontos műveket is. Gon-

dos Ernő 1968–69-ben 333 művet tartalmazó listával (*Gondos*, 1971), Balogh Zoltán és jómagam 1973-ban végzett kutatásunkban 150 művel modelleztük az olvasmány-univerzumot. (*Balogh – Kamarás*, 1978)

IRODALMI ÉLMÉNYVILÁG AZ 1960-70-ES ÉVEKBEN

Gondos a lehető legegyszerűbb módszert választotta, amikor könyvtárhasználók¹¹² – ő így nevezte – „ízlésalakzatait” vizsgálta. Arra kérte a 2688 megkérdezettet, hogy a felsorolt 333 mű közül jelöljék meg azokat, amelyeket olvastak, majd azokat, amelyek ezek közül tetszetek. A legolvasottabb szerzők között Jókai, Gárdonyi, Mikszáth, Molnár Ferenc, Stendhal, Berkesi András, Hugo, Hemingway, Fejes, Tolsztoj és Verne (*Gondos*, 1971, 478.) művei fordultak elő.

Egy 1964-es országos felmérésében (amelyben értelemszerűen már a könyvtárat nem használó olvasók¹¹³ is szerepelnek) Jókai, Gárdonyi, Móricz, Mikszáth, Hugo, Verne, Cronin, Móra, Mark Twain és Tolsztoj volt a sorrend (*Gereben*, 1998, 98.), vagyis a hat azonos szerző miatt nagyon hasonló a két lista. Ez a tény pedig arra utal, hogy a könyvtárhasználók és az összlakosság olvasási kultúrája és élményvilága között nincs lényegi eltérés.

Mivel a legolvasottabb szerzők legolvasottabb műveinek jelentős része kötelező olvasmány, a hatvanas évek élményvilágáról többet árulhatnak el a 333 mű közül legkedveltebb művek: A köszívű ember fiai, Egri csillagok, Az öreg halász és a tenger, Az arany ember, Háború és béke, A köszívű ember fiai, A párizsi Notre Dame, Anna Karenina, Akiért a harag szól, Vörös és Fekete, Oroszlánkölykök (I. Shaw). (*Gondos*, 1971, 479–80.)

Bizonyos tekintetben még ennél is többet érzékeltetnek az élményvilágból az olvasottságukhoz képest (ezt véve 100 százaléknak) a legkedveltebb (bizonyos értelemben leghatékonyabb) művek. Ezt a listát már Az Ivan Gyeniszovics vezeti, az a mű, melyet magyarországi megjelenése után a diktatúra hamarosan eltüntetett a könyvesboltokból és a közkönyvtárakból, ám ennek következtében (mint „tiltott gyümölcsnek”) meg is nőtt kereslete, és számos bátor könyvtáros a pult alól kölcsönözte. A leghatásosabb művek listáján az ominózus Szolzsenyicin-művet – az egyetlen Háború és béke kivételével – tipikus bestsellerek követik: Knight: Légy hű önmagadhoz, I. Shaw: Oroszlánkölykök, Schwarz-Bart: Igazak ivadéka, Hemingway: Akiért a harag szól, Öreg halász és a tenger, Zweig. Sakknovella, Dreiser: Amerikai tragédia, Mitchell: Elfújta a szél. (*Gondos*, 1971, 481.) Ezek a művek legalább annyira meghatározták a hatvanas évek végének irodalmi élményvilágát, mint a legolvasottabb és legkedveltebb művek.

Természetesen nem ezek a gyakorisági listák jelentették Gondos kutatásának újdonságát, hanem az ízlésalakzatokat alkotó címsorok, melyek azt mutatják meg – egy asszociációs együttható segítségével –, hogy bizonyos művek kedvelői egyúttal mely más műveket kedvelnek, melyek iránt közömbösek és melyektől állnak legtávolabb. Másképpen: mely olvasmányélmények vonzzák és taszítják egymást. A legközelebbi kapcsolatoktól az olvasó számára legtávolabbi művekig terjedő címsorok természetesen azt is érzékeltetik, hogy hogyan olvasták az adott művet a magyar könyvtárhaználóok a hatvanas évek végén. Az a tény, hogy az Anna Karenina mint olvasmányélmény másik két Tolsztoj-mű olvasatával volt legszorosabb kapcsolatban, senkit sem lephet meg, de az már sokakat, hogy az Anna Karenina legközelebbi rokonságában Ignác Rózsa Bengáli tűz című műve is szerepel, ugyanis a Bengáli tűz legközelebbi „élmény-rokonai” az Elfújta a szél és a Réztábla a kapu alatt. (Gondos, 1971, 32.) Mindez azt jelenti, hogy az Anna Karenina kedvelői között szép számmal akadnak – főleg a nőolvasók¹¹⁴ körében –, akik ezt a regényt érzélgős-széntimentális bestsellerként olvassák, ugyanis nem igen tudják másképpen, amennyiben élményvilágukat ilyen élmények uralják. Mindezt megerősíti az ellenpróba is: az Anna Karenina-élménytől legtávolabbi olvasmányélmények között csupa „anti-széntimentális” mű és megannyi tipikus férfi-olvasmány található, egyfelől olyan lektűrök, mint May, Rejtő művei, másfelől a magas irodalom olyan művei, mint A legyek ura, a Riadó a naprendszerben (Čapek) és az Asztronauták (Lem).

A hatvanas évek végének kevesek által olvasott, de egyik leghatásosabb műve, a Szolzsenyicin-regény legközelebbi „élmény-rokonai” Camus: Közöny, Illyés: Puszták népe, Sánta: Húsz óra, Voltaire: Candide, Golding: A legyek ura, Salinger: Zabhegyező című regényei, a legtávolabbiak szerzői egyfelől romantikus írók (Jókai, Hugo, Dumas), másfelől lektűr-szerzők (Zsigray Julianna, Berkesi András, Szilvási Lajos, Burroughs, C. Doyle) művei. (Gondos, 1971, 381.) Megjegyzendő – és ez éppen a politikai szempontból inkriminált mű esetében fontos –, hogy a Szolzsenyicin-élmény ellentétes pólusát képező élmények „békebeli” és kurzusbeli (vagyis úgynevezett „szocialista”) lektűrök olvasatai. A Szolzsenyicin-mű élményvilága sem teljesen homogén, de jóval kevésbé heterogén, mint a Tolsztoj-műé, és – jellemző módon – eléggé egyértelműen kapcsolódik ironikus vagy tragikus, társadalmi kérdésekben kritikus művek olvasataihoz.

Amikor Gondos Ernő a kedveltséget csupán a „tetszett” minősítésekkel „mérte”, két dolgot nem vett figyelembe. Egyrészt azt, hogy a „tetszett” igen sokfélét jelent; például sokaknál csupán azt, hogy „ilyen könyveket szoktam olvasni” (másképpen: „nem olvasok olyan könyvet, amelyek nem tetszenének”). Másrészt Gondos azzal sem számolt, hogy éppen ritkasága miatt az olvasmány (pontosabban az olvasmány-

élmény¹¹⁵) negatív minősítése markánsabban jellemzi az olvasó ízlését, élményvilágát, mint a pozitív minősítés, ugyanis a hetvenes évek elején a magyar átlagolvasók körében hét „tetszett”-re mindössze egy „nemetszett” jutott.¹¹⁶ Éppen ezért, amikor Balogh Zoltánnal ugyancsak a könyvtárhasználók¹¹⁷ – mi már így neveztük – élményalakzatainak vizsgálatába kezdünk, a „tetszett” mellett alkalmaztuk a „nagyonetszett” és a „nemetszett” minősítéseket is.¹¹⁸ Mivel azt tapasztaltuk, hogy az olvasók különböző iskolázottságú rétegei nem egyforma mércével „osztályoznak”, minden vizsgált rétegre relatív (rétegspecifikus) tetszési indexeket¹¹⁹ számítottunk ki.

Az 1973-ban végzett kutatásunkban – immár a rétegspecifikus tetszésindexek alapján – a következő műveket találtuk a legkedveltebbeknek: Egri csillagok, Nyomorultak, Akiért a harang szól, Az arany ember, Légy hű önmagadhoz, Monte Cristo Grófja, A köszívű ember fiai, A diadalív árnyékában (Remarque), A láthatatlan ember (Gárdonyi), Jan Eyre. (Balogh – Kamarás, 1978. 383–386.) Az öt évvel későbbi (az 1978-as) országos vizsgálat legkedveltebb művei jelentős részben azonosak ezekkel, de akkor már erőteljesebben jelentkezik a következő évtizedekre jellemző tendencia, a gyengébb minőségű lektűr egyre nyomatókosabb jelenléte az élményvilágban, amit az 1978-as vizsgálatban Berkesi harmadik és Dallos ötödik helye jelez.

Ebben a kutatásban végül is csupán 150 művel modelleztük az olvasmány-univerzumot, ugyanis a listánkon szereplő 240 mű közül azoknak az adatait már nem dolgoztuk fel, melyek olvasottsága nem érte el az öt százalékot.¹²⁰ Vizsgálódásunkat szociálpszichológiai dimenzióval is bővítve egy Thurstone-skálával mértük az olvasói aktivitást (vagyis azt, hogy mennyire tekinti az olvasó az irodalmi művek olvasását aktív szellemi tevékenységnek), s minden vizsgált mű esetében nem csak 42 társadalmi réteg¹²¹ relatív tetszési indexét számítottuk ki, hanem azokét is, akiknek olvasói aktivitása különböző erősségű.¹²² Míg Gondos csupán az egyes művek ízlésalakzatait mérte föl, mi megkíséreltünk az egymáshoz szorosan kapcsolódó és az egymást kizáró olvasatok alapján élményköröket felrajzolni.

Előzőleg öt irodalmárt¹²³ arra kértünk, hogy az általunk vizsgált 150 művet tetszés szerinti szempontok alapján kategorizálják. Eléggé eltérő kategória-rendszereket kaptunk. Akadt olyan, Fábri Annáé, amelyik mellőzte a normativitást, és csupán leíró kategóriákat használt: szatirikus-fantasztikus,¹²⁴ történelmi, életrajzi, klasszikus detektív, kaland, egzotikus, sci-fi, útleírás, társadalmi.¹²⁵ A többiekében az irodalmi érték volt a fő szempont. Pomogáts Béla például kiemelkedő irodalmi értékű (például Tolsztoj), klasszikus irodalmi értékű (például Böll) műveket, értékes irodalmat (például Čapek *Harc a szalamandrakkal*-ja), irodalmi értékű alkotást (például Kertész Ákos *Makrá*-ja), alkalmazott irodalmat (például Passuth művei), szórakoztató irodalmat (például

Wallace művei) és giccsset (például Vicky Baum Grad Hotel-je) különböztetett meg. Agárdi Péter kiemelkedő színvonalú műveket (ezen belül klasszikus realista, 20. századi realista, romantikus, avantgarde), másod-harmadvonalú, de értékes műveket (ezen belül romantikus-érzelmes,¹²⁶ klasszikus realiztikus,¹²⁷ modern-zaklatott,¹²⁸ aktuális-közéleti¹²⁹ regények), szórakoztató-könnyű műveket (ezen belül is krimi, sci-fi-t, életrajzi-ismeretterjesztő, könnyű történelmi,¹³⁰ könnyű társadalmi,¹³¹ kalandos regények) és álirodalmat (ezen belül giccses, brutális krimi,¹³² giccses életrajzi regényt,¹³³ giccses történelmi regényt,¹³⁴ szerelemmel ötvözött társadalmi giccsset,¹³⁵ giccses útleírást és pornográfiát különböztetett meg. (*Kamarás*, 1974, 11–13.) Ezeket a kategória-rendszereket élménykör-hipotéziseknek tekintettük, és az irodalmárok fejében megszületett irodalomtudományi kategóriákat összevethettük a 150 regény olvasataiból kirajzolódó irodalomszociológiai-szociálpszichológiai jellegű élménykörökkel.¹³⁶ Végül is 15 eléggé eltérő méretű és egymást különböző mértékben átfedő vagy elkerülő élménykört különítettünk el (*Balogh – Kamarás*, 1978, 347–375.), amelyeket az 1. táblázatban olvasottságukkal, kedveltségükkel és kedveltségük homogenitásának mértével jellemez.

Először is megállapíthatjuk, hogy az olvasottság, a kedveltség (és ezeknek homogenitása) alapján a magyarországi könyvtárhaználóknak élményvilágát a hetvenes évek elején leginkább a „nemzeti romantika”, az „európai romantika” elnevezésű élménykörök uralják. Bár a „klasszikus realizmus” élménykör olvasottsága jelentős mértékben nagyobb, a kedveltebb „háborús lektűr” és a „kulturális lektűr” erőteljesebben alakítja az irodalmi élményvilágot, mint Balzac, Dosztojevszkij és Tolsztoj. A legtöbb élménykörben tapasztalható elég magas szórásértékek azt jelzik, hogy eléggé eltérő az egyes társadalmi rétegek élményvilága. Sokkal inkább a nők élményvilágát jellemzik a „pszichologizáló lektűr” és a „kulturális lektűr” élménykörök, sokkal inkább a férfiakét a „kalandregény”, a „krimi” és a „sci-fi” élménykörök. Jóval inkább a fizikai dolgozók élményvilágát jellemzik a „társadalmi lektűr”, a „kalandregény” és a „krimi” élménykörök, és jóval inkább a szellemi dolgozókét a „háborús realizmus”, a „mai magyar realizmus” és a „modern” élménykörök. Nagyobb súllyal szerepel a 30 éven felüliek élményvilágában a „régí lektűr”, a „történelmi lektűr”, a „nemzeti romantika” és a „mai magyar realizmus” élménykör, a 30 éven aluliak élményvilágában pedig a kalandregény”, a „háborús realizmus”, a „modern” és a „sci-fi” élménykörök.

Nem csak az élménykörök elnevezése, hanem kialakításuk is eléggé ki van téve a kutatói önkénynek, amit a következő, az élménykörök egymáshoz kapcsolódását bemutató 2. táblázat is érzékeltet, amelyben egyre sötétebb satírozással jeleztem a kapcsolódás erősségét, a # jelekkel pedig a taszítást.¹⁴² (*Balogh – Kamarás*, 1985, 127–128.)

1. táblázat. Élménykör és olvasottság

<i>Az élménykör neve</i>	<i>Az élménykörhöz tartozó művek szerzői</i>	<i>Átlagos olvasottságuk százaléka</i>	<i>Kedveltségük réteg-specifikus tetszés-index¹³⁷ és szórásérték</i>
régi lektűr	Aldrich, Bromfield, Cronin, Du Maurier, Földes Jolán, Knittel, Mitchell, Zilahy Lajos és Zsigray Júlia	22%	+0,03 0,99
társadalmi lektűr	Berkesi András és Szilvási Lajos	58%	-0,11 1,11
történelmi lektűr	Passuth László	36%	-0,11 1,09
pszichologizáló lektűr	Cusack, Dreiser és Segal	35%	+0,06 0,97
kulturális lektűr	Amenda, Bókay János, Dallos Sándor, Gá-György Sándor, Hajnóczy Rózsa, Láng György, Schulz és Székely Júlia	41%	+0,11 0,90
kalandregény	Burroughs, Grey, May, Reid és Rejtő Jenő művei	49%	-0,11 1,02
krimi	Chandler, Christie, Doyle, Gardner, Hammet és Simenon	32%	-0,36 1,17
nemzeti romantika	Jókai Mór, Gárdonyi Géza, Mikszáth Kálmán és Móra Ferenc művei	87%	+030 0,65
európai romantika	Dickens, Dumas, Hugo, Prus, Scott, Sienkiewicz (Kereszteslovagok) ¹³⁸	70%	+021 0,72
klasszikus realizmus	Balzac, E. Brontë, Dosztojevszkij, Flaubert, Gogol, Stendhal, L. Tolsztoj és Zola	74%	+0,06 0,88
háborús realizmus	Knight, Merle (Két nap az élet) ¹³⁹ , Remarque és L. Shaw	44%	+0,27 0,72
mai magyar realizmus	Fejes, ¹⁴⁰ Jókai Anna, Kosztolányi Dezső, Móricz Zsigmond, Németh László és Sánta Ferenc	55%	-0,27 1,10
mai külföldi realizmus	T. Mann, Martin du Gard és Solohov	50%	+0,01 0,90
modern	Abe Kobo, Böll, Bulgakov, Camus, Faulkner, Golding, Kertész Ákos, Keyes, Semprun, Updike	18%	-0,26 1,19
sci-fi	Aldiss, Asimov, Botond-Bolics György, Bradbury, Franke, Jefremov, Lem, Merle (Állati elmék) és Verne (Utazás a holdba, Hector Seervadac) ¹⁴¹	23%	-0,23 1,00

2. táblázat. Élménykörök egymáshoz kapcsolódása

Az élménykör neve	RL	TL	KL	PL	TÖL	KAL	KRI	NR	ER	KLR	MMR	MKR	HR	MO	SF
régi lektűr (RL)	—					#								##	#
társadalmi lektűr (TL)		—										#		##	
kulturális lektűr (KL)			—			#								#	
pszichologizáló lektűr (PL)				—											
történelmi lektűr (TÖL)					—									#	
kalandregény (KAL)	#		#			—					#	#		#	
krimi (KRI)							—								
nemzeti romantika (NR)								—						#	
európai romantika (ER)									—					#	
klasszikus realizmus (KLR)										—					
mai magyar realizmus (MMR)						#					—				
mai külföldi realizmus (MKR)		#				#						—			
háborús realizmus (HR)													—		
modern (MO)	##	##	#		#	#		#	#					—	
sci-fi (SF)	#														—

Jól érzékelhető, hogy a „nemzeti romantika” és az „európai romantika”, valamint a „mai magyar realizmus” és a „mai külföldi realizmus” élménykörök nagyon szorosan kapcsolódnak egymáshoz. Mégis különválasztottuk őket, ugyanis az „európai romantika” élménykör erősebben kapcsolódik nem csak a lektűrjellegű élménykörökhöz, hanem a más élménykörökhöz alig kapcsolódó „sci-fi” élménykörhöz is. Nehezebben választható el a két „mai realizmus” élménykör. A „mai külföldi realizmus” élménykör távolabb van a „társadalmi lektűr” és közelebb a „háborús realizmus” és a „történelmi lektűr” élménykörökhöz, mint a „mai magyar realizmus élménykör”. A „klasszikus realizmus” élménykör eléggé közel áll mind a „romantikus”, mind a „mai realizmus” élménykörökhöz, de szorosabb kapcsolatban van mind a lektűrjellegű élménykörökkel, mind a „modern” élménykörrel. Lazább halmazt alkot az öt „lektűr” és a „háborús realizmus” élménykör. Utóbbit az előbbiektől a „modern” élménykörhöz való kapcsolódás különíti el leginkább. Az öt „lektűr” élménykör közül nem a „rég lektűr” élménykör tért el leginkább a többitől – mint ezt feltételezett „rég lektűr” olvasókör-

zönsége alapján várhattuk volna, hanem a „kulturális lektűr” élménykör mellett a lektűröknél jóval értékesebb művek olvasatát magában foglaló „mai külföldi realizmus” és „háborús realizmus” élménykörökhöz legközelebb álló „pszichologizáló lektűr”. Eléggé eltérnek az összes többi élménykörtől a „kalandregény” és a „krimi” élménykörök, ugyanakkor egymáshoz szorosan kapcsolódnak. Ezt a kapcsolatot alaposabban vizsgálva arra a következtetésre jutottunk, hogy a magyar olvasók jelentős része a krimi nem afféle szellemi fejtörőként, nem a detektívvvel együtt nyomozva, hanem az eseményeket követve, kalandregényként olvassa. Az összes többitől egyértelműen a „modern” élménykör különül el, mely csupán a „klasszikus realizmus” és a „háborús realizmus” élménykörökhöz kapcsolódik eléggé laza szálakkal. A „sci-fi” élménykör a „kalandregény” és a „krimi” élménykörökhöz áll legközelebb, de a „krimi” élménykörhöz képest sokkal távolabb áll a „társadalmi lektürtől”, s távolabb a „kalandregénytől”. A „sci-fi” élménykörhöz tartozó sci-fi-k egy része (így az Állati elmék, az Én, a robot Asimovtól, a Harc a szalamandrakkal és a Marsbéli krónikák) a „sci-fi” élménykör mellett a „modern” élménykörhöz kapcsolódik legszorosabban, vagyis ahhoz a élménykörhöz, amely legtávolabb helyezkedik el a „lektűr” és a „kalandregény” élményköröktől, amelynek olvasói között legnagyobb arányban találhatók diplomás olvasók.

Mindezek alapján jól érzékelhető, hogy az irodalomszociológusok élményalakzatai nagymértékben nem „igazolták” az irodalmárok olvasmánykategóriát. Alig tapasztalhattunk különbséget a magas irodalom Pomogáts által javasolt különböző fokozatai között, valamint a szórakoztató és az álirodalom között (amit Agárdi javasolt). Leginkább Fábri és Agárdi tematikus kategóriái köszöntek vissza a „kalandregény”, a „krimi”, a „kulturális lektűr”, a „történelmi lektűr”, a „háborús lektűr” és a „sci-fi” élménykörökben. Az irodalmárok számára jó néhány egyéb meglepetést is okozott kutatásunk. Elég csak például Golding és Kertész Ákos, Camus és Keyes regényei olvasatainak azonos élménykörbe kerülését megemlíteni. Nem kisebb meglepetést okozott – kiváltképpen a Berkesit szocialista realista írónak kikiáltó kultúrideológusok számára -, hogy a Húszévesek és a Sellő a pecsétgyűrűn rokon-olvasatai között ott találhatók a két világháború közötti (de máig élő, ható) és korántsem szocialista szellemiségű lektűr olyan képviselői, mint az Elfújta a szél, a Manderley-ház asszonya és a Réztábla a kapu alatt. A viták keresztüztüzébe kerülő – és hol rendhagyónak, hol dekadensnek, hol szentségtörőnek bélyegzett, vagy éppen hogy szocialista realistának „szentesített” – Rozsdatemető olvasatai egyáltalán nem az úgynevezett „szocialista eszmeiségű”, „szocialista realista” vagy „kritikai realista” művek olvasataival mutattak rokonságot, hanem Böll, Sánta, Faulkner, Abe Kobo, Kosztolányi és Németh László regényeinek olvasataival. Érdekes helyet foglal el az élmény-univer-

zumban a Legyek ura: nagyon távol mindenféle lektúrtól, és eléggé távol mindenféle romantikus regénytől, s közeli rokonságban nem csupán Faulkner, Bulgakov, Böll, Updike és Camus regényeinek olvasataival, hanem értékesebb sci-fi-k (Lem, Asimov, Keyes művei) olvasataival is. Érdekes képet mutat a Svejik élmény-rokonsága is: Rejtő-regények, egy Kovai Lőrincz kalandregény, Merle háborús regénye (Két nap az élet), valamint Čapek Harc a szalamandrakkal, Böll Egy szolgálai út vége, Bulgakov A Mester és Margarita című műveinek olvasatai. Elsőre talán nehéz rokonságot felfedezni a Svejik, valamint Böll és Bulgakov regényei között, azonban olvasataik, és az azokból feltűnően hiányzó humor és ironia iránti érzékenység magyarázatul szolgálhatnak.

Az Anna Karenina könyvtári példányai arról árulkodnak, hogy ezt a regényt sokan afféle romantikus vagy szerelmes regényként olvassák, ugyanis a könyvek lapjainak kopása korántsem egyenletes. Az unalmasnak, nehéznek, túl filozofikusnak tartott részeket az olvasók egy része egyszerűen átlapozza. Annával együtt élnek-lélegeznek-szenvednek, de például Levin „lelkizésével” nemigen tudnak mit kezdeni. Már az a tény is a regény sokféle – köztük romantikus és lektúr – olvasatára utal, hogy e regény esetében alig-alig tér el az olvasói aktivitás különböző szintjein álló olvasók tetszési indexe, de a regény olvasatainak az élményvilágban elfoglalt helye is azt igazolja, hogy ezt a sokak által olvasott, eléggé népszerű regényt is meglehetősen különböző szinteken és módokon olvassák olvasói. Az Anna Karenina élményalakzata a „klasszikus realizmus” és a „mai külföldi realizmus” élménykörökhöz áll legközelebb, de nem áll távol a „romantikus” élményköröktől és a „kulturális lektúr” élménykörtől sem. Legközelebbi olvasatai (a Háború és béke) után – Kosztolányi, T. Mann, Stendhal, Balzac, Flaubert, Dosztojevszkij, Németh László és Solohov művei mellett – egyfelől romantikus művek (Jókai, Gárdonyi, Móra, Hugo), másfelől lektúrok (Székely: A halhatatlan kedves, Dreiser: Carrie, drágám, Schulz: Kőbe zárt fájdalom, Passuth: A bíborbanszületett, Knittel: Via Mala, Hajnóczi: Bengáli tűz) sorakoznak. (*Balogh – Kamarás, 1978, 314–315.*)

Csak részben igazolta kutatásunk olvasáskutató kollégáknak, Gereben Ferencnek „bestseller I.”, „bestseller II.” és „lektúr” ízléskategóriáinak jogosságát.¹⁴³ (*Gereben, 1998, 119.*) Gereben a kedvenc és emlékezetes olvasmányok összetételét vizsgálta az általa különböző ízléskategóriába sorolt művek részaránya alapján. Igaz ugyan, hogy az általa „bestseller” kategóriába sorolt Szilvási, Dallos és Mitchell-regények olvasataik alapján besorolhatók a „lektúr” élménykörbe, közelebbről azonban annak három különböző élményalakzatába: „régii lektúr”, „társadalmi lektúr”, „kulturális lektúr”. A 2. táblázat igazolja a „lektúr” élménykör nem túl erős kapcsolódását a „realizmus” és „romantika” élménykörökhöz, valamint a kriminek és a kalandregénynek a Gereben-

féle bestsellertől való külön kezelésének jogosságát. Másfelől azonban érzékelteti a különböző „lektűr” élményalakzatok eléggé eltérő sajátosságait, valamint azt is, hogy a „krimi” és „kalandregény” élményalakzatok csupán az „európai romantika” élményalakzattal mutatnak – és azzal is csak gyengébb – hasonlóságot.

A különböző élménykörök súlya eléggé eltérhet a különböző nemű, életkorú, foglalkozású és iskolázottságú rétegekben (*Balogh – Kamarás*, 1978, 347–375.), amint ezt a 3. táblázatban az élménykörök átlagos tetszésindexe szemlélteti:

3. táblázat. Élménykörök életkor, foglalkozás és iskolázottság szerint

Élménykör neve	Összes olvasó	Nők	Férfiak	15–19 évesek	20–30 évesek	30–49 évesek	50 év felett	Fizikai dolgozók	Diploma nélküli szellemi dolgozók	Diplomás szellemi dolgozók
„régí lektűr”	+0,03	-0,01	+0,06	-0,15	-0,10	+0,05	+0,09	+0,04	+0,14	-0,06
„társadalmi lektűr”	-0,13	-0,12	-0,14	-0,11	-0,13	-0,09	-0,10	+0,02	-0,22	-0,38
„történelmi lektűr”	-0,11	-0,11	-0,11	-0,12	-0,20	-0,10	-0,01	-0,11	-0,13	-0,12
„pszichologizáló lektűr”	+0,06	+0,12	-0,04	+0,04	+0,10	+0,08	-0,07	0,00	+0,03	+0,10
„kulturális lektűr”	+0,11	+0,22	+0,07	+0,11	+0,19	+0,06	+0,08	+0,10	+0,11	+0,08
„kalandregény”	-0,11	-0,25	+0,01	-0,02	-0,08	-0,14	-0,26	-0,02	-0,17	-0,23
„krimi”	-0,36	-0,44	-0,30	-0,29	-0,38	-0,39	-0,38	-0,25	-0,44	-0,51
„nemzeti romantika”	+0,30	+0,31	+0,29	+0,24	+0,25	+0,35	+0,39	+0,27	+0,29	+0,35
„európai romantika”	+0,21	+0,23	+0,19	+0,20	+0,23	+0,21	+0,19	+0,18	+0,25	+0,22
„klasszikus realizmus”	+0,06	+0,09	+0,04	+0,08	+0,08	+0,06	+0,03	+0,03	+0,08	-0,03
„háborús realizmus”	+0,27	+0,28	+0,21	+0,26	+0,35	+0,26	+0,13	+0,15	+0,32	+0,37
„mai magyar realizmus”	-0,27	-0,30	-0,25	-0,37	-0,32	-0,20	-0,14	-0,27	-0,31	-0,18
„mai külföldi realizmus”	+0,01	+0,01	+0,01	+0,02	-0,01	+0,01	+0,03	-0,02	+0,01	+0,10
„modern”	-0,26	-0,32	-0,21	-0,22	-0,13	-0,41	-0,46	-0,31	-0,25	-0,16
„sci-fi”	-0,23	-0,29	0,19	-0,19	-0,21	-0,25	-0,31	-0,23	-0,22	-0,25

A táblázat jól érzékelteti, hogy a különböző olvasórétegek élményvilágának közös alapját elsősorban a „romantika” és a „klasszikus realizmus” élménykörök képezik. Néhány ponton eléggé markánsan eltér egymástól a nők és a férfiak élményvilága: a „régí lektűr”, a „pszichologizáló lektűr” és főleg a „kulturális lektűr” élménykörök inkább a nők, a „krimi”, a „háborús realizmus”, a „modern”, a „sci-fi”, de különösen a „kalandregény” élménykörök inkább a férfiak élményvilágának sajátosságai. A különböző korcsoportok közül az 50 év felettiek térnek el leginkább a többiektől azzal, hogy körükben van legnagyobb

súlya a „régí lektúr”, a „történelmi lektúr” és a „mai magyar realizmus”, és legkisebb súlya a „pszichologizáló lektúr”, a „kalandregény”, a „háborús realizmus”, a „modern” és a „sci-fi” élményköröknek. A tízenévesek élményvilágának sajátossága a „kalandregény”, a „krimi” és a „sci-fi” élménykör relatíve legnagyobb súlya. A fizikai dolgozók élményvilágában az átlagosnál jóval nagyobb súllyal van jelen a „társadalmi lektúr”, a „kalandregény” és a „krimi”, ugyanakkor jóval kisebb súllyal a „háborús realizmus” és a „modern” élménykör. A diploma nélküli szellemi dolgozók (és közülük is főképpen a nők) élményvilágának sajátossága a „régí lektúr” átlagosnál nagyobb súlya. A diplomás szellemi dolgozók élményvilágában az átlagosnál nagyobb súllyal szerepel a „modern”, a „mai realizmus” és a „pszichologizáló lektúr”, és kisebb súllyal a „régí lektúr”, a „társadalmi lektúr”, a „kalandregény” és a „krimi”. A 20–29 évesek körében jól érződik a nemzedéki és a kulturális hatás együttese, hiszen ez a legiskolázottabb korosztály. Körükben szerepel legnagyobb súllyal a „modern” élménykör és legkisebb súllyal a Húszévesek szerzője (Berkesi András). Még inkább érződik a különböző tényezők sajátos összhatása a 20–29 éves érettségizett férfi fizikai munkások élményvilágában, melyben az átlagosnál nagyobb súllyal van jelen a „történelmi lektúr”, a „kulturális lektúr”, a „háborús realizmus”, és sokkal nagyobb súllyal a „modern” és a „sci-fi” élményvilág (amelyek súlya náluk jóval nagyobb, mint a diplomások élményvilágában), melyben átlagosnál kisebb súllyal a „pszichologizáló lektúr”, a „mai külföldi realizmus” és jóval kisebb súllyal a „krimi”. Ez meglepően sajátos élményvilág talán elsősorban ennek a társadalmi rétegnek dinamikus felfelé törekvésével, sajátos habitusával magyarázható. Ezért aztán egyáltalán nem meglepő, hogy az érettségizett férfi fizikai munkásoknak jobban tetszik A legyek ura, az Édes Anna, az Égető Eszter, a Makra (Kertész Ákos), a Rozsdatemető (Fejes Endre), a Közöny (Camus) és az Anna Karenina, mint a diplomás férfiaknak. Ennek a sajátos társadalmi helyzetű olvasócsoporthoz a példája jól érzékelteti, hogy milyen fontos szerepet játszanak az egyének és a csoportok élményvilágának alakulásában a szociálpszichológiai természetű, kulturális, életmódbeli és értékrendbeli tényezők.

IRODALMI ÉLMÉNYVILÁG AZ EZREDFORDULÓN

Sajnos a Gondos-féle ízlésalakzatok és a Balogh-Kamarás-féle élményalakzat-kutatásokhoz hasonló vizsgálatok később nem készültek, így az irodalmi élményvilág alakulásáról – megfelelő feltérképezése híján – megfelelő pontosságú és hitelességű adataink nincsenek, vannak azonban olyan kutatások, melyek segítségével megalapozott hipotéziseket tehetünk. Először is rendelkezésünkre állnak adatok a legem-

lékezetesebb olvasmányélményekről. Az 1985–86-os országos vizsgálatban a legkedvesebb írók (sorrendben) Jókai M., Szilvási, Berkesi, Mikszáth, Móricz, Gárdonyi, Moldova, Merle, Dumas és Petőfi, 1993-ban Jókai M. Szilvási, Christie, Móricz, Merle, Berkesi, Rejtő, R. Cook, Mikszáth, Dumas (*Gereben*, 1998, 112.), 2000-ben pedig Jókai M., R. Cook, Moldova, D. Steel, Mikszáth K., Szilvási L., Petőfi S., Lőrincz L. L., Gárdonyi G., Berkesi. (*Gereben*, 2002, 25.) A tendencia egyértelmű: nem csak a kurrens olvasmányok,¹⁴⁴ hanem mércét jelentő művek esetében is egyre emelkedik az alacsonyabb értékű művek aránya. A radikális változás mellett szembetűnő a folytonosság is Jókai, Mikszáth és Gárdonyi műveivel. És még egy, legalább ekkora érdekesség, hogy a két „kincstári szocialista” író a rendszerváltás után egy évtizeddel még mindig a legnagyobb élmények szerzői között szerepel. Sokan feltehetően úgy vélik, hogy Berkesi és Szilvási népszerűségének folytonossága a szocialista tudatformálás (erősebben fogalmazva: agymosás) hatékonyságát bizonyítja, ez azonban csak részben igaz. Először is – bár egy élménykörbe („társadalmi lektűr”) tartoznak – Berkesi „szocialista kalandregényei”, melyek a szocializmus ellenségeit leplezik le, még csak elképzelhetők lennének „ideológiai fegyvernek”, de Szilvási majdnem teljesen apolitikus, szívhez szóló „neoromantikus” regényei már aligha. Igaz, hogy a Sellő a pecsétgyűrűn rokon-élményei között ott van Dold-Mihajlik Ordasok között című regénye, de a Berkesi-regény „élmény-rokonságának” túlnyomó része a „romantika”, a „kalandregény” és, igen, a „régí lektűr” élménykörökbe tartozó mű. És így van ez a másik vizsgált Berkesi-regény, a Húszévesek esetében is. Szilvási regényeinek élményvilágában viszont a „társadalmi lektűr” mellett, a „kulturális lektűr”, és a „pszichologizáló lektűr” élménykörök dominálnak. És ha volt szocialista ízlés, akkor ez sokkal inkább lektűr-ízlés volt, mint a szocialista, kommunista vagy baloldali eszmeiségű művek ilyen tartalmú élményvilága. A romantika és neoromantika mellett éppen ez a lektűr-ízlés jellemzi az ezredforduló irodalmi élményvilágát a negyvenen felüliek körében, és ezt kezdi felváltani a negyvenen aluliak rétegében a S. King, R. Cook, D. Steel műveivel jellemezhető lektűr-irányzat. Mindez természetesen korántsem jelenti azt, hogy ne befolyásolta volna az úgynevezett szocialista ideológia és kultúrpolitika az irodalmi élményvilágot, de korántsem annyira, mint Bulgakov, Dosztojevszkij, Camus, Marquez, Mészöly Miklós, Nagy László, Németh László, Ottlik Géza vagy Pilinszky János, valamint a „nyugati” írók művei, de még a „szocialista” jelzőt is kiérdemlő Fejes Endre, Keretész Ákos, Ajtmatov és mások műveit is a „rendszer ellen olvasta” az olvasók többsége.

1999–2000-ben egy közel 300 fős – zömmel tizen- és huszonévesekből álló, eléggé eltérő olvasócsoporthoz¹⁴⁵ összeálló – mintán vizsgáltam az Iskola a határon fogadtatását és befogadását. A befogadói

háttér vizsgálatához – egyebek mellett – a legnagyobb olvasmányélményekre, valamint 53 irodalmi mű és film ismertségére és kedveltségére is rákérdeztünk. A természetesen a 3–6 legnagyobb élmény együttese is felfogható az olvasói élményvilág „összefoglalatának”. Elemzésükkor számolni kell azzal, hogy a közöttük szereplő szerzők (többen nem műveket sorolta fel, hanem kedvenc szerzőiket) és művek az olvasástörténet különböző időszakait képviselik, még hozzá különböző súllyal. Egy gyerek- vagy serdülőkori olvasmány úgy is bekerülhet a leg-ek közé, mint az azóta is megközelíthetetlen, „örök” csúcsmű, de úgy is, mint későbbi élmények által felülrít és inkább csak olvasástörténeti jelentőségű élmény. Amikor egy felnőtt olvasó az Egri csillagok mellett kizárólag csak a Pál utcai fiúk-at, a Winettou-t és a Vuk-ot említi, egy sajátos, ha tetszik „infantilis” élményvilággal állunk szemben. Ha az Egri csillagok mellett Mann, Camus, Esterházy és Nádas művei szerepelnek, szinte bizonyos, hogy az utóbbiak uralják az illető élményvilágát. Harmadik rétegét képezik a leg-eknek a friss nagy élmények, amelyek vagy hosszú ideig megmaradnak mércének, vagy esetleg egészen rövid időn belül kiesnek a legnagyobbak közül. A leg-ek mint olvasatok egymást erősítik vagy gyengítik, egymást értelmezik. Amennyiben az egyetlen Bűn és bűnhődés mellett öt-hat krimi szerepel, sokkal kevésbé valószínű az, hogy az ízlést a Dosztojevszkij-mű uralja, jóval inkább az, hogy a Bűn és bűnhődés-t is bűnügyi regényként olvasta az illető. Más a helyzet, ha valaki a remekírók mellett kedvenc szórakoztató olvasmányát is megemlíti. Azt sem szabad elfelejteni, hogy az iskolai kötelező olvasmányoknak és az éppen divatos műveknek más művekhez képest nagyobb esélyük van arra, hogy a legnagyobb élmények közé bekerüljenek.

Bár a minta természetesen még a huszonévesekre sem reprezentatív, egy és más azért kirajzolódni látszik a legnagyobb élmények szerkezetéből:

4a. táblázat. A legnagyobb olvasmányélmények

	<i>A vele együtt leggyakrabban említett szerzők és művek (sorrendben)¹⁴⁶</i>	<i>A legjellemzőbb élménykörkörök¹⁴⁷</i>
Asimov: Alapítvány (6)	Száz év magány, A sziget, A Mester és Margarita	„sci-fi”, és „modern”
Bulgakov: A Mester és Margarita (27)	Dosztojevszkij, T. Mann és Tolsztoj regényei, Száz év magány, József Attila költeményei, Iskola a határon, Utas és a holdvilág Pilinszky versei	„modern”, „mai realizmus”, „klasszikus realizmus”
Defoe: Robinson (6)	Fekete István regényei, Egri csillagok, Az arany ember, Pál utcai fiúk, Kincskereső kisködmön	„ifjúsági”
Dosztojevszkij: Bűn és bűnhődés (33)	Tolsztoj regényei, A Mester és Margarita, Száz év magány, Varázshegy, Karamazov testvérek, A legyek ura, A gyűrűk ura, Orwell regényei, Dürrenmatt drámák, József Attila költemények	„mai realizmus”, „modern”, „klasszikus realizmus”
Dosztojevszkij: Karamazov testvérek (14)	Tolsztoj regényei, A Mester és Margarita, Bűn és bűnhődés, Száz év magány, Pilinszky művei, Hesse, Mann és Ottlik regényei	„mai realizmus”, „modern”, „klasszikus realizmus”
Exupéry: A kis herceg (11)	Dosztojevszkij, Gárdonyi, London és Hesse regényei, Légy jó mindhalálig, Pál utcai fiúk, József Attila költeményei	„mai realizmus”, „modern”, „klasszikus realizmus”, „ifjúsági”
Fekete: Tüskevár (15)	Fekete István regényei, Egri csillagok, Az arany ember, Pál utcai fiúk, Kincskereső kisködmön, Rómeó és Júlia, Sienkiewicz, S. King és Szabó Magda regényei	„ifjúsági”, „romantika”, „mai realizmus”
Gárdonyi Egri csillagok (31)	Jókai, Fekete István, Dosztojevszkij, Kosztolányi, Sienkiewicz, Szabó Magda és Verne regényei, Winnetou, Kincskereső kisködmön	„romantika”, „ifjúsági”, „kalandregény”, „mai realizmus”
Golding: A legyek ura (13)	Dosztojevszkij és Tolsztoj regényei, Örkeny egypercesek, Shakespeare művek, A Mester és Margarita, Légy hű önmagadhoz, Micimackó, 1984, Egerek és emberek, Zabhegyező, József Attila költeményei	„mai realizmus”, „modern”, „klasszikus realizmus”
Hesse: Üveggyöngyjáték (5)	Dosztojevszkij regényei, Mann és Mészöly Miklós regényei, Pilinszky művei	„mai realizmus”, „modern”
Hugo: Nyomorultak (9)	Örkeny egypercesek, Fekete István, Jókai, Kundera, Móricz és Salinger regényei, Goethe művei	„romantika”, „ifjúsági”, „modern”
Jókai: Az arany ember (11)	Fekete István, Jókai és Kosztolányi regényei, Pál utcai fiúk, Egri csillagok, Légy jó mindhalálig, Rómeó és Júlia, Robinson	„ifjúsági”, „romantika”

4b. táblázat. A legnagyobb olvasmányélmények

	<i>A vele együtt leggyakrabban említett szerzők és művek (sorrendben)</i>	<i>A legjellemzőbb élménykörök</i>
Kafka: Átváltozás (7)	Bűn és bűnhődés, Arany virágcserep (E. T. A. Hoffmann), 1984, Örkeny egypercesek, Tolsztoj regények	„klasszikus realizmus”, „mai realizmus”, „modern”
Kosztolányi: Édes Anna (5)	Az arany ember, Egri csillagok, Dosztojevszkij, Móricz és Szab Magda regényei, Dürrenmatt művei	„ifjúsági”, „mai realizmus”
Kundera: A lét elviselhetetlen könnyűsége (12)	Dosztojevszkij és Steinbeck regényei, A huszonkettes csapdája, Zabhegyező, A Mester és Margarita, Utas és holdvilág, Tréfa (Kundera), Varázshegy, Száz év magány, 1984, Örkeny egypercesek, Pilinszky versei	„modern”, „klasszikus realizmus”, „mai realizmus”
Mann: Varázshegy (5)	Dosztojevszkij és Mann regényei, Termelési kiissregény, A Mester és Margarita, A lét elviselhetetlen könnyűsége, Iskola a határon	„mai realizmus”, „klasszikus realizmus”, „modern”
Marquez: Száz év magány (13)	Dosztojevszkij és Hesse regényei, A Mester és Margarita, A huszonkettes csapdája, Krúdy, Németh László, Orwell és Tolsztoj regényei, Shakespeare drámái	„klasszikus realizmus”, „mai realizmus”, „modern”
Orwell: 1984 (8)	Dosztojevszkij, Hesse, Kundera, Móricz, Orwell és Tolsztoj regényei, A legyek ura, Nyomorultak, Átváltozás (Kafka), Utas és holdvilág, Örkeny művei	„mai realizmus”, „romantika”, „klasszikus realizmus”
Salinger: Zabhegyező (6)	Kundera regények, Örkeny novellák, A legyek ura, Száll a kakukk fészkére, A huszonkettes csapdája, Száz év magány, Dosztojevszkij és Hesse regényei	„modern”, „mai realizmus”
Sienkiewicz: Quo vadis (10)	Hesse, Kodolányi és Tolsztoj regényei, A Mester és Margarita	„mai realizmus”, „klasszikus realizmus”, „romantika”, „ifjúsági”
Szerb: Utas és holdvilág (7)	Dosztojevszkij, Hesse, Hrabal, Krúdy, Mann és Tolsztoj regényei, A Mester és Margarita	„mai realizmus”, „modern”, „klasszikus realizmus”
Tolsztoj: Anna Karenina (5)	Dosztojevszkij, Mann, Móricz és Németh László regényei, Száz év magány, A Mester és Margarita Utas és holdvilág, József Attila költeményei, Kosztolányi művei	„mai realizmus”, „klasszikus realizmus”, „modern”

Nem feledve, hogy ez a vizsgálat nem reprezentatív és nem országos, hanem főképpen a huszonévesekre vonatkozik, megállapítható, hogy a mai huszonévesek körében is kitapinthatók a hetvenes évek elején feltérképezett élménykörök; másképpen az irodalmi élményvilág eléggé szembetűnő folytonossága. Ha összehasonlítjuk a hetvenes évek eleje és az ezredforduló tizen- és huszonéveseinek irodalmi élményvilágát, a hazai olvasástörténet újabb fejleményeiként¹⁴⁸ regisztrálhatjuk a legnagyobb élmények között megjelenő következő szerzőket és műveket: Bulgakov: A Mester és Margarita, Marquez: Száz év magány, Orwell: 1984, Ottlik: Iskola a határon, Szerb: Utas és holdvilág, valamint Hesse, Hrabal, Kafka, Kundera regényei. Érdemes megemlíteni, hogy Orwell 1984 című regényének ebben a körben van ugyan roman-

tikus olvasata is, de alig-alig van sci-fiszerű olvasata. Nagyon sajátos az Édes Anna helyzete a mai huszonévesek irodalmi élményvilágában gyakori „ifjúsági” olvasataival.

Ebben a kutatásban az olvasmány-univerzumot 53 művel (26 regénnyel, 21 filmmel, 5 költővel és Örkény egyperceseivel)¹⁴⁹ modelleztem. A könnyedebb műfajokat ez alkalommal inkább a filmek képviselték, a regények közül csak Dumas, Knight, Milne, Rejtő, Verne és Wallace művei. Az 53 mű között a következők tartoztak azok közé, melyek olvasatai a mai huszonévesek élményvilágának meghatározó jegei, amelyek a kérdezettek legalább 40 százalékának tetszettek vagy nagyon tetszettek: Micimackó, József Attila, Örkény egypercesek, Ady, Légy jó mindhalálig, Ben Hur, Bűn és bűnhődés, A legyek ura, Gróf Monte Cristo, Weöres és Pilinszky költeményei, valamint két film: So-se halunk meg és az Egyszer volt vadnyugat. A két film leginkább a középiskolásoknak, Pilinszky és Weöres költeményei, valamint a Dosztojevszkij- és a Golding-regény leginkább az egyetemistáknak és a diplomásoknak tetszett a legjobban. Örkény a legutóbbi tíz évben lett a fiatalabb nemzedék – s főképpen annak iskolázottabb rétegeinek – alapélménye.

Az 1970-es évek elején a könyvtárhasználók körében végzett élményalakzat-kutatásban a Bűn és bűnhődés legtöbb olvasata alapján a „klasszikus realizmus”, az Iszony a „mai magyar realizmus”, a Légy hű önmagadhoz a „háborús realizmus”, az A legyek ura és az A Mester és Margarita pedig a „modern” élménykörhöz tartozott. Hozzájuk véve Esterházy Hrabal könyve, Hesse Üveggyöngyjáték, Kosztolányi Aranysárkány, Musil Törless iskolaévei és Nádas Emlékiratok könyve című regényeit, megvizsgáltam, hogy hol foglalnak helyet ezek a művek a mai huszonévesek élményvilágában.¹⁵⁰

5a. táblázat. A mai huszonévesek élményvilága

<i>A vizsgált művek (és az ezeket tetszéssel fogadók száma)</i>	<i>A mű olvasatához legközelebb eső olvasatok a kapcsolat erősségét jellemző pontértékkel</i>	<i>A mű olvasatától legtávolabb eső olvasatok a kapcsolat erősségét jellemző pontértékkel</i>
Bulgakov A Mester és Margarita	Berlin fölött az ég (117), Pilinszky költeményei (110), Bűn és bűnhődés (105), Micimackó (94), Stalker (94), Örkeny egypercesek (92), József Attila költeményei (91), Sörgyári capriccio (88), A legyek ura (84)	A szárnyas fejedelm (35), Két évi vakáció (31), Cápa (26) Jurassic-park (17), Terminator (13), Drakula (11), Superman (9), King Kong (8)
Dosztojevszkij: Bűn és bűnhődés	Berlin fölött az ég (116), Stalker (116), József Attila költeményei (111), A Mester és Margarita (110), Micimackó (109), Örkeny egypercesek (105), Törless iskolaévei (103), Pilinszky költeményei (99), Sörgyári capriccio (93), Légy jó mindhalál (9)	Cápa (26), Jurassic-park (22), Terminator (22), Drakula (21), King Kong (16), Superman (11),
Esterházy Péter: Hrabal könyve	A szív segédigéi (91), Termelési kisseregény (88), Pilinszky költeményei (88), A Mester és Margarita (83), József Attila költeményei (79), Bűn és bűnhődés (79), Örkeny egypercesek (75), Stalker (70) Tükör (66), Weöres költeményei (64)	Két évi vakáció (13) A szárnyas fejedelm (13) Superman (11), Égető Eszter (9), Angol beteg (7) Cápa (4), Terminator (4), King Kong (2), Gróf Monte Cristo (1), Drakula (0), Jurassic-park (0).
Golding: A legyek ura	Örkeny egypercesek (107), József Attila költeményei (96), Micimackó (96), Bűn és bűnhődés (89), Pilinszky költeményei (88), A Mester és Margarita (87), Légy jó mindhalál (80), Weöres költeményei (80), Pizkos Fred, a kapitány (78), Berlin fölött az ég (77).	Cápa (38), Jurassic-park (31), Drakula (31), King Kong (29), Égető Eszter (23), Superman (16),
Hesse: Üveggyöngyjáték	Pilinszky költeményei (94), A szív segédigéi (91), Bűn és bűnhődés (86), Ady költeményei (86), A Mester és Margarita (83), József Attila költeményei (79), Micimackó (77), Örkeny egypercesek (75), Törless iskolaévei (62), Weöres költeményei (61)	Terminator (12), Az én huszadik századom (11), Egy családregény vége (8), Emlékiratok könyve (8), Cápa (8), Angol beteg (7), Superman (5), Drakula (5), Jurassic-park (4), King Kong (20)
Kosztolányi: Aranysárkány	Örkeny egypercesek (94), Bűn és bűnhődés (89), József Attila költeményei (87), Micimackó (83), Weöres költeményei (74), Nagyítás (69), Ady költeményei (68), Nagy László költeményei (68), A legyek ura (67), Szinbád (65)	Az én huszadik századom (21), Máté evangéliuma (20), Cápa (11), Drakula (10), Terminator (9), Cápa (8), King Kong (4), Superman (4), Drakula (5), Jurassic-park (4),

5b. táblázat. A mai huszonévesek élményvilága

<i>A vizsgált művek (és az ezeket tetszéssel fogadók száma)</i>	<i>A mű olvasatához legközelebb eső olvasatok a kapcsolat erősségét jellemző pontértékkel</i>	<i>A mű olvasatától legtávolabb eső olvasatok a kapcsolat erősségét jellemző pontértékkel</i>
Hrabal: Sörgyári capriccio	Örkény egypercesek (100), József Attila költeményei (99), Berlin fölött az ég (98), Weöres költeményei (87), Bűn és bűnhődés 887), A Mester és Margarita (86), Micimackó (84), Pilinszky költeményei (83), Törless iskolaévei (77), Fellini Országúton (75)	Terminator (12), Az én huszadik századom (11), Egy családregegy vége (8), Emlékiratok könyve (8), Cápá (8), Angol beteg (7), Superman (5), Drakula (5), Jurassic-park (4), King Kong (20)
Knight: Légy hű önmagadhoz	Suttogások és sikolyok (80), Örkény egypercesek (77), Micimackó (76), József Attila költeményei (75), Ady költeményei (65), Pilinszky költeményei (64), Bűn és bűnhődés (64), Légy jó mindhalál (63), A Mester és Margarita (61), Piskos Fred, a kapitány (60).	Sose halunk meg (20), Hrabal könyve (18), Emlékiratok könyve (18), Terminator (14), Cápá (13), Jurassic-park (8), King Kong (5), Drakula (3), Superman (0), Egy családregegy vége (0),
Musil : Törless iskolaévei	Bűn és bűnhődés (103), Pilinszky költeményei (100), Mester és Margarita (98), Örkény egypercesek 896), Sörgyári capriccio (96), Nagyítás (888), Berlin fölött az ég (88), Országúton (86), Stalker (85), Suttogások és sikolyok (84) Nyolc és fél (84).	Két évi vakáció (23), Ben Hur (21), Nyomorultak (21), Légy hű önmagadhoz (20), Terminator (19), Egy családregegy vége (18), Superman (7), Jurassic-park (4), King Kong (5), Drakula(0).
Nádas: Emlékiratok könyve	Bűn és bűnhődés (80), Berlin fölött az ég (73), Pilinszky költeményei (71), Nagyítás (70), A Mester és Margarita (68), Szinbád 866), Ifjúkori önarckép (62), Nyolc és fél (62), Weöres költemények (60), Egy családregegy vége (60).	Iszony (13), Cápá (11), Angol beteg (7), Égető Eszter (7), King Kong (7), Superman (7), Terminator (6), Sose halunk meg (5), Drakula (0), Jurassic-park (0).
Németh: Iszony	József Attila költeményei (103), Örkény egypercesei (96), Bűn és bűnhődés (93), Micimackó (91), Pilinszky költeményei (89), Ady költeményei (80), A Mester és Margarita (78), Weöres költeményei (73), Nyomorultak (71), Piskos Fred (70)	Máté evangéliuma (23), Egy családregegy vége (18), Emlékiratok könyve (19), Terminator (15), Cápá (14), Az én huszadik századom (10), King Kong (8), Superman (4), Drakula (5), Jurassic-park (4), ,

Legelőször is megállapítható, hogy e művek olvasatai nagyjából egy élménykörbe tartoznak, amely a „modern-posztmodern” nevet viselhetné. Valamennyiük legközelebbi olvasatai között ott találhatók József Attila és Pilinszky költeményei, a Bűn és bűnhődés és A Mester és Margarita, Örkény egypercesei és a Micimackó mint az élménykör közös nyelvét alkotó művei hasonló olvasatai. Ebben az élményvilágban ez a 11 mű igen távol helyezkedik el Cameron, Denham, Donner, Fischer és Spielberg sikerfilmjétől. Négy mű élménykőre kissé eltér a többiekétől. A Golding-regény és a Knight-regény élménykörének sajátos vonásai a Légy jó mindhalál és a Piskos Fred, a kapitány olvasata. A Kosztolányi-regény élménykörében Ady és Nagy László költe-

ményei, valamint A legyek ura és a Szinbád képezik a sajátosságot. Az Iszony élménykörében pedig a Piszkos Fred mellett egy romantikus mű, a Nyomorultak olvasatai is megjelennek. Az Iszony élményköre azzal is eltér a többiekétől, hogy nem csak a hozzá közeli, hanem a tőle távoli élmények között is megjelennek „posztmodern” regények és filmek olvasatai. „Posztmodern” élménykörrel elsősorban az Esterházy-, a Nádas-, a Hesse- és a Musil-regények olvasatai jellemezhetők. Az Emlékiratok könyve és a Hrabal könyve rokon olvasataitól távol eső olvasatok között a szórakoztató sikerfilmek mellett két „mai realista” élménykörbe tartozó Németh László-regények és a neoromantikus Angol beteg élmény-lenyomata is felbukkan.

Még jobban érzékelteti mondandómat az Iskola a határon kedvelői¹⁵¹ és elutasítói¹⁵² élményvilágának összehasonlítása. (6. táblázat)

A két élményvilág radikálisan eltér egymástól. Az Ottlik -regényt pozitívan fogadók élményvilága sokkal terjedelmesebb és gazdagabb. Egyértelműen az értékes irodalom uralja, azon belül is a „realista”, a „modern” és a „posztmodern” élménykörök. Ugyan a regényt elutasítók élményvilágában is megtalálható – ha kisebb súllyal is – az alapélmények némely rétege (például a Micimackó, a Légy jó mindhalálig, Ady, József Attila és Weöres költeményei), de ezekre az alapokra „romantikus”, „kalandregény”, „ifjúsági” és „lektűr” élménykörökből (s az ezeknek megfelelő filmélményekből) épül föl az élményvilág. Rendkívül nagy a különbség a különböző „realizmus”, de még nagyobb a „modern” és a „posztmodern” élménykörök súlyát tekintve, de még a „romantika” és a „háborús realizmus” esetében is. Ne feledjük, hogy az Ottlik-regényt kedvelők élményvilága a magyarországi olvasóknak csak töredékét jellemzi, hiszen 2000-ben az olvasóknak mindössze 9 százaléka olvasta az Ottlik-regényt, 4–5 százaléknak tetszett. (Kamarás, 2002, 30–21.), viszont a regény elutasítók élményvilága a hazai olvasók jóval nagyobb körére jellemző.

„Új világ köszöntött ránk, amely az olvasáskultúrában is új korszakot hozott. Számolnunk kell azzal, hogy a szépirodalom, amely – a demokrácia profi politizálási színtereinek kiépülésével Közép-Európában jelentős pozíciókat veszített a társadalmi-politikai életben, az olvasmány-szerkezetben is további tért veszített. Számolnunk kell azzal is, hogy a szépirodalmon belül tovább nő a felületesebb, a világdivat hullámain hozzánk érkező újkeletű olvasmányok népszerűsége, és csökken a hagyományos érték, a klasszikusok és általában a magyar irodalom szerepe. Vagyis a vizuális kultúrában korábban is radikálisabban jelentkező globalizációs jelenségek (melyek sokszor az amerikanizálódás köntösét veszik magukra) immár egyre nagyobb tért hódítanak az olvasáskultúrában is.” írja Gereben Ferenc. (Gereben, 2002, 30.) Kérdés, persze az, hogy mennyire erős ez a tendencia. Az ilyen fajta tényeket és trendeket jól ismerők sem igen számítottak arra, hogy az olvasásról leszokott gye-

6. táblázat. Az Iskola a határon kedvelőinek és elutasítóinak élményvilága

<i>A mű írója, címe</i>	<i>A művet tetszéssel fogadók száma</i>	<i>A kapcsolat erősségét jellem- ző pontérték az Ottlik regényt tetszéssel fogadók körében (0–200)</i>	<i>A kapcsolat erősségét jellem- ző pontérték az Ottlik regényt elutasítók köré- ben (0–200)</i>
Ady Endre költeményei	146	89	38
Antonioni: Nagyítás	25	68	9
Bergmann: Suttogások és sikolyok	30	68	13
Bulgakov: A Mester és Margarita	86	95	15
Cameron: Terminator	56	37	25
Denham: King Kong	34	26	31
Donner: Superman	23	30	4
Dosztojevszkij: Bűn és bűnhődés	114	87	24
Dumas: Gróf Monte Cristo	105	64	35
Eizenstein: Patyomkin cirkáló	17	62	13
Enyedi Ildikó: Az én huszadik századom	6	53	0
Esterházy Péter: Termelési kisszregény	16	58	0
Esterházy Péter: Hrabal könyve	16	49	0
Esterházy Péter: A szív segédigéi	13	59	0
Fellini: Nyolc és fél	23	72	0
Fellini: Országúton	40	73	8
Fischer: Drakula	35	38	21
Golding: A legyek ura	109	81	18
Hesse: Üveggyöngyjáték	16	82	0
Hitchcock: Madarak	66	54	33
Hitchcock: Psycho	58	53	26
Hrabal: Sörgyári capriccio	54	87	17
Hugo: Nyomorultak	102	66	33
Huszárik Zoltán: Szinbád	52	64	18
Joyce: Ifjúkori önarckép	13	90	0
József Attila költeményei	157	90	41
Knight: Légy hű önmagadhoz	43	51	8
Koltai Gábor: Sose halunk meg	112	58	32
Kosztolányi Dezső: Aranysárkány	27	85	3
Lázár Ervin: Hétfejű tündér	51	74	2
Leone: Volt egyszer egy vadnyugat	113	66	24
Milne: Micimackó	182	100	61
Minghella: Angolbeteg	78	60	18
Móricz Zsigmond: Légy jó mindhalálig	140	78	61
Musil: Törless iskolaévei	13	83	6
Nádas Péter: Egy családregény vége	10	70	0
Nádas Péter: Emlékiratok könyve	10	81	0
Nagy László költeményei	50	64	3
Németh László: Égető Eszter	29	52	2
Németh László: Iszony	37	79	9
Örkény István: Egyperces novellák	153	91	41
Pasolini: Máté evangéliuma	16	45	19
Pilinszky János költeményei	99	83	21
Rejtő Jenő: Pizskos Fred, a kapitány	85	82	23
Scott: A szárnyas fejedelmű	43	61	19
Spielberg: A cápa	70	40	34
Spielberg: Jurassic-park	78	40	31
Tarkovszkij: Stalker	22	87	3
Tarkovszkij: Tükör	17	71	4
Verne: Két évi vakáció	61	63	20
Wallace: Ben Hur	131	72	31
Wenders: Berlin fölött az ég	46	77	5
Weöres Sándor költeményei	103	86	38

rekek milliói veszik kézbe a Harry Potter-könyveket, közülük több száz-
 zezren azóta egyéb könyveket is. Másfelől több kutató megfigyelte már,
 hogy a rendszeresen internetezők és a szappanopera-rajongók (házánk-
 ban még ők vannak többen) habitusa, életvilága jelentősen eltér: előbbi-
 ek jóval többet beszélgetnek és olvasnak, mint az utóbbiak. Gereben is
 jelzi, hogy az internet-használók leggyakoribb és legkedvesebb olvas-
 mányai körében az átlagnál gyakoribb a modern irodalom, de ritkább
 a hagyományos értékes irodalom, valamint az is, hogy a számítógépes
 kultúrától legtávolabb az általa a „romantikus”, a „lektúr” és a „bestsel-
 ler II.”¹⁵³ ízlésképlettel jellemezhető olvasók állnak. (Gereben, 2002,
 29.) Mindez arra látszik utalni, hogy a hazai irodalmi élményvilágot il-
 letően fő tendencián belül ellenkező irányú mellékáramlatok is működ-
 nek, vagy talán még arra is, hogy a művészi értékek esélyét illetően egy-
 értelműen eléggé negatív uralkodó tendencia – akár a nem túl távoli jö-
 vőben – meg is változhat. (2003)

IRODALOM

- Balogh Zoltán – Kamarás István (1978): *Élményalakzatok I.* Népművelési Propaganda Iroda, Budapest.
- Balogh Zoltán – Kamarás István (1985): *Élményalakzatok II.* Múzsák, Budapest.
- Gereben Ferenc (1998): *Könyv, könyvtár, közönség.* Országos Széchényi Könyvtár, Bu-
 dapest.
- Gereben Ferenc (2002): Olvasás- és könyvtárszociológiai vizsgálatok Magyarországon.
 In: Hováth Tibor és Papp István (szerk.): *Könyvtárosok kézikönyve. IV. kötet.* Osiris, Bu-
 dapest. 17–50.
- Gondos Ernő (1971): *Ízlésalakzatok.* Népművelési Propaganda Iroda, Budapest.
- Kamarás István (1974): *Irodalmi érték esélye lektúrolvasóknál.* Népművelési Propaganda
 Iroda, Budapest.
- Kamarás István (2002): *Olvasó a határon.* Pont Kiadó – Savaria University Press, Buda-
 pest – Szombathely.
- Nagy Attila (1997): Modernizáció, globalizáció, amerikanizáció? *Könyvtári Figyelő*, 3.

AZ EGYES TANULMÁNYOK EREDETI MEGJELENÉSI HELYE

ÉRTÉKES-E A DEVIÁNS?

Veres András (2002, szerk.): *A hetvenes évek kultúrája*. Balassi Kiadó, Budapest.

MINDIG VAN REMÉNY (LENYOMAT A HETVENES ÉVEKBŐL)

(2000), (1993). 5. 50–53.

AZ OLVASÁSKUTATÁS TÁRSADALMI VISSZHANGJA MAGYARORSZÁGON

Könyvtári Figyelő, (1985) 2.

A MAGYARORSZÁGI IRODALOMOLVASÁS A POLITIKAI RENDSZERVÁLTÁS UTÁN

Könyvtári Figyelő, (1996) 2. 227–234.

AMILYEN MÉRTÉKŰ A DEMOKRATIZÁLÁS, OLYAN MÉRTÉKŰ A KOMMERCIALIZÁLÓDÁS

A könyv, (1987) 2.

EGYHÁZI ÁLDÁS VAGY ÁTOK HARRY POTTEREN?

Holmi, (2002) 6. 768–778.

JEGYZET

- 1 Megjelent *A hetvenes évek kultúrája* (Tanácskozás a Fiatal Művészek Klubjában 1980. április 10–12) című kötetben. (2002) Balassi Kiadó, Budapest. 149–161.
- 2 A 15–40 évesek rétegében!
- 3 Ezekben az években a legnagyobb példányszámú fiction-típusú művek.
- 4 A Mitchell-regény azért, mert 1945 után nem adták ki Magyarországon. Az ennél nem jobb, de kiadott Zsigray- és Zilahy-regényeket a túrt kategóriába kellene sorolni? Hová tehetnék Cronin – ebben a korosztályban is sikerre számítható – regényeit, melyeket a Szovjetunióban mint „haladó nyugati”, tehát legalábbis mint túrt irodalmat kiadnak?
- 5 Nagyon ritkán: már csak; gyakrabban: még mindig csak.
- 6 Jeles rendű, értelmes hetedikes-nyolcadikosok között is akad majdnem minden osztályban egy-két olyan tanuló, aki tíz könyvnél többet nem olvasott életében.
- 7 Deviánsnak lehetne tekinteni az értéktelen és a csupán kis körre szorítkozót is, valamint térképünk azon pontjait, ahol nagy a feszültség, ahol a különböző dimenziók elmentés pólusai találkozhatnak, így például a „támogatott és értéktelen” mezőt. Ám lehet-e nem normálisnak tekintetni, ha tömegek vagy egyes csoportok nem szeretik a támogatott és értéktelen műveket? Deviánsnak tekinthető-e, ha a támogatott és túrt értékes műveket csak kevesen választják és értékelik magasra, mer nem rendelkeznek megfelelő művészeti „nyelvismerettel”, vagyis ízléssel?
- 8 Ennek látványos formája a hangsúlyos helyen megjelenő hirtelen pozitív kritika, amikor például egy-egy politikai vezető „magánemberként” egy-egy élményéről „elszólja magát”.
- 9 Más szempontból természetesen roppant érdekes lenne annak a vizsgálata is, hogyan hatott a hivatalos értékelés megváltozása az értékkeljelölők tevékenységére lefordítva: az utóbbiak hogyan befolyásolták a hivatalos értékrend változását. Ilyen típusú „ütközet” zajlik éppen a gimnáziumi I. osztályos új irodalomtankönyv ügyében. Az ütközet kimenetele természetesen egy sor érték elterjedését befolyásolhatja majd.
- 10 Úgy tűnik, hogy majd az értelmiségi csoport tanítja meg a falusi fiatalokat erre a művészeti szórakozási és életformára.
- 11 Hosszú ideig a könyvtárak polcain sem lehetett megtalálni.
- 12 Ma már a televízióban is elhangzik olyan műsorban, mint a fiatalok órája, hogy a „veszélyeztetett fiatalok” százezres tömeget jelent. Kérdés, hogy mi lenne a hivatalos válasz arra a művészi alkotásra, amely ugyanezzel rendítené meg az olvasót és tenné próbára a normák „őreit”.
- 13 A tanulmány társszerzője Katsányi Sándor.
- 14 Az „ankét”-nak ekkor már egyértelműen rossz volt a hangzása, pejoratív a jelentése, amire az „/oly/an két pofont kapsz” szólás is utalt.
- 15 Városháza, kerületi kultúrhivatal, MNDSZ.
- 16 Első helyéhez a viszonylagos népszerűséggel dicsekvő film is hozzájárulhatott.
- 17 A könyvtárba járó, közép- és idősebb nemzedékhez tartozó olvasók zöme messze ívben elkerülte az „-ov”, „-ev” és „-szkij”, „-szkaja” végződésű nevekkel „megbélyegzett” könyveket. Ennek a gyanakvásnak olykor Csehov, Dosztojevszkij, Turgenyev és más „békebeli” társaik is áldozatul estek, pedig a klasszikus orosz irodalom eléggé népszerű volt hazánkban a harmincas években is, legalább is a fővárosban.
- 18 Hasonló akciók más szocialista országokban, pl. Romániában már folytak.
- 19 A két kötelező olvasmány József Attila: *Válogatott versei* és Ny. A. Osztrovszkij: *Az acélt megedzik*. A „Magyar klasszikusok – új magyar irodalom” kategóriában Jókai Mór: *Eppur si muove*, Mikszáth Kálmán: *Különös házasság*, Móricz Zsigmond: *Árvácska*, Illés Béla: *Kárpáti rapszódia*, Veres Péter: *Próbatétel* és Karinthy Ferenc: *Budapesti tavasz* című műve, a „Világirodalom” kategóriában Gogol: *Tarasz Bulba*,

Dickens: *Copperfield Dávid*, Balzac: *Goriot apó*, J. Fučík: *Üzenet az élőknek*, M. Sadoveanu: *Mitrea Kokor útja* és A. Stil: *Az első összecsapás* című műve, a „szovjet irodalom” kategóriában Gorkij: *Gyermekkorom*, Solohov: *Új barázdát szánt az eke*, A. Tolsztoj: *A kenyér*, Fagyjev *Az ifjú gárda* és A. Bek: *Volokalamszki országút* című műve szerepelt.

- 20 Tiszay Andor vezetésével Flórián Erzsébet, Polgár Erzsébet és Raáb Anna állították össze.
- 21 Igaz, hogy csak az „ismeretterjesztő irodalom” kategóriában *Egy festő ifjúsága* című művével.
- 22 Az írás szerzője a megyei agitprop titkár.
- 23 E tanulmány egyik szerzője (Kamarás István) 1959-ben – érettségi után és egyetemi felvételi előtt – a Csepeli Vas és Féművek Egyedi Gépgyárának Vegyigépzemének segédmunkása és – a gimnáziumi fakultatív hittanossága miatt hely hiánya miatt elutasítva és a nehéziparban vezekelve – újdonsült KISZ-tagja a József Attila olvasómozgalom aranyjelvényének megszerzésével javította az üzemi és alapszervi átlagot. (Könnyen megtehetette, hiszen magyar-könyvtár szakra készült, miután ideológiai okokból le kellett mondania a magyar-orosz szakról.)
- 24 A Komszomol III. kongresszusán elmondott beszédéből idézve, mely szerint „meg kell érteni, hogy ifjú nemzedékünk a kommunizmust csak korunk színvonalán álló műveltség alapján valósíthatja meg”.
- 25 Ezután a követelmények így alakultak: Bronz fokozat: (1) ajánló jegyzéken szereplő két könyv, egyik ismeretterjesztő; (2) négy szabadon választott egy évben; (3) Közművelődési, iskolai vagy szakszervezeti könyvtári tagság. Ezüst fokozat: (1) Négy jegyzéken lévő mű, egyik ismeretterjesztő; (2) Öt szabadon választott egy évben; (3) Egy irodalmi rendezvényen való részvétel vagy irodalmi színpadi, szakköri tagság; (4) Közművelődési, iskolai vagy szakszervezeti könyvtári tagság. Arany fokozat: ugyanez (1) hat kötelező, kettő ismeretterjesztő; (2) hat szabadon választott egy éven belül; (3) Két irodalmi rendezvényen való részvétel vagy irodalmi színpadi, szakköri tagság; (4) Közművelődési, iskolai vagy szakszervezeti könyvtári tagság.
- 26 Pelejte Tibor, a Könyvtártudományi és Módszertani Központ Irodalompropaganda osztályának egykori vezetője egy 2003-ban készített interjúban így emlékezett vissza az Olvasó népert mozgalom megalakulására: „Az olvasókörök szellemében az olvasás minőségének javításán gondolkodtunk Kristó Nagy Istvánnal, Fábian Zoltánnal és Kiss Jenővel. Ehhez kerestünk valami keretet, s kitaláltuk az Olvasó népert mozgalmat. Azt is mondhatom, hogy tulajdonképpen mi, vagyis a KMK-ban az én osztályom találta ki ezt a mozgalmat, s mi kértünk segítséget a HNF-től, a KISZ-től. Vagyis ők adták a pénzt, és mi készítettük a listákat.”
- 27 A beszámolóban nem esik szó a József Attila olvasómozgalomról.
- 28 E tanulmány egyik szerzője (Kamarás István) – hogy a Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár 6. számú fiókkönyvtára (ahol felesége dolgozott) teljesíthesse a könyvtári központból rájuk rótt kvótát – a beküldési határidő előtti éjszakán több tucatnyi pályázati füzetet töltött ki. Mint kezdő olvasókutató ezt a munkát módfelett élvezte, ugyanis arra törekedett, hogy egyéni arculatú olvasókat jelenítsen meg.
- 29 A művek kiadásán kívül a kiadó irodalmi estek rendezésére vállalkozik.
- 30 Szakszervezetek Megyei Tanácsa
- 31 Az elnevezés ihletője Majakovszkijtől: „Kell a jó könyv, s megértjük szavát”.
- 32 A szerzőt 1939-ben letartóztatták és a bűntetőtáborban meghalt.
- 33 A Vasas szakszervezet központi könyvtárába Rozszesztvenszkijt várták, ki is adták művei bibliográfiáját, de helyette a filmrendező Kozincev érkezett.
- 34 Komárom megyét egy technikumot végző 20 éves elektrolakatos nő, egy 24 éves fődiszpécser, egy 21 éves gyógyszerész asszisztens és egy 32 éves százados (a csapatkapitány) képviselte. Valamennyien elolvasták a vetélkedőre kijelölt hat könyvet, s ki-jegyzetelték a hozzá tartozó irodalmat (beleértve a hadászati szakirodalmat is). (Takács, 1972)

- 35 Komárom megyében a két évvel azelőtti 82-höz képest (a beérkezett 1123-ból) 953 jó pályamunkát továbbbíthattak az MSzBT-nek.
- 36 Komárom megyében 953 hibátlan pályamunkából 826 (vagyis 87 százalék!) szakszervezeti könyvtárakból és szocialista brigádokból érkezett. (Lezárult, 1972)
- 37 Csak a megírás időpontja köti ide Németh László *Égető Eszter*-ét.
- 38 Valóban, az olvasmánylista a *Válogatás ismeretterjesztő művekből és a szakirodalomból* fejezettel indul, élén Aczél *Egy elmaradt vita helyett* című művével. A *Válogatás szépirodalmi művekből* fejezet viszont Balázs József regényével kezdődik.
- 39 Az egyik korabeli szakszervezeti főpotentát.
- 40 Amelyet Kamarás István készített.
- 41 Érdekes elképzelése Arnótnak az emelkedő művészi értéket képező irodalmi olvasmány-csoportok „létrája”, melyen felemelkedhet az alacsony ízlésszinttel jellemezhető olvasó: (1) kalandos, fantasztikus, (2) szerelmes, érzelmes, (3) vidám és szatirikus, (4) történelmi, (5) életrajzi, (6) társadalmi, (7) lélekelemző, analitikus regények, (8) elbeszélések, versek. Ne firtassuk most, hogy miért magasabb a vidám a szerelemesnél, az életrajzi a történelminél, az elbeszélés az analitikus regénynél, hanem vegyük észre azt a nem kis mértékű bátorságot, mellyel a szerző a társadalmi regény fölé helyezte a lélekelemzőt.
- 42 „A »Kell a jó könyv« erős ellenérzést váltott ki belőlünk, sokat szidtuk a listát. A kérdések is dühítettek. Nem zárkóztam el eleve ezektől a mozgalmaktól, de sok jó könyvet hiányoltam a listáról. Saját olvasóim közül csak egy-két olvasót szerveztem be. Ez ellen a mozgalom ellen az alapvető kifogásunk az volt, hogy csak a szovjet könyvekre szűkítették le. Lehetetlennek tartottuk, hogy az ebbe bevontak egy évig csak szovjet könyveket olvassanak.”, nyilatkozza a 2003-ban készült interjújában.
- 43 Húsz brigád jelentkezett az irodalmi vetélkedőre, s őket a könyvtárosok 35 alkalommal készítették föl: segítséget adva ahhoz, hogy számoljanak be saját szavaikkal a vetélkedőre kijelölt olvasmányokról, és ezek az együttlétek összesen 99 órát tettek ki. (Varga, 1977)
- 44 E tanulmány egyik szerzőjéről van szó, aki már jó évtizede bírálta az olvasó és az olvasás szabadsága és az értékes irodalom (diszciplinárisan az esztétika és az irodalomtudomány, az olvasáslélektan, -pedagógia és -szociológia nevében) az olvasómozgalmakat. Ezt a Pelejte Tibor által szerkesztett kötetet – és ez sem véletlen – Végh Oszkár társaságában Katsányi Sándor a KMK Olvasáskutatási osztályának munkatársa lektorálta.
- 45 Három évvel a csehszlovákiai intervenció után.
- 46 Amelyben a célkitűzés szövegét egy kicsit megváltoztatták, kimaradt „az ellenség gyűlölete” kifejezés.
- 47 Nem először. Arató és munkatársai másfél évtizeden át aktívak és kreatívan részt vettek az olvasáskutatási műhely munkájában.
- 48 Bővebbet erről Kamarás István *Irodalomközvetítés az olvasótáborokban* című tanulmányából, melyet az MTA Irodalomtudományi Intézetének az irodalom intézményrendszerével foglalkozó kutatási programja keretében készített.
- 49 Idézi: Kamarás, 1984.
- 50 Interjú Pelejte Tiborral, 2003. okt. 21.
- 51 A Könyv és Ifjúság akció harmadik évében az egyik megyében az áprilisi zászlóbon-táskor a KISZ tagság 10 százaléka, 2557 fő küldte el nevezési lapját, június közepéig azonban – a megyei könyvtár igazgatójának dörgedelmes körlevele ellenére is – csak két községi és egy városi könyvtár küldte el pályázatát.
- 52 Előfordultak ugyan ilyen kérdések is, hogy „Milyen jellemű ember Razumihin?”, „Mi a jelentősége a műben található, szinte külön is élvezhető Jézus-betétnek?”, „Ki a regény legellentenzesebb figurája és miért?”, de zömmel ilyenek uralták az akciót: „Mi Frau Herbert keresztné?”, „Mi Ványa bácsi családné?”, „Kit lőtt le Hess hadnagy helyett a matróz?”, „Mit rejteget táskájában Gyuzsja?”, „Mi az ellenforradal-

márok titkos jelszava?”, „Milyen színűek voltak Ivanyiha legényfogó huncutkái?”, „Hogy hívták Edigej tevését?”

53 Kamarás tévedett: a felsoroltakat Tolsztoj kivételével a lakosság nagyobb része nem olvasta odaát, mint ideát.

54 A *Mester és Margarita* esetében bizonyosan.

55 A két általa javasolt „hosszú távú akció” megvalósításához.

56 Sajnálatos, hogy az 1974-ben megjelent, 24 tanulmányt tartalmazó *Ízlés és kultúra* című kötetbe mindössze egyetlen olvasáskutató írása került be, továbbá az is, hogy az 1979-ben kiadott *A hetvenes évek irodalmáról* című tanulmánykötetben nem szerepelt a kortárs magyar irodalom olvasói visszhangját és befogadását elemző tanulmány, pedig két-három megfelelő tárgyú és színvonalú írásból is válogathatott volna a szerkesztő.

57 A 15 kiadványról 30 közlemény jelent meg. Háromról egy sem, közülük az egyik egy akadémiai díjjal jutalmazott kutatás, a másik pedig módszerét tekintve a legérdekesebb kutatások egyike. Mindössze egy-egy reagálás jelent meg olyan művekről, mint az *Olvasásismeret*, vagy az *Olvasó a labirintusban*, mely egy nemzetközi összehasonlító irodalomszociológiai kutatás eredményeit ismertette. Egyetlen olyan mű akadt, melynek visszhangját megfelelőnek ítélni lehet, Nagy Attila *A többkönyvű oktatás hatása* című munkája. Erről az olvasáspedagógiai kísérletről a három szakma – a könyvtárügy, a pedagógia és a pszichológia – vezető folyóiratai számoltak be.

58 Írásaik az Országos Széchényi Könyvtár Könyvtártudományi Szakkönyvtárában megtalálhatók.

59 A mozgalom megindításakor Darvas az olvasáskutatók elemzéseire támaszkodva változta fel olvasási kultúránk korántsem rózsás helyzetét, és adta ki a „lovass nemzetről olvasó nemzet” lözung helyett az „olvasó népert” jelszót. A mozgalom Darvas halála után lelankadt, az olvasáskutatók társadalomkritikai elemeket sem nélkülöző feltáró-elemző tevékenységét és írásait sem igényelte már annyira a mozgalom vezetése, mint a mozgalom lendületes kezdetén.

60 Azt azonban mégis némi eredményként kell elkönyvelnünk, hogy az *Olvasótábor* című kiadvány, melynek egyik szerzője jómagam voltam, miniszterünk (Pozsgay Imre) külön rendeletére jelent meg. (A dolog szépséghibája, hogy az „olvasótábor” nem olvasásügyi vállalkozás volt, hanem egy politikailag csak félig-meddig szalonképes művelődési mozgalom fedőneve.) Egyértelműbben lehet pozitív fejleménynek ítélni, hogy Veres András és társai irodalomtankönyve (mely heves politikai vitákat váltott ki) fogadtatásának vizsgálatára a Kulturális Minisztérium (a Magyar Tudományos Akadémiával együtt) olvasáskutatói műhelyünket kérte föl.

61 Több olvasáskutató oktatott felsőfokú intézményben olvasásismeretet vagy olvasás-szociológiát. Több helyen a legjobb szándék ellenére sem megfelelő színvonalú az olvasással és az olvasóval foglalkozó tárgyak oktatása, mert nem szakemberek oktatják. Elsősorban ez az oka a végzetek nem megfelelő színvonalú olvasásismeretének, valamint annak, hogy az utóbbi években kevés érdekes és értékes szakdolgozat született ebben a tárgykörben.

62 Átmeneti fellendülést jelentett ugyan a Magyar Könyvtárosok Egyesületének olvasáskutató és olvasáskutatással is foglalkozó könyvtárosok által alapított Olvasáskutatás és olvasáspedagógiai munkabizottsága, de a kívánt eredmény elmaradt. A könyvtárosoknak szervezett olvasótáborokban résztvevő könyvtárosokból megalakult Könyvtári módszertani bizottság, úgy tűnik, komolyan ambicionálja a kutatásainkban való részvételt.

63 Többen úgy érzik, hogy eredményeink a központi könyvtárügyi intézkedésekben is tetten érhetők. Többen a szemléletformálást, a tudatosítást, az elméleti ismereteket, a gondolkodó könyvtáros megfigyeléseinek és következtetéseinek igazolását tartják legfontosabbnak. Néhányan úgy érezték, hogy önbizalmuk, magabiztosságuk és érvelő készségük növekedését segítették eredményeink. A kérdezett olvasószolgálatosok nagy többsége az olvasmányajánlás eredményesebbé válását köszöni az olvasáskuta-

- tásnak, különösképpen az *Ízlésalakzatok* és az *Élményalakzatok* kiadványoknak köszönhetően. Többen a könyvtáros-olvasó kapcsolat személyesebb és így emberibb alakulását köszönik az olvasáskutatóknak. Még többen azt, hogy rendet tudtak teremteni az olvasók addig számukra alaktalan halmazában. Többen az állománygyarapítás, mások a tájékoztatás eredményesebb végzéséhez kaptak segítséget.
- 64 Pontosabban három és félben, hiszen a negyedik kiadás a bukaresti Kritérionnál jelenik meg, ám a példányok fele Magyarországra kerül.
- 65 Az a rész, amikor a besúgó Margarita figyelmeztetése ellenére a Mester bizalmába férkőzik.
- 66 A minta olyanokból került ki, akik maguk választották ezt a regényt olvasmányul, tehát nem „élőben” és nem „laboratóriumi helyzetben” vizsgáltam a befogadást.
- 67 Amelyen a nagyon tetszett értéke +2, a tetszett +1, a nem tetszett -1, az egyáltalán nem tetszett -2, a tetszett is meg nem is 0, a közömbösen hagyott szintén 0 értéket kapott.
- 68 5 százalék volt a nem tetszett, 3 százalék a közömbösen hagyott, 19 százalék a tetszett is meg nem is, 36 százalék a tetszett, 31 százalék a nagyon tetszett és 6 százalék az ez tetszett legjobban eddigi olvasmányaim közül (e kettő az összehasonítás kedvéért összevonásra került).
- 69 A vallásos diákokat katolikusok, a fiúkat a pannonhalmi bencés gimnázium, a lányokat a debreceni Svetits-gimnázium negyedikes tanulói képviselték. Természetesen a mások csoportban is akadhettek vallásos diákok, arányuk azonban nem igen haladhatta meg a 10–25 százalékot.
- 70 Vagyis, hogy melyik társadalmi rendszer a jobb.
- 71 „Ostobaság-világrekordjaink között az utolsó a könyvkiadásra kényszerített szabályozók”, írja Fekete Gyula az *Évszak* 1986/3. számában, mely a könyvkiadás megreformálására tett írói javaslatokat adja közre).
- 72 MTörv 6, 6–7, Mt 13, 9–16, 2Kor 6, 14–17, 1Tim 4, 1–2
- 73 Format, 19. 03. 2001.
- 74 Harry Potter Series Among 100 Most Challenged Books in Banned Books Week List. *PR Newswire*. 2000. Sept. 25.
- 75 Az átlagolvasó ízléséhez és értékrendjéhez képest radikálisan eltérő erotikus vagy valóságellenes művek mellett.
- 76 A javaslattevők kétharmada szülő, 16 százalékban a könyvtárat fenntartók, 10 százalékban különböző intézmények képviselői.
- 77 Ennek az irányzatnak igen komoly szerepe van az államok jelentős részében a helyi vezetésben.
- 78 Szekta- és kultuszellenes szervezetek fizetett vagy önkéntes, több-kevesebb szakértelemmel rendelkező munkatársai.
- 79 A *Pinocchio* szerzője.
- 80 A szerző és a mű intenciója.
- 81 A könyv szerzője, a híres edző, Clair Bee.
- 82 Hiába jelentkezik havonta 100 kiskorú.
- 83 Mely szerint a tündérmese varázslata nem mentes a lélektani jelentéstől, s belőlük rengeteget lehet megtudni az ember belső világáról.
- 84 A *Posztmodern idők* és a *Sorok közt olvasva: keresztény kalauz az irodalomhoz* című művek szerzője.
- 85 Békéscsabán a megyei könyvtárban százan jegyezték elő, de már Mezőberényben és Dévaványán nem igen tudnak róla.
- 86 Lukács László, a *Vigilia* főszerkesztője „majdnem hivatalosnak” nevezte az *Új Embert* a szegedi Harry Potter konferencián.
- 87 *Hetek*, 2001, 25.
- 88 Jó példa erre általános iskolai osztálytársam (aki mindannyiunk megrökönyödésére elsőáldozaskor összerágta a szentostyát, és ezzel hitoktatónk szerint összeharapdálta az édes Jézust), aki a dolgozatírás előtt a farzsebéből mindig elővett egy kis Szent An-

tal szobrocskát és a maga erősen kontingens állapotában így szólott hozzá: „Szent Antal, ha nem segítesz, belemártalak a tintatartóba.

89 Akikre Gál véletlenül sem hivatkozik New Age-könyvében.

90 Maranatha Christian Journal, AP-hír.

91 Mtörv 32,17, 18,9-13, Kiv 22,17, Iz 3,1-3

92 Ez nem egy New Age jelenség, csak egy stílszerű sajtóhiba.

93 *Ébredjetek*, 1996. jan. 22.

94 Fraternet-mindenki@lutheran.hu

95 *Élet és Irodalom*, 2001. ápr. 20.

96 *Élet és Irodalom*, 2001. jún. 1.

97 Szervezője Sárközi Sándor piarista irodalomtanár volt.

98 A konferencia-szervező, Sárközi Sándor úgy véli, náci vezetőkről mintázta az író.

99 Spirituális hadviselés. *Szoftver*, 2001. márc. 15.

100 Az 1999-es gyártmányú War In Heavenben Lucifer seregeit, bukott angyalokat kell külföldre szűrő- és vágóeszközökkel meggyőzni eszméik téves mivoltáról, ami általában spontán égéssel párosított halálukkal egyenlő. A politikailag korrekt programozók meghagyták a lehetőséget, hogy a játékos bukott angyalként induljon a mindenható ellen, bár kérdéses, hogyan egyeztethető össze a hittel a gonosz akár teoretikus diadala is.

101 A Hit Gyülekezet tagjai (ők is használják önmagukra ezt a kifejezést).

102 Korda Eszter (a kutatásban egyik munkatársam, majd egyik lektorom) gimnazista tanítványai körében tapasztalta ezt a jelenséget: amikor a tanár a jelentés alakulásában a befogadó aktív szerepéről beszél, tanítványai hajlamosak „magukhoz ragadni a hatalmat” és az olvasó mindenhatóságát hirdetni.

103 Mivel a „sémához” sematikus (azaz leegyszerűsítő) értelmezést asszociálhatunk, talán szerencsésebb lenne a „javítható elképzelés” használata.

104 Ingardennél ezek nem tudatosak, a tudatosan feltárható struktúrán kívül helyezkednek el.

105 „Bizonyára megengedhetetlen naivitással”, teszi még hozzá Tverdota.

106 A kultuszköre által hön óhajtott iskolai olvasmánnyá válása után néhány évvel megnövekvő olvasótáborának döntő többsége már csak mint kötelező olvasmányt vette kézbe a művet.

107 Mindezt természetesen csak abban a tudatban tehetjük, hogy M. Buber nem irodalomszociológus, hanem pszichológus, az ő modellje elvont és eszményi, s nem empiria-közel.

108 Én inkább a műfajjal kapcsolatos befogadói beállítódásnak nevezném, amelynek természetesen egyik dimenziója – mint mindenféle attitűdnek – kognitív.

109 Részletesebben: Kamarás, 2002. 172–187.

110 Miként ezt A Mester és Margarita első fejezetének befogadásának vizsgálatakor tapasztalhattam (Kamarás, 1996, 137–159).

111 Igazi bizonyíték azonban egyfelől vizsgálatom jóval nagyobb populáción való elvégzése, másfelől a mostanihoz hasonló – a befogadás összes fontos szférájára kiterjedő – újraolvasás-vizsgálat más műveken való alkalmazása lenne.

112 Vagyis egy átlagosnál rendszeresebben olvasó, de fele részben nyolc általánost vagy kevesebbet végzett fizikai dolgozókból álló populáció.

113 Tehát a könyvtárhasználóknál átlagosan kevésbé olvasottak és kiműveltek.

114 E kutatás szerint ezt a regényt a nők csak kicsivel nagyobb arányban olvassák többben, de kétszeres arányban kedvelik, mint a férfiak, s éppen ezért körükben a regény határfoka is jóval nagyobb (a 34-gyel szemben 48 százalék).

115 Ugyanis számos esetben – főleg műveltebb olvasók körében – előfordul, hogy elismeri a mű művészi értékét, de hatását nem tartja pozitívnak, mondván „Értékesnek értékes, de nekem nem tetszett”.

116 És az elutasító minősítések aránya egyértelműen nőtt az iskolai végzettség növekedésével és az olvasottsággal, vagyis a művelt olvasó nem csak kritikussabb, hanem bátrabban is mer kockázatot vállalni, számára újfajta olvasmányt választani.

- 117 Ezúttal 1825 fő.
- 118 Ennek megfelelően két mű élmény-lenyomatának összefüggésének kimutatására a Yule-Kendall-féle asszociációs együtthatónál jóval érzékenyebb Goodmann-Kuuskal-féle gammát használhattuk.
- 119 Jogos lett volna a személyspecifikus tetszési index használata is, de a kutatás anyagának belső matematikai kezelése a hetvenes években még túl sok problémát jelentett volna.
- 120 Így – legnagyobb sajnálatunkra – kimaradtak Déry, Marquez, Ottlik és Örkény művei.
- 121 A nők és férfiak, a fizikai és szellemi dolgozók, a diplomások és diploma nélküliek körében négy-négy korosztályt vizsgáltunk (15–18, 20–29, 30–49 évesek és 50 éven felüliek).
- 122 Nagyon erős, erős, közepes és gyenge.
- 123 Agárdi Péter, Fábri Anna, Kiss Endre, Pomogáts Béla, Rózsa T. Endre.
- 124 A *Gulliver* és a *Harc a szalamandrakkal*.
- 125 Ezen belül is hős-centrikus, probléma-centrikus, széles társadalmi tabló, családregény, allegorikus és háborús regények.
- 126 Például Dumas és Móra Ferenc művei.
- 127 Például France és Knight regényei.
- 128 Például Golding és Styron.
- 129 Például Jókai Anna és Remarque regényei.
- 130 Például Druon regényei.
- 131 Például Kolozsvári-Grandpierre Emil regényei.
- 132 Például Berkesi András regényei.
- 133 Például Dallos Sándor regényei.
- 134 Például Passuth László regényei.
- 135 Például Mitchell és Szilvási Lajos regényei.
- 136 Az olvasmánylista mérete természetesen nem tette lehetővé, hogy mindegyik (első-sorban a csak egy-két művel képviselt) olvasmánykategória esetében megvizsgáljuk, hogy egybeesnek-e az olvasatokból kirajzolódó élménykörökkel.
- 137 +1 és -1 közötti érték.
- 138 Csak a *Kereszteslovagok* tartozik ebbe az élménykörbe, másik vizsgált regényének, a *Quo vadis*-nak az olvasata a „régí lektűr” és a „háborús realizmus” élménykörökhöz kapcsolódik legszorosabban.
- 139 A vizsgáltak közül csak a *Két nap az élet* tartozik ide, az *Állati elmék* a „sci-fi” élménykörhöz.
- 140 A vizsgáltak közül csak a *Rozsdatemető* tartozik ide, a *Jó estét nyár; jó estét szerelem* legalább ennyire erősen a „társadalmi lektűr” élménykörhöz is kapcsolódik.
- 141 A *Sándor Mátyás* olvasata a két „romantikus” élménykörhöz kapcsolódik leginkább.
- 142 A legsötétebb satírozás esetén a Pearson-féle korrelációs együttható +0,41 és +0,50, a utána következők fokozatok a 0,31 és 0,41, valamint a 0,21 és 0,30 közötti értékeket jelölik. A # jel -0,1 és -0,10, a ## jel pedig -0,11 és -0,20 közötti értéket jelöl.
- 143 „Bestseller I.”: a nagy irodalom látszatát keltő, általában mély érzelmi hatásra törekvő félművészi vagy álművészi irodalom dominanciája, értékes klasszikus, esetleg modern művek társaságában”. „Bestseller II.”: A bestseller önmagában vagy romantika, lektűr, illetve ifjúsági irodalom társaságában. „Lektűr”: a szórakoztató irodalom direkter és vulgáris műfajainak: kaland-, bűnügyi és akciós regény stb. dominanciája, tipikus kiegészítő: romantika).
- 144 Ezek közül 2000-ben a legtöbbek által említettek szerzői: D. Steel, R. Cook, Lőrincz. L. László, Jókai M., Moldova, W. Smith, V. Fable, Courths-Mahler, Dallos, S. King. (Gereben, 2002, 23.)
- 145 A tizenévesek: állami és egyházi gimnáziumba járó diákok, szakmunkástanulók, katonai középiskolások (csak fiúk). A huszonévesek: végzős irodalom szakos főiskolások és egyetemisták, végzős katonatiszt-növendékek (csak férfiak), katolikus, re-

formátus és Krisna-hívó klerikusok (férfiak és nő fele-fele arányban), végzős műszaki egyetemisták és mérnökök. Idősebbek: 30–50 éves irodalom szakos tanárok, 50 év feletti szellemi dolgozók.

146 Kővér betűvel a domináns művek.

147 Kiegészítve az „ifjúsági” élménykörrel, melynek jellemző olvasatai: *Pál utcai fiúk*, *Légy jó mindhalálig*, *A kis Herceg*, *Micimackó*, *Tündér Lala* és Fekete István regényei.

148 Némelyikük már nem vadonatúj, hiszen már 10–15 évvel ezelőtt felbukkant.

149 Zárójelben azoknak a száma a 279 kérdezett közül, akiknek tetszett(ek) a mű(vek).
Ady Endre költeményei (146), Antonioni: *Nagyítás* (25), Bergmann: *Suttogások és sikolyok* (30), Bulgakov: *A Mester és Margarita* (86), Cameron: *Terminator* (56), Denham: *King Kong* (34), Donner: *Superman* (23), Dosztojevszkij: *Bűn és bűnhődés* (114), Dumas: *Gróf Monte Cristo* (105), Eisenstein: *Patyomkin* (17), Enyedi: *Az én XX. századom* (6), Esterházy Péter: *Termelési kisssregény* (16), Hrabal könyve (16), *A szív segédigéi* (13), Fellini: *Nyolc és fél* (23), *Országúton* (24), T. Fischer: *Drakula* (35), Golding: *A legyek ura* (109), Hesse: *Üveggyöngyjáték* (16), Hitchcock: *Madarak* (66), *Psycho* (58), Hrabal: *Sörgvári Capriccio* (54), Hugo: *Nyomorultak* (102), Huszárik: *Szinbád* (52), Joyce: *Ifjúkori önarckép* (13), József Attila költeményei (157), Knight: *Légy hű önmagadhoz!* (43), Koltai: *Sose halunk meg* (112), Kosztolányi: *Aranysárkány* (27), Lázár Ervin: *Hétfejű tündér* (51), Leone: *Volt egyszer egy vadnyugat* (113), Milne: *Micimackó* (182), Minghella: *Az angol beteg* (78), Móricz: *Légy jó mindhalálig* (140), Musil: *Törless iskolaévei* (13), Nagy László költeményei (50), Nádas Péter: *Egy családregény vége* (10), *Emlékiratok* könyve (10), Németh L.: *Égető Eszter* (29), *Iszony* (37), Örkény István: *Egyperces novellák* (153), Pasolini: *Máté evangéliuma* (16), Pilinszky János költeményei (99), Rejtő: *Piszkos Fred* (85), Scott: *A szárnyas fejjavadász* (43), Spielberg: *A cápa* (70), *Jurassic park* (78), Tarkovszkij: *Stalker* (22), *Tükör* (17), Verne: *Két évi vakáció* (61), Wallace: *Ben Hur* (131), Wenders: *Berlin fölött az ég* (48), Weöres Sándor költeményei (103).

150 Mivel a tetszés két fokozatát mértük 100 pontnak vettük mindkét mű esetében azt, ha mindenkinek nagyon tetszett a mű, így 0–200 közötti értékekkel lehetett jellemezni a vizsgált művek kapcsolatát a többi 53 művel.

151 Akiknek a regény tetszett vagy nagyon tetszett.

152 Akiket a regény közömbösen hagyott, akiknek nem tetszett vagy egyáltalán nem tetszett.

153 Bestseller kedvencek önmagukban, illetve egyéb szórakoztató irodalom társaságában.